

SZERBIA ÖSSZEOMLÁSA 1915-BEN

NÉPÉNEK, HADSEREGÉNEK,
HADIFOGLYAINAK
HALÁLMARSA

ÍRTA:
FARAGÓ LÁSZLÓ
TANÁR, V. HADIFOGOLYTISZT

B U D A P E S T - 1935
"PATRIA" IRODALMI VÁLLALAT ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

SZERZŐ MINDEN JOGOT FENNTART

ELŐSZÓ.

Nemcsak a világháborúnak, hanem a világtörténelemnek is egyik legnagyobb, legdrámaibb eseménye zajlott le 1915-ben a Balkán-félszigeten.

Németország, Magyarország, Ausztria és Bulgária együttes támadása elől Szerbia hadserege, népe Albánia, Montenegró hegyei közé, majd tovább az Adria kikötői felé menekült, magával sodorva a magyar és osztrák hadifoglyokat is.

Halálmars volt ez a menekülés!

Ennek a világtörténelmi eseménynek, ennek a megrendítő halálmarsnak minden részletét föltáró, igazi képét rajzoltam meg saját élményeim, hadtörténelmi adatok, hadifogoly naplók, szerb leírások, forrásművek alapján: a huszadik évforduló alkalmából megjelent könyvemben.

A szigorúan tárgyilagos s tudományos történelmi módszer alkalmazása mellett, igyekeztem könnyen áttekinthetővé, vonzóvá tenni művem mindegyik fejezetét.

Örök emlékezésül szántam e könyvet a halálmarsban résztvevőknek s hozzátartozóiknak!

De a világtörténelmi esemény megrázó leírása, képe méltán tarthat számot minden magyar katonára, minden magyar ifjú s az egész magyar társadalom érdeklődésére is.

Tanulmányul szolgálhat könyvem abban a tekintetben is, hogy a szenvedésből, keresztrefeszítésből, vértanúságból van feltámadás!

Budapest, 1935 okt. 19.

FARAGÓ LÁSZLÓ
tanár, volt hadi fogolytiszt.

Szerbia összeomlása 1915-ben.

A támadók s védők.

A Központi Hatalmak s Bulgária együttes hadjárata 1915 őszen, Szerbia ellen, a világháború egyik legnagyobb hadművelete volt.

A háború üszkös zsarátnoka a Balkán félszigeten lobbant lángra. Nem volt alaptalan a föltevés, hogy döntő hadjáratl ugyanott lehet majd elszigetelni, esetleg teljesen el is fojtani a világégést. De 1915 második felében azért is sürgős feladat lett Szerbia meghódítása, mert Törökországot, a Dardanelláknál hőiesen küzdő szövetségest, Románia akadékoskodása folytán csak közvetlenül a Morava és Vardar völgyén keresztül lehetett hathatósan segíteni.

Miután Falkenhayn és Conrad vezérkari főnökök hosszas tárgyalások után megegyeztek a hadjárat egységes vezetésének kérdésében, *Vilmos német császár, Ferenc József magyar király és osztrák császár bizalma Mackensen Ágostot, a kiváló német tábornagyot állította fővezérül a hadjárat élére.*

De a Központi Hatalmaknak nemcsak legfőbb katonai vezetői, hanem külügyminiszterei, diplomatái is kitűnő érzékkel, előrelátó bölcsességgel, tettekész bátorsággal s fényes sikerrel oldották meg ekkor az összes nehéz s addig csak vajúdó kérdéseket. Ha a hadjárat végén, Szerbia összeomlása után is, ugyanez az együttműködés, ugyanez a szellem állandósulva, a Balkánon kereste volna a döntő megoldást, a világháború már 1916-ban befejeződhetett volna; békességgel, igazságosabb módon, mint 1918-ban.

Szerbia nagyhatalmú szövetségesei, Anglia, Francia- és Oroszország mindent elkövettek, hogy miként Olaszországot, úgy Bulgáriát, Romániát, Görögországot is érdekkörükbe, fegyveres szövetségükbe vonják. De ekkor még sem pénzzel, sem ígéretekkel, sem fenyegetésekkel nem boldogultak. Ellenkezőleg Bulgária belépett a Központi Hatalmak fegyveres szövetségébe, Románia, Görögország pedig semlegesek maradtak.

Szerbia felelős tényezői tudták, hogy a Központi Hatalmak támadásra készülnek. Azzal is tisztában voltak, hogy Bulgáriának nemhogy barátságos, de még csak semleges magatartására sem számíthatnak. Különböző hivatalos nyilatkozatokkal, főleg a sajtó útján, azonban azt a hiedelmet igyekeztek felszínen elhínteni, hogy a Központi Hatalmak és Bulgária együttes támadásától nincs mit tartani. Szinte elvakultan bíztak ezúttal is abban, hogy hazájuk terep-, éghajlati, időjárásai viszonyai s szövetségeik segítő csapatai, fegyver-, hadianyagszállítványai minden támadással szemben védelmet nyújtanak. Delcassé francia és Grey angol külügyminiszterek is kinyilatkoztatták, hogy a Központi Hatalmak és Bulgária együttes támadása esetén Szerbiát erőteljesen támogatni fogják. Mikor a bulgárok Nisbe bevonultak, Pasics miniszterelnök dolgozószobájában egy csomó hirdetményt találtak. Ezek egyikében Pasics még október 23-án is így szólt a szerb néphez és hadsereghez:

»A bulgárok árulók lettek, de Oroszország meg fogja őket büntetni. Anglia, Francia- és Oroszország megüzenték a háborút Bulgáriának. Oroszország segítő csapatai már a napokban megérkeznek, az angol, francia segítség is útban van. Orosz hajók már lövik a bulgár kikötőket. A bulgárok teljesen elpusztulnak, mert rajtuk Oroszország átka.«

Azt is bizonyosra vették, hogy Bulgária támadása után Görögország és Románia, szerződéses kötelezettségük szerint is, egész haderejükkel haladéktalanul föllépnek Bulgária ellen.

Legkevésbé számíthattak támogatásra Olaszország részéről. Szerbia és Olaszország akkor is versenytársaknak tekintették egymást az Adria keleti partjainak, kikötőinek, szigeteinek kérdésében. Abban a kis kátéban, melyet Brankó Jovanovics szerb tábornok tisztjei részére állított össze, Bosznián, Hercegovinán, Dalmácián, Horvátországon, Szlavónián, Szerémségen, Bácskán, Bánáton, Krajnán kívül még Albánia északi része, továbbá Görz, Gradiska, Trieszt is olyan területek, melyek Szerbiáé lesznek a háború után. A szerbek azonban úgy tudták, hogy az Adria északi partvidékét Görzzel s a dalmát szigetekkel együtt az olaszoknak is odaígérték a szövetséges nagyhatalmak.

1915 szeptember 6-án írták alá a Központi Hatalmak és Bulgária meghatalmazottjai a szerződést, melynek értelmében Németország 6, Magyarország és Ausztria 6, Bulgária 4 hadosztállyal vesz részt a Szerbia ellen megindítandó támadásban. Ezzel a körülbelül félmilliós hadsereggel szemben Szerbia legfeljebb 300 ezer embert tudott fölvonultatni.

Mackensen már szeptember 18-án átvette Temesvárott a balkánhadjárat legfőbb parancsnokságát. Az egyes hadseregcsoportokat Kövess gyalogsági tábornok, Gallwitz német tábornok, Bojadzsev és Todorov bulgár tábornokok vezényelték. Kiváló katona volt addig is valamennyi, de ebben a hadjáratban talán legfényesebben ragyogtatták hadvezéri képességeiket.

Miután a 71 éves, betegeskedő Petár átruházta a királyi hatalom gyakorlását fiára, a szerb hadsereg legfőbb hadura Sándor trónörökös volt. Putnik vajda mellett a hadsereg vezérei voltak Sztepanovics, Misics, Jurisics, Zsivkovics, Gojkovics, Bojovics tábornokok és Vaszics ezredes, Monasztir védője. Szintén valamennyi kiváló s már az előző balkáni háborúban kipróbált, tapasztalt katonai tehetség.

A bulgár fegyveres erővel megerősödött Központi Hatalmak haditerve az volt, hogy amíg a délkeleti bulgár hadsereg elállja a szerbek útját Szaloniki felé s megakadályozza egyesülésüket a Szalonikiben partraszállt francia, angol hadierőkkel, addig a Drina, Száva, Duna hosszában, valamint az északkeleti, keleti szerb-bulgár határon előretörő német, magyar, osztrák, bulgár haderők Szerbia haderejének zömét bekerítik, megadásra kényszerítik.

Viszont a szerbek minden védekezése ennek a tervnek a meghiúsítására irányult.

A szeptember 6-i katonai egyezmény szerint a Központi Hatalmak október 5-én tüzérségi előkészítéssel megkezdték a támadást. Október 6-án már a Drina torkolatától végig a Száván, Dunán egészen a Vaskapuig, tehát Szerbia északi határán mindenütt megdördültek az ágyúk s a német, magyar, osztrák csapatok több helyen át is hatoltak a Száva s a Duna túlsó partjára.

Ezen a napon Nis még zászlódíszben várta az angol, francia csapatok megérkezését, de a hivatalosan elrendelt ünneplés már nem tudta megnyugtatni a lakosság szorongó, komor hangulatát, melyet a támadás megkezdése s első sikere előidézett. Egyébként Belgrád ágyúzásának olyan félelmetes hatása volt, hogy október 6-án már azok is elhagyták a várost, akik addig képtelenségnek tartották, hogy a Központi Hatalmak újból megkíséreljék a Száván s a Dunán való átkelést.

Október 7-én Belgrád elesett. Bár a szerbek legjobb csapataikat a bulgár határra irányították, azért Belgrádnál s a Száva—Duna vonalán is végig kemény, szívós ellenállást fejtettek ki. A tüzérségi támadás azonban megsemmisítő hatású volt rájuk. Csakhamar ráeszméltek még az elbizakodottak is, hogy Mackensen hadjárata egészen más, mint Potioreké volt egy évvel

előbb. Mindjárt az átkelési harcokban hadifogságba került szerb katonák egybehangzóan mondták, hogy az ágyútűzbe került állásokban lehetetlen volt megmaradniuk, kitartaniuk. Már a támadás első napjain nyilvánvaló lett, hogy ezúttal Szerbiának félelmetes erővel kell megküzdenie.

Súlyosbította a szerbek helyzetét, hogy közben megérkezett Bulgária ultimátuma a macedóniai területek rendezése ügyében. Ez tulajdonképpen már Bulgária fegyveres támadását jelentette, mert az ultimátumban megszabott 24 óra alatt ezt az ügyet lehetetlenség volt kielégítő módon rendezni.

A szerbek a bulgár mozgósítást hivatalosan egészen az ultimátumig úgy tüntették föl, hogy ez nem ellenük, hanem a törökök ellen irányul. De ha megtámadná is Bulgária Szerbiát, szerintük abból is csak előny származhatik, mert a szövetséges hatalmak annál gyorsabban s annál nagyobb erővel sietnek majd segítségükre s pár hét alatt térdre kényszerítik Bulgáriát. Legalább végleg leszámolnak ezzel az ősi ellenséggel.

A szerb-bulgár ellentét, különösen az 1913-iki bukaresti béke óta, mely Bulgáriát méltatlan s kínos feltételek elfogadására kényszerítette, olyan nagy volt, hogy azt békés tárgyalások, megegyezések többé nem hidalhatták át.

Amit tehát már a mozgósításból, az ultimátumból is biztosra lehetett venni, október 14-én tényleg bekövetkezett: *Bulgária megüzente a háborút Szerbiának s haladéktalanul megkezdte a támadást.*

Hogy mennyire tévesen ítélték meg s tüntették fel a szerbek Bulgária magatartását s támadásának jelentőségét s következményeit, leginkább jellemzi az a körülmény, hogy *Oroszország a Fekete-tengeren át éppenséggel nem sietett Bulgária megbüntetésére.* Mindössze az történt, hogy az angolok, franciák, akik Bulgáriában az oroszokkal együtt diplomáciailag kudarcot vallottak, elhatározták, hogy Görögország semlegességének megsértésével is Szalonikiben csapatokat szállítanak partra s ezekkel elsősorban Szerbiát segítik, majd Bulgárián keresztül szárazföldi támadással igyekeznek elvenni Törökországtól Dardanellákat és Boszporust s ezzel biztosítani a közelebbi s veszélytelenebb tengeri utat Oroszország felé.

A szerb kormány hivatalos nyilatkozatai s a szerb sajtó sugalmazott közlései nyomán ezekben a napokban Szerbiában mindenki csak arról tárgyalt, hogy megérkezik-e tényleg idejében a szövetségesek segítsége. Voltak hiszékenyek, voltak kételkedők, de abban egyetértettek, hogy számottevő segítség nélkül Szerbia nem tud megbirkózni támadóival. Kétségtelen, hogy a szövetségesek sokat tárgyaltak Szerbia megsegítéséről,

de végeredményben a szerbek mégis csak magukra maradtak. Románia, Görögország nem állt melléjük, noha ez utóbbira a szaloniki csapatszállításokkal is befolyást akart gyakorolni Anglia és Franciaország.

A területileg távoleső Oroszországnak azonban elég gondot okozott ezekben az időkben saját veszteségeinek pótlása. Beszéltek még arról is, hogy egy olasz hadtest San Giovanni di Meduán fog partraszállni s Montenegrón keresztül Szerbia segítségére sietni. Ez azonban akkor csak merő képzelődés lehetett, hiszen Olaszország rettenetes veszteséggel járó csatáiban kilenc hónapon át saját frontján sem tudott eredményeket elérni!

Október 14-én, amikor a bulgárok Szerbia keleti határán megkezdték a támadást, a német, magyar, osztrák csapatok Belgrádtól, Szendrőtől, Rámától délre már bent Szerbia területén lökik ki állásaikból s szorítják hátra a szívósan védekező szerbeket.

A bulgár támadás egyik kiindulópontjától, Kadibogasztól Knjazsevácig 20, Nis 60 km-re van. Bármily elszántsággal védekeznek is a szerbek, nagyon megtörténhetik, mint ahogy meg is történt, hogy a bulgárok hamarabb Nisbe érnek, mint a Szalonikiben partra rakott angol, francia segítőcsapatok.

A német, magyar és osztrák erők csakhamar áttörték a szerbek első fővédelmi vonalát s délnek üzték őket. Közben már a Drina mentén is megindultak a harcok. A bulgár hadsereg elfoglalta Nist, Üszküböt, a szerbek azonban kisiklottak a szövetségesek gyűrűjéből Pristina felé. Időközben az angolok, franciák három hadosztálya Strumicáig, Krivolácig és Veleszig szintén előre jutott, de már későn ahhoz, hogy döntően segítségére lehessen a szerbeknek.

A visszavonuló szerbek végre is a Rigómezőn gyülekeztek utolsó nagy csatára.

Már az eddigi harcok is úgy a támadók, mint védők részéről kemények, véresek voltak. Az egész harctér, a föld, a víz, az éghajlat, időjárás, szóval minden, maguk az elemek is szinte leküzdhetetlen nehézségeket támasztottak, hihetetlen erőfeszítéseket igényeltek a hadviselésben.

De az igazi megpróbáltatások, a végső nagy küzdelmek ezekután következtek.

A rigómezei döntő harcok. Szerbia utolsó erőfeszítése.

A hadifogoly tiszteket november 12-én hajnalban elindították Prizrenből. Ez már annak a jele volt, hogy a Rigómezőn megkezdődtek, az előkészületek az utolsó nagy mérkőzésekre.

Mitrovicától, Podujevótól délre a Rogoz- és Sár-hegység között elterülő síkságot, a Szitnica s Láb folyócskák völgyét hívják Rigómezőnek, szerbül Koszovopoljének. Hosszúsága Zvecsántól Kacsanikig 84 km, szélessége Pristina s a Drenica folyócska torkolata között 14 km. Inkább hullámos völgykatlan, mint nagykiterjedésű alföldi síkság. Átlagosan 500 méteren felül van a tenger színe fölött. Főbb helyei, közigazgatási, gazdasági, hadászati csomópontjai Mitrovica, Pristina. Délnyugati csücskében, a 2500 méter magas Ljubeten tövében fekvő Prizren már tulaj donképpen átmenet a montenegrói Metója síksághoz s az albániai havasokhoz.

Rigómezőnek nagy történelmi múltja van. 1389 június 28-án, Szent Vid napján* a Krusevácról harcba induló Lázár szerb fejedelem a hozzája csatlakozó vojvodákkal, a balkáni szláv törzsek uralkodó hercegeivel egyesülve, itt vívta meg véres csatáját I. Murád szultánnal. Rigómező hős vértől pirosult gyásztere lett ezen a napon a szerbeknek épűgy, mint 137 évvel később Mohács a magyaroknak. Halva maradt a csataterén Murád szultán, Lázár fejedelem és sok-sok ezer szerb vitéz, akiknek legendás emlékét nemzeti hőskölteményben magasztalja s őrzi ma is a szerb népköltészet. Elbukott a török fegyverek csapása alatt a balkáni szláv keresztyénség s 500 esztendeig tartó hódoltság alá került Szerbia népe.

1448 október 17—19-én Hunyadi János, Magyarország kormányzója, az elnyomott szerbek, a szorongatott albánok fölszabadításáért s az egész keresztyén művelt világ biztonságáért ugyanitt mérkőzött meg II. Murád szultánnal. A magyar fegyvereken 1444-ben Várnánál ejtett csorbát is itt akarta kiköszörölni Hunyadi. Hazájától távol, a szerb lakosság fásult, inkább ártó, mint támogató magatartása mellett is győzött volna a szultán ötszörte nagyobb seregével szemben, ha Dán oláh vajda, aki a hadjárat kezdetén 8000 emberével szegődött hozzá, a három napon át tartó csata ingadozásai közben el nem árulta volna s át nem pártolt volna a törökökhöz. Hunyadi emiatt elvesztette a rigómezei csatát, de a törökök vesztesége is nagyobb volt, mint Hunyadi egész haderejének létszáma s Murád szultán szintén elvonult a harcterről a győzelem kiaknázása nélkül.

1689-ben ugyancsak a Rigómezőn dőlt el annak a csatának a sorsa is, melynek következtében erről a vidékről, Csernojevics Arzén ipeki pátriárka vezetésével, mintegy 40.000 szerb család volt kénytelen észak felé menekülni s védelmet, otthont kérni Magyarországnak területén.

* Görögkeleti ónaptár szerint június 15.

1915 november közepén már bizonyossággá vált, hogy megint nagy döntő csata készül a Rigómezőn. A szerb hadsereg itt akarja biztosítani a visszavonulás útját, elsősorban Monasztiron át Görögországba, Szalonikibe, ha pedig ez már nem lehetséges, Montenegrón, Albánián keresztül az Adria kikötőihez.

Addig kell tehát a Rigómezőn feltartóztatni a Központi Hatalmak s Bulgária előnyomulását, míg a király, a kormány, a diplomáciai testület, a hadseregfőparancsnokság, a megmenthető hadsereg, hadikészlet, a menekülő lakosság, általában mindenki és minden, aki és ami idáig eljutott, a bekerítés, fegyverletétel, elfogatás veszélye elől Prizrenen át be nem húzódik az albániai s montenegrói hegyek közé.

Voltak ugyan a szerbek részéről más számítások, tervek is; például, hogy Kacsanik-Üszküb irányában, vagy valahol másutt áttörik a bulgár frontot s egyesülve a szaloniki francia-angol segítőhaderőkkel, döntő fordulatot hozható ellentámadásba mennek át.

De Mackensen is világosan látta, fölismerte a helyzetet, a szerb vezérkar szándékait s jól átgondolt határozottsággal a következőkben jelölte meg a Központi Hatalmak s Bulgária hadseregeinek legközelebbi feladatait:

Elfoglalni a Rigómezőre nyíló összes bejárókapukat, utakat; visszaverni, megsemmisíteni a bulgár front áttörésére irányuló minden támadást s ezáltal megakadályozni a Szalonikiben gyülekező francia-angol csapatokkal való egyesülést; végül délnyugaton és északnyugaton minél gyorsabb, átkaroló előnyomulással bekeríteni, megadásra kényszeríteni a Rigómezőn összezsúfolt szerb hadsereget.

Az általános helyzet ez volt:

Délen a *Babunaszorosban*, Monasztir irányában, keleten a Crna Gora- és Sár-hegység közti *kacsaniki szorosban* Ferizovics-Prizren irányában, a Crna Gora- és Golják-hegység közti *koncsulszki szorosban* Pristina irányában a bulgárok készültek előretörni a Rigómezőre. A koncsulszki szoroson a Binacska Mora va, a kacsanikin a Lepenác-folyó völgyében járható út vezet keresztül. Ez utóbbin halad át a mitrovicai-üszkübi szárny vasút is.

Északon Gallwitz német és Bojadzsev bolgár tábornok együttműködő hadserege a *prepoláci hágón* keresztül a Láb folyó völgyében igyekezett magának utat törni a Rigómezőre, míg északnyugaton, rendkívül nehéz terepen, a Kövess hadsereg küzdötte le a természet akadályait s nyomult előre Novibazár-Mitrovica felé.

Petár, Szerbia királya, ekkor már Pristinán tartózkodott. Egyik napon magához rendelte hadsegédét s katonai környezetét. Rámutatott az asztalon kiterített térképre s ekképen világitotta meg a helyzetet:

A szerbek harcvonala Kacsaniktól Binacska Morváig terjed délnyugatról északkeleti irányban. Ez a vonal háttal a Rigómezőre támaszkodik. Ha a szerbek ebben a helyzetben maradnak, a szemben álló bulgárok s északnyugatról az Ibar völgyén leereszkedő német-magyar-osztrák csapatok kettős tüze közé kerülnek.

A király szerint tehát a szerb hadsereg északi balszárnyának vissza kell vonulnia a Szitnica folyóhoz, az egykori rigómezei csaták történelmi színterére. Itt, ezekben az állásokban kell eldőlnie most is Szerbia élet-halál harcának. Ha győzni nem is, de itt legalább védekezni, küzdeni lehet a bekerítés ellen.

A kiadott intézkedések, parancsok végrehajtását úgy a támadók, mint a védők részére nagyon megnehezítették a terep- s időjárási viszonyok. November 10-ike után egészen téliesre fordult az idő. Valóságos hóviharok tomboltak a hegyek között. Az elszántan védekező szerbeket, különösen lesállásaikban, a méteres hóban nehéz és veszélyes volt megközelíteni. Hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdeni még ott is, ahol járhatóbb utak voltak, kitűnik abból, hogy a mintegy 800 méter magas prepoláci hágón keresztül támadó hadosztály csak 2 tarackágyút tudott áthúztatni a Láb völgyébe.

Utak, vasutak hiányában az élen harcoló csapatok élelmezéséről alig lehetett gondoskodni.

Mindezek a körülmények lassították a támadók előnyomulását, különösen súlyosbították Todorov bolgár tábornok hadseregének feladatát a kacsanaiki szorosban: *visszaverni a szerbek ellentámadásait, áttörni a szerb frontot, mielőbb elérni Debrát, Prizrent s ezáltal végleg megghiúsítani a szerbek egyesülését a Balkánra irányított francia-angol haderőkkel.*

Szünet azonban nem állhatott be a hadműveletekben. Német-magyar-osztrák csapatok a Kopaonik hegységet teljesen megtisztították az ellenségtől s elfoglalták Novibazárt, Podujevót. A bulgárok a giljánei magaslatokon, a koncsulszki, a kacsaniki szorosokban visszaverték, megtörték a szerbek ellentámadásait s 15 kilométerre megközelítették Pristinát.

Hiába küldte a szerb vezérkar a morvai hadosztályt a déli, újszerbiai hadsereg megerősítésére; hiába megy Bojovics tábornok, a szerbek egyik legkiválóbb vezére, sőt maga Petár király is a tűzvonalba; hiába volt minden példaadás, buzdítás ...: *a szerbek ellentámadása összeomlott.* A szerb hadseregnek nem

volt már sem lelki, sem testi ereje, sem átütő fegyverfölénye az ellentámadás keresztülviteléhez.

Elkeseredett, öldöklő harcok folytak 16 napon át Monasztirtól keletre, Velesz és Prilep között, a babunai magaslatokon is az ugyanolyan nevű szoros, átjáró út birtokáért. A szerbek és bulgárok nap mint nap szuronyokkal, késekkel rohantak egymásra. November 18-án azonban már itt is a bulgárok voltak a helyzet urai: *Monasztir felé nyitva állott az út.*

A szerbek naggyobbára fiatal, alig kiképzett újoncok, edzett, öreg bajtársaik közé beosztva, páratlan hősiességgel harcoltak. Tényleg az utolsó puska- és ágyúgolyó kilövéséig helyükön maradtak. Csak akkor hagyták el állásaikat, mikor már sem élelmi, sem lőszerük nem volt. A közelben tartózkodó szövetséges francia-angol különítményektől sem fegyvert, sem löszert, sem ennivalót nem kaptak.

A babunai bolgár győzelemnek kihatása volt a rigómezei harcokra is. A szerbek legdélibb szárnyát éppúgy elvágták a bulgárok a hadsereg zömétől, mint Novibazár elfoglalásával a Kövess hadsereg az északnyugati, legszélsőbb balszárnyat. Ugyancsak a babunai győzelem közvetlen eredménye lett Gosztivár, Prilep eleste is.

A rigómezei csatát előkészítő, bevezető harcok tehát a támadókra nézve mindenütt kedvezően alakultak. Különösen sok függött a kacsaniki, konculszki szorosokban, a giljánei magaslatokon, a Golják hegységben folyó harcok eredményétől.

Todorov bulgár tábornok Úszkűbben kemény ellenfélre talált Bojovics tábornokban, aki az úszkűbi csata előestéjén vette át Popovics tábornoktól az új szerbiai hadsereg parancsnokságát. Úszkűböt kiürítették ugyan a szerbek, de csak lépésről-lépésre vonultak vissza Kacsanik felé. Tény volt azonban, hogy az üldöző bulgár csapatok sorai is ritkulni, fáradni kezdtek. A veszteségek pótlására, pihenésre, erögyűjtésre volt szükség náluk is. A bolgár hadsereg főparancsnoksága erre való tekintettel, de meg azzal is számolva, hogy a *szeriek főerejüket áttörési szándékkal a kacsaniki szoros ellen irányítják*, indokoltnak találta az óvatosságot, a lassúbb ütemű előnyomulást s Todorov tábornok hadseregének a megerősítését.

Viszont Bojovics szerb tábornok is tisztában volt a helyzettel és a főparancsnokság által reábizott óriási feladattal. Számításának csak az volt a végzetesen jóhiszemű tévedése, hogy még mindig bízott a szövetséges segítségnek az utolsó, döntő pillanathoz való megérkezésében. Valóban úgy is volt, hogyha a 120.000főnyi francia-angol haderő, amely ekkor már harcrakészen gyülekezett Szerbia legdélibb csücskében, Doirán,

Gyevgyeli környékén s a bulgárok déli szárnya ellen kellő neki-lendüléssel beleveti magát a harcokba, kiverekszi magának az érintkezést a szerb csapatokkal: *végzetesen megfordíthatta volna a hadjárat sorsát.*

Ez azonban nem történt meg. A szerb hadsereg magára hagyva vívta meg rigómezei nagy csatáit is. A főparancsnokság, hogy segítse Bojovics tábornokot a kacsiniki ellentámadásban s áttörési kísérletben, egyidejűleg a Mora va hadosztállyal a Golják hegység párkányain levő bulgár állásokat támadtatta meg. De ez a támadás is rettenetes vereséggel s veszteséggel omlott össze.

Ha azonban az ellentámadások, áttörési kísérletek nem sikerültek is, tényként megállapítható, hogy a szerbek a velük szemben Novibazártól kiinduló, Podujeván-Golják hegységen Giljánén-Kacsanikon-Gosztiváron-Babunán-Prilepen keresztülhúzódó s csaknem Monasztirnál végződő óriási köríven fenyegető bekerítés veszedelmét föltartóztatták s elhárították.

Bojovics tábornok csak 6 napi pokoli csata után ürítette ki a kacsiniki szorost s vonta hátrább a védelem vonalát.

November 22-én a szerbek ellenállása már teljesen a Rigómezőre szorítkozott. Hadseregük harc képes, harcban álló létszáma ekkor legfőljebb 100-120 ezer lehetett.

Ez a hadsereg Ferizovicsnál, a Szitnica folyó balpartján, a Crnoljeva, Csicsavica, Ribár keleti magaslatain, a Mokra hegység déli szegélyén rendezkedett be újabb védelemre. Különösen megerősítették a ferizovicsi védőállásokat s ezek mögött Jezerce, Stimlja Szuhareka helységeket, ahonnan már csak félnapi járásnyira volt Prizren. Kacsaniktól Prizren felé vezető út két oldalán Bojovics tábornok hadserege helyezkedett el, tőle északra pedig Sztepanovics, Jurisics, Zsivkovics, Misics tábornokok hadseregei. A Sár hegységen túl délre, Gosztivár környékén, Gojkovics tábornok a Timok hadosztállyal védte a Debar, Ohrida, Monasztir felé vezető utakat, de ezek a harcok már elszigetelten folytak s nem voltak semmiféle hatással a rigómezei csata eredményére.

A Központi Hatalmak s Bulgária seregei nyomon követik mindenütt, különösen pedig délkelet felől szorítják a bulgárok nagy erővel a visszavonuló szerbeket. Meg akarják előzni Prizrenben a szerb hadsereg zömét s ezzel elvágni az elvonulás legfontosabb útjától, a Drim völgyétől. Viszont a szerbek is felismerik ennek a fenyegető veszélyét s ezért Ferizovicsnál, Stimljánál csoportosítják legjobb erőiket.

November 22-én Prizrenben, a főparancsnokság szállásán Sándor trónörökös elnöklésével nagy tanácskozás volt. Részt-

vettek benne a kormány tagjai is. A jární nem tudó Putnik vajdát helyettese képviselte. Ennek jelentéséből kitűnt, hogy a rigómezei védelmi harcokban tartós eredményre nem lehet számítani, még kevésbé arra, hogy ellentámadással áttörhessék a frontot. Az ellenség már a Sár-hegységtől délre, Debar felé is előtört, Monasztirba tehát nem lehet eljutni. A trónörökös kérdésére jelentette a vezérkari főnök helyettese, hogy *csak két irányban lehetséges a visszavonulás: Ljumkulán keresztül, a Drim folyó mentén Szkutariba s Djakován, Ipeken keresztül ugyanoda.* Azok a csapatok, amelyek a Rigómezőn harcoltak, mennek Ljumkula felé, azok pedig, amelyek az Ibar völgyéből húzódtak lefelé, egyenesen Ipek irányában vágnak keresztül a hegyeken s onnan haladnak tovább Andrijevicára, Podgoricára s végül Szkutariba. Egy útvonalra nem lehet beszorítani az egész hadsereget, mert ezek az utak rosszak, szűkek, helyenként csaknem járhatatlanok. A vezérkari főnök hivatalos adatai szerint a szerb hadsereg élelmezési létszáma kereken még mindig 200.000-re tehető. Arra a kérdésre, hogy ezt a hadsereget ezután miként élelmezik, Pasics miniszter azt felelte, hogy a szövetségesektől kapott értesülések szerint San Giovanni di Meduán kellő mennyiségű élelmiszer várja a visszavonuló szerb hadsereget s a menekülő lakosságot. Hivatalosan ugyan meg nem erősített, de komolyan vett híresztelés volt, hogy a tanácskozáson külön békekötés lehetősége is szóba került. A következmények azonban azt bizonyították, hogy Szerbia vezetői béke helyett a további megpróbáltatásokat választották.

A tanácskozás után Putnik vajda, akinek a vezérkari főnökhelyettes részletesen beszámolt mindenről, a következő általános parancsot továbbította a hadseregcsoportok részére:

»A szövetségesektől nem érkezett segítség. Kísérleteink, hogy Kacsaniknál áttörjük az ellenség frontját, nem sikerültek. Ezért a további harcot beszüntetjük s visszavonulunk az albán hegyek közé«.

Másnap, november 23-án délután a bulgárok s közvetlen utánuk a németek bevonultak Pristinára, a Kövess hadsereg pedig Mitrovicát szállta meg. Ennek a két városnak az eleste méginkább eldöntötte Rigómező sorsát.

A szerb hadvezetőség november 24-én már részletesen intézkedik a megmaradt hadsereg útirányát illetőleg.

Az I. hadsereg útiránya: Ipek, Rozsaj, Beráne, Andrijeвица.

A II. hadseregé: Ipek, Plav, Andrijeвица.

A III. hadseregé: Ipek, Rugova, Andrijeвица.

Az új szerbiai hadseregé: Djakova, Vezirov, Moszt, Puka, Szkutari.

A Timok hadosztályé: Ljumkula, Debar, Sztruga, Elbasszán, Durazzó.

Az utóvédekül kirendelt szerb csapatok azonban még ekkor is csak lépésről-lépésre, szinte óráról-óra vonultak vissza. Ha az egyik állást kiürítették, a mögötte levő hevenyészett állásokban újra szembefordultak az üldöző ellenséggel.

A fegyverletételt jelentő körülzárást az utóvéd csapatok teljes feláldozásával is el akarta háritani a szerb hadvezetőség.

November 25-én a ferizovicsi állásokat is kiürítették a szerbek a harmadik bulgár hadosztály rettentő nyomása alatt. Másnap ugyanennek a hadosztálynak egyik dandára már a Ljubeten-hegy lábához, Prizren közelébe érkezett.

November 27-én Prizren s egész környéke fejvesztett kapkodás, kétségbeesett kavarodás, felfordulás, kitörni készülő elégtelenség, forrongás színhelye volt. Az ideözönlő katonák se továbbmenni, se továbbharcolni nem akartak. Eddig hazájukért, hazájuk földjén harcoltak, de hová menjenek, kiért, miért küzdjenek, tűrjenek, szenvedjenek ezután is, fegyver, lőszer, ruha, élelem nélkül?! A menekülő lakosság hangulata is pattanásig feszült. Nisig még érthető volt a menekülés, de miért kell idegenbe kényszeríteni a lakosság százezreit?! Hiába van velük a kormány, a hadvezetőség . . ., *a kormánynak nincs többé hatalma, a hadvezetőségnek nincs többé hadserege!*

Itt már nem érdekelte többé sem a katonákat, sem a polgári menekülőket, hogy Oroszország, Románia, Görögország megtámadja-e Bulgáriát, hogy megérkezik-e a francia-angol segítség? Sötét aggodalom szállt mindenkinek a lelkére, hogy hová, merre, meddig mennek, mit esznek, mi lesz velük a hidegebbre forduló, elviselhetetlenebbé váló télben?! Ha még eléri is az Adria partját, jön-e értük hajó? Aztán ki ad nekik szállást, ki gondoskodik majd róluk?! Eddig még csak megvoltak valahogy, de a ruhát, lábbelit elnyütte az út, az eső, a sár, a magukkal hozott élelem elfogyott, még a sumadiai gazdáknál is, akik pedig jól megrakott szekerekkel indultak el hazulról. Most már kocsijaikat, szekereiket is itt kell hagyniok.

Debár, Ljumkula felől ezrével jöttek vissza, akik előbb arra elindultak. A bulgár erőőrök már eléjük vágtak.

A zsákmányra, bosszúra leső albán törzsek is mozgolódtak, készülődtek valamire. Itt kellene maradni, békét kérni s azután hazamenni, morajlott mindenfelől a kimerült, éhes, sáros tömegek összezsúfolt, mozogni is alig tudó soraiból.

November 28-ára a Rigómezőn s Prizren körül megtört a szerb utóvédek végső ellenállása is. Bojovics tábornok végsőkéig fedezte a megmaradt szerb hadsereg elvonulását, a legszükségesebb hadi-

készletek átmentését Prizrenen keresztül. Még Szuhareka felől csatázás hallatszott ugyan egy ideig, de aztán elcsöndesedett minden. Egymásután hagyta el a várost a király, a kormány, Putnik vajda egész vezérkarával, majd a trónörökös s éjfél tájban az utolsó fegyveres szerb katona is ...

Prizren már harc nélkül esett el. A bulgárok november 29-én bevonultak a városba. Ezen a napon, a szerbek ki- és a bulgárok bevonulása között veszélyessé válható időtartam alatt, amikor a hadifogolytisztek az albán havasokon már túl, a Szkumbi folyó völgyébe értek, egyik súlyosan sebesült s emiatt Prizrenben visszahagyott bajtársuk, *Aggházy Kamii honvédszázados** tartott rendet a városban s mentette meg kezdeményező, bátor föllépésével, erélyével a város lakosságának, a visszamaradt sebesülteknek, betegeknek, hadifoglyoknak életét, vagyonát a belső gyanús elemektől s a környéken bujkáló fegyveres bandákba verődött gyűjtogatóktól, rablóktól.

Hivatalos s történelmi hitelességű jelentések, adatok szerint ugyanis, amikor Prizren még a szerbek birtokában volt, Aggházy Kamii rokkantsága miatt szintén kórházban tartózkodó egyik hadifogoly szakaszvezetővel azt a titkos parancsot küldte a volt török tüzérlaktányában s különböző kórházakban elhelyezett magyar, osztrák, németbirodalmi s bulgár hadseregbeli hadifoglyoknak, hogy akik jární tudnak, adott jelre a parancsot küldő tiszt kórházához siessenek, ahol tőle megtudják a továbbiakat. A visszahagyott s felszabadulás előtt álló beteg, rokkant hadifoglyokat akarta megszervezni Aggházy, hogy velük szükség esetén a város rendjét fegyveresen is biztosíthassa. Az előkészületek csakugyan megtörténtek, de fegyveres fellépésre nem került sor, mert a lakosság már az előkészületek tudatában nyugton maradt.

A történetek hitelességét megerősítik a Prizrenben bolgár fogságba jutott s később az úszkübi kórházban ápolt szerb tisztek s orvosok is.

Az általános kiürítés ideje alatt több szerb tiszt s magasrangú szerb katonai orvos a prizreni ideiglenes katonai kórházban összekerült Aggházy Kamillái, akit idáig a nisi tiszti hadifogolytáborral együtt szállítottak s most, részben még 1914-ben, fogságbajutásakor kapott sebei, részben vérhas folytán bekövetkezett gyengesége miatt visszahagytak a szerbek Prizrenben.

A szerb királynak, trónörökösnek, hadseregfőparancsnokságnak, vezérkarnak számos polgári s katonai hatóságnak, csapatnak otléte alatt, a szerb hadsereg általános leveretését

* Ezidőszerint vitéz, m. kir. honvédeztredes, a Hadimúzeum igazgatója.

és a szövetséges magyar, osztrák, német és bolgár csapatok bevonulását sejtve, *Aggházy százados a kórházi orvosok és betegek előtt kijelentette, hogy a város békés átadását magára vállalja.* Ez a kijelentés nagy hatást tett, annyival is inkább, mert a szerbek is tartottak a város és a környék albán lakosainak, de még inkább a bolgár hadsereg előtt járó komitácsiknak véres garázdálkodásától. A Prizrenben összezsúfolt, menekülő szerb értelmiségiek, a szerb tisztikar hozzátartozóinak, a külföldi misszióknak, valamint a szállíthatatlan magyar, osztrák, német és bolgár hadifoglyoknak sorsa így egy hadifogoly magyar tiszt kezébe került. Az a körülmény, hogy a várost elhagyó szerb magánszemélyek biztonságát a környéken leselkedő albán bandák máris erősen veszélyeztették, Aggházy százados erélyes fellépését és az ottmaradni szándékozóknak hozzávaló bizalmát mindinkább megokolttá tette. Köztudomású volt az is, hogy a városban mindenféle megbízhatatlan elemek bujkálnak, köztük sok, zászlóaljához hűtlenné vált, szerb szolgálatba lépett s mindenre képes, kapható hadifogoly is. Jószeremmel nézték tehát a kórházban lévő szerb tisztek, orvosok, hogy Aggházy százados Matejka nevű rokkant zászlóssal együtt Prizrennek átadását és a város biztonságát célzó terveit kezdte kidolgozni. Aggházy november 27-én egy szerb őrnagyot is beavatott tervébe s ennek biztatására két szerb katonarvos útján arra kérte a kórházban megszállt magasrangú szerb katonarvosokat s tiszteket, hogy november 28-án, azaz másnap délelőtt értekezletre jöjjenek össze, melyen a város békés átadását célzó javaslatait ismertetné. A meghívottak beleegyeztek s az értekezlet 28-án délben a parancsnoki helyiségben meg is kezdődött. Az egyik szerb ezredorvos bevezető szavai után Aggházy százados röviden vázolta a szerb hadsereg végzetes helyzetét s ennek folytán Prizren tarthatatlan állapotát. Felszólította az értekezlet tagjait, hogy a város személy- és vagyonbiztonságáért való felelősséggel és azzal a joggal ruházzák fel őt, hogy a szükséges intézkedéseket megtehesse. Kérte, továbbá, hogy hadifogoly bajtársaival való érintkezését és a biztonsági szolgálathoz szükséges fegyvernek, lőszernek a kórházi raktárból való kiadását ne gátolják, végül pedig egyezzenek *bele* abba, hogy a hadifoglyokat és a megbízható albán lakosokat vegyesen őrségül felhasználhassa, a kórházak vörös keresztet lobogói mellé a magyar és osztrák hadilobogót is kitűzhesse és hogy a város átadását teljesítő küldöttséget kiválaszthassa s azzal előzetesen tárgyalhasson. Az értekezleten megjelentek egyrésze gyanakvással, másrésze felháborodással hallgatta végig e merész ajánlatot, amely – *a trónörökösnek a városban léte alatt* – az

összes jelenlevőket súlyos gyanúba is keverhette volna. Ellenvetéseikre Aggházy kijelentette, hogy javaslata teljesen jóhiszemű s azért személyes kezességet is vállal. A magyar százados ezután elhagyta az értekezletet, mely végül is két-három ellenkezővel szemben a javaslat mellett nyilatkozott. Aggházyt visszahívták s közölték vele, hogy a zászlókra és a küldöttséggel való tárgyalásra vonatkozó rész kivételével, javaslatát elfogadják s őt a további teendőkkal megbízzák. Kikötötték azonban, hogy a kórházon kívül csak akkor kezdheti meg intézkedéseit, ha a trónörökös és a magasabb parancsnokságok, hatóságok már elvonultak. Csak a vörös kereszt zászló kitűzésébe egyeztek bele s az átadó küldöttség megalakítását a városi tanácsra és a helybeli albán katolikus érsekre bízták.

Aggházy ezekután Matejka tartalékos zászlóssal és egy szerb őrnaggyal együtt a riadóintézkedést, a saját hadseregbeli, körülbelül 800 hadifogoly gyülekezését, felfegyverzését, az albánokkal való vegyes járőrök szolgálatát, a város fontos pontjainak, elsősorban kórházainak, laktanyáinak és egyéb középületeinek, valamint fellegvárának őrségekkel való gyors megszállását rövid tervezetben végleg megállapította. A terv végrehajtása az aránylag kis távolságok folytán körülbelül egy óra alatt lehetséges volt.

Délután folyamán az albán katolikus érsek, a nála internált Klimes brünni róm. kath. teológus útján tudatta Aggházyval, hogy megbízatásáról értesült és meghívta, hogy a papokból és városi polgárságból alakult fogadóküldöttségben vegyen részt. Erről azonban Aggházy rokkant állapotára hivatkozva lemondott.

Aggházy, Matejka és napközben az Islamhan-kórházban szolgálatot teljesítő, de velük együttlakó dr. Jurinác Dusán, 25. honvéd gyalogezredben tart. főorvos, ismétlő pisztolyokkal látták el magukat, annyival is inkább, mert ekkor már szétfutott a hír, hogy az albánok fegyverkeznek, sőt a városon kívül már gyilkolnak és fosztogatnak is. *Az est folyamán s még éjjel is számos szétvert csapatrész, könnyebb tüzérség, polgári menekülők, végül a szuharekai állásokból ideérkezett szerb utóvédcsapatok vonultak a városon keresztül.*

A gyakran hallható puskalövések és a város közeléből hallatszó erős robbanások nagy nyugtalanságot keltettek. A házakban mindenki bezárkózott, de senki sem aludt. Éjfél előtt az Islamhan-kórház, ahol 200-nál több szerb és néhány hadifogoly beteg tartózkodott, kigyulladt, minek folytán a szerb beteg katonák fegyveres felszereléséhez tartozó néhány kézigránát is felrobbant, ami a közrémületet csak fokozta.

Aggházy a tűzhöz dr. Jurinác főorvost rendelte ki saját embereiből álló kísérettel. Ezeknek az albánok segítségével sikerült a tüzet elfojtaniuk és a betegeket másutt biztonságba helyezniük. *November 29-én, a kora hajnali órákban, Prizrenben már nem volt szerb csapat.* Csak akkor vált bizonyossá Aggházy és társai előtt is a szerb hadsereg általános és végleges leveretése, amelyet előttük utolsó pillanatig titkolni vagy legalább enyhíteni igyekeztek a szerbek.

November 29-én reggel 8 órakor fegyveres albán küldöttség kereste fel Aggházyt és örömnnyilvánítások között tudatta vele, hogy a város határába megérkezett a már jóval előbb küldöttségileg üdvözölt első bulgár tiszti lovasjárőr. Ez a járőr délelőtt 9 óra 30 perckor a kórház elé érkezett. Parancsnoka fölkereste Aggházyt s tolmácsolás útján tudatta vele, hogy rövid idő múlva ezredének egy osztálya és délben a 3. bulgár hadosztály nagyobb része is bevonul a városba. Rövid megbeszélés után abban állapodtak meg, hogy tekintettel a város nyugodt magatartására, Aggházy emberei csak a bulgár lovasosztály bevonulásáig maradnak készségben.

A lovasosztály 10 óra után, a hadosztály elővédje délben, zöme délután 2 óra tájban vonult be s ezzel Prizren város biztonsága ismét teljesen helyreállott.

Maguk a fogságba jutott szerb tiszték állították s igazolták, hogy elsősorban, sőt csaknem kizárólag *Aggházy századosnak és hadifogoly bajtársainak köszönhető, hogy Prizren városában a szerbek kivonulása közben és után a rend fennmaradt és hogy a város átadása úgyszólván zökkenés nélkül ment végbe.* Az ő fellépésük folytán nem mertek zavarogni a városban tartózkodó megbízhatatlan elemek s így nem esett nagyobb kár sem emberéletben, sem vagyonganban, ellentétben a környékbeli helyekkel, ahol számos gyilkosság és fosztogatás történt. Az ő érdemük az is, hogy a Prizrenben hátrahagyott körülbelül 800 magyar, osztrák s németbirodalmi hadifogolynak semmi bántódása nem történt.

Rigómezőn pedig a véres harcok színtere temetővé változott át, a támadók és védők nagy közös temetőjévé, miként 1389-ben s 1448-ban. A bulgár Todorov s a szerb Bojonics tábornokokkal, e történelmileg kimagasló hadvezérekkel az élükön úgy a támadók, mint a védők oroszlánokként küzdöttek a napokon át tartó ádáz csatákban.

A későbbi események már csak utóregzései voltak a rigómezői csatáknak. Mackensen az albániai hegyek közé bevonult szerb haderő üldözését a bulgárookra bízta. A magyar-osztrák

csapatok Montenegró ellen fordultak, a németek pedig újabb feladatok megoldására más harctereken nyertek beosztást.

A szerbek Ljumkulánál szembekerültek ugyan újból az üldöző bulgárokkal, de itt is rettenetes vereséget szenvedtek. 17.000 ember s rengeteg hadizsákmány jutott ismét a bulgárok kezébe.

December 4-én Monasztir, 8-án Ohrida, Sztruga is a bulgárok birtokába került s ezzel egész Szerbiát, annak a délkeleti kis csücsöknek a kivételével, ahol a francia-angol segítőcsapatok rekedtek meg, megszállták a Központi Hatalmak s Bulgária seregei.

Szerbia szövetségesei már a hadjárat elején valószínűsíteni igyekeztek a köztudatban, hogy minél mélyebbre ékelődik be a Balkán testébe a Központi Hatalmak frontja, annál sikeresebben zúzhatják majd szét, ha elérkezik a végső döntés ideje. Szerbia eszköz, áldozat volt ebben a rideg, kíméletlen, kockázatos számításban, de szerepét betöltötte s végül szövetségeseivel együtt a vakmerő játszmát meg is nyerte.

A kiaknázatlan győzelem,

A Központi Hatalmak s Bulgária együttes hadjáratának sikereiről s a hontalanná lett Szerbia balsorsáról, halálmarsáról írt, beszélt 1915 decemberében az egész világ. A győzők azonban nem használták ki sikereiket, a legyőzöttek pedig a rettenetes pusztulás romjain, a halálmars kínszenvedései után megint új életre keltek. A Rigómezőről kisiklott szerb hadseregből mintegy 150.000 ember érte el az Adria partjait s talált menedéket Korfu szigetén. *A támadók sem az üldözést nem folytatták a teljes megsemmisítésig, sem a Szalonikire támaszkodó angol-francia haderőt nem szorították ki a Balkán-félszigetről, sem Romániát, Görögországot nem vették rá a Központi Hatalmakhoz való csatlakozásra.*

Falkenhayn Erich német vezérkari főnök december elején, a rigómezei, prizreni csaták után befejezettnek tekintette a hadjáratot, *pedig az egész világháború kulcsa ott volt a Balkánon, csak utána kellett volna nyúlni. Itt lehetett, itt kellett volna a végleges döntést, a győzelmes békét kierőszakolni, nem nyugaton!* Ma már hiába kutatjuk, vizsgáljuk, hogy mi indította Falkenhaynt arra a gondolatra, hogy a világháború sorsát a nyugati angol-belga-francia fronton kell eldönteni s e célból a Központi Hatalmak főerőit ott összpontosítani. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy ennek az elgondolásnak erőltetett keresztülvitele milyen áldozatokba került s milyen végzetessé vált főleg Magyarországra nézve.

Montenegró, Albánia 1915 végén már nem jelentett nagyobb hadműveleti feladatot a Központi Hatalmaknak, Bulgáriának. Az ideszorult szerb hadsereg a tél folyamán képtelen volt bármiféle cselekvésre, harcra. A támadóknak új, pihent csapatokkal pótolni összes haderejükkel tehát a szaloniki angol-francia sereget kellett volna kiverni Görögország területéről s *lehetlenné tenni a Balkánon minden további ellenséges hadműveleti szervezkedést. Ez lett volna a győzelem indokolt kiaknázása s a hadjáratok méltó befejezése!*

Magának Mackensennek is az volt a helyzet igazi fölismerésén alapuló véleménye, hogy Szalonikiből ki kell verni az ellenséget, mielőtt még erősebben megvetné ott a lábát.

Kétségtelen, hogy a hadjáratnak illetően való folytatása és befejezése döntő befolyást gyakorolt volna Románia és Görögország magatartására, végleges elhatározására is, különösen, ha mindkét ország területi becsvágya is megfelelő támogatásra, kielégülésre számíthatott volna a Központi Hatalmak győzelme esetén. Ha Romániának Beszarábiát, mely 1367-től 1812-ig különben is Moldvához tartozott s csak az 1812-iki bukaresti békében került Oroszországhoz; ha Görögországnak, mint Olaszország vetélytársának, az aegai tengeren való uralmat szerződésileg biztosítják s ezzel csatlakozásra bírják; ha a Központi Hatalmak diplomáciája egyöntetűen, fortélyos huzavona nélkül, bölcsen és gyorsan megállapodott volna a föl-szabadult Lengyelország öncélú, független államiságának kérdésében: *akkor Románia, Görögország, Lengyelország, Németország, Magyarország, Ausztria, Bulgária, Törökország összefogó gazdasági és fegyveres ereje már 1916 elején eldöntötte volna nemcsak a Balkán-félszigetnek, a Földközi-tenger keleti medencéjének, Szueznak, Egyiptomnak, Orosz- és Olaszországnak, hanem az egész világháborúnak a sorsát is. Még pedig a Központi Hatalmak győzelmével!*

De nem ez történt. Az addigi harcokban kifáradt magyar, osztrák és bulgár csapatok üldözték ugyan a menekülő szerb hadsereget, megadásra kényszerítették Montenegrót, Albániában előrehatoltak egészen a Vojusza folyóig, de Szerbia délkeleti csücskében s Görögország északi határán gyülekező angol-francia erőkkel szemben csak kisebb jelentőségű csatározásokba bocsátkozhattak s *ezzel időt, alkalmat nyújtottak az Adriától Bulgáriáig, az északi görög határ egész hosszában egy nagy kiterjedésű ellenséges csatavonal kifejlődésére, megerősödésére, ahol hónapokon, éveken keresztül tartó állásharcokban, meg-megújuló támadásokban, áttörési kísérletekben végre is kimerült, megtört a magukra hagyott, utánpótlás, ellátás hiányaival, nehézségeivel küzdő magyar, osztrák s bulgár csapatok ellenálló ereje.*

A halálmars méretei.

Szerbia lakosságának egy része már a hadjárat kezdetén az ország belsejébe menekült úgy az északi, mint a keleti határról. A szerb, orosz, oláh betörések idejében a határszéli magyar lakosság is tapasztalhatta, hogy háborúban mit jelent az ilyen menekülés. Lehetnek más és más vélemények a tekintetben, hogy helyesebb-e, ha a polgári lakosság elmenekül a közeledő ellenség elől, elhagyja otthonát, családi tűzhelyét, mindenét, vagy pedig bevárja az ellenséget s megadással tűri annak rövidebb-hosszabb ideig tartó, kellemesnek, nyugodtnak éppenséggel nem mondható megszállását? Ebben a kérdésben véleményt mondani, tanácsot adni, parancsolni bizonyára könnyebb, mint akár így, akár úgy átélni a súlyos megpróbáltatásokat.

Hogy a szerb lakosság ezúttal az átlagnál nagyobb arányban, tömegesebben hagyta el otthonát, annak kettős oka is volt. Egyrészt a polgári és katonai hatóságok ellenmondást nem tűrő módon kényszerítették a menekülésre, különösen a 15 éven fölüli épkézláb férfiakat 60 éves korukig, másrészt a szerb sajtó állandóan riogatta, rémisztgette a közvéleményt az ellenség kegyetlenkedéseiről, főleg a bulgárok véres bosszúállásáról terjesztett, egyébként alaptalan hírekkel.

Számszerű pontossággal lehetetlen megállapítani, hogy Szerbia lakosságából hányan indultak el a menekülés, hontalanság útján, hányan vettek részt a halálmarsban, hányan pusztultak s hányan térhettek vissza. De vannak adatok, támpontok, amelyekből megközelítő becsléssel meg lehet állapítani, *hogy több mint másfél millió lélek szenvedte végig a menekülés rettenetes nélkülözéseit, viszontagságait, testi és lelki gyötrelmeit. A szerb hadsereg veszteségével együtt pedig csaknem egy millióra tehető azoknak a száma, akik részint a halálos fáradalmak, szenvedések útján, részint az úton kapott betegség következtében, az évekig tartó hontalanságban elpusztultak s nem térhettek többé vissza otthonukba, hazájukba.*

1921 január 21-iki népszámlálás szerint a Szerb-Horvát-Szlovén egyesített királyságnak 12,017.323 lakosa volt. A szerdiához csatolt és csatlakozott területek lakosságának a száma 8*5 millióval szaporította az 1914-iki 4-5 millió lélekszámot, tehát 1921-ben az egyesített királyság lakosainak a létszáma világháború s halálmars nélkül, a természetes szaporodás eredményét is figyelembe véve, a 13 milliót is meghaladta volna. Ehelyett azonban csak 12 milliót tüntet föl az 1921-iki népszámlálás. *Nyilvánvaló tehát, hogy az egy millió hiányt a világháborús*

veszteség s az 1915-iki halálmars s ennek utókövetkezményei idézték elő.

Szerbia hivatalos katonai nyilvántartásában az eredeti 80.000 főnyi hadifogoly létszámából 1915 október első napjaiban már csak 34.629 hadifogoly szerepel. A halálmars végén 23.339-et tudtak átadni az olaszoknak, tehát annak a másfél ezernek kivételével, akiknek sikerült az úton megszökniök, vagy betegségük, rokkantságuk miatt hátramaradniok s így kiszabadulniuk, csaknem *10.000 pusztult el közülök ezen az úton.* Dr. Schatz Róbert hadifogoly ezredorvosnak, olasz hivatalos kimutatásokkal is megerősített adatai szerint az Asinára szigetén partra tett 23.339 magyar, osztrák hadifogolyból félév alatt *több mint 6000 halt meg az úton szerzett kolerában s egyéb betegségben, úgy-hogy végeredményben 16.000 magyar és osztrák hadifogoly esett áldozatául a halálmarsnak.*

A világtörténelem följegyezte, hogy Xenofon, aki 10.000 főnyi görög zsoldos sereggel a perzsa Kyros szolgálatába szegődött és Kr. e. 401-ben Babilon közelében, a kunaxai csatában vereséget szenvedett, ellenséges néptörzsek földjén rettenetes nélkülözések, küzdelmek között vezette seregének maradványait *hazafelé, Kis-Ázsia partjáig.*

Napóleon 1812-iki orosz hadjáratának összeomlását s Moszkvától való visszavonulását is a világtörténelem egyik legmegrendítőbb eseményeként szokás emlegetni. Félmillió sereget vezetett Napoleon Moszkva alá, ahonnan szeptember 19-én kénytelen volt visszafordulni. Két hónap múlva a nagy ármádiából a berezinai átkelés után már csak 15.000 ember jutott el Vlnába. A többi elszéledt, elpusztult, ott maradt a hóval, jéggel borított orosz mezőkön, mocsarakban, folyókban.

De míg Xenofon katonái idegen szolgálatban, zsoldért harcoltak, Napoleon orosz hadjárata idegen ország területén végrehajtott s merész hódító vállalkozás volt, melyben nemcsak franciák, hanem akarva, nem akarva más népek is résztvettek, *addig az 1915-iki szerbiai, albániai, montenegrói halálmars másfélmillió polgári lakosságnak, 250 ezer főnyi hadseregnek saját hazájából való menekülése volt. Xenofon zsoldosai, Napóleon katonái bármily szenvedések között is, de hazafelé mentek, Szerbia népe, hadserege ellenben számkivetésbe, hontalanságba, hadifoglyai pedig kiszámíthatatlan bizonytalanságba!*

Szerbia megpróbáltatása, kitartása kétségtelenül nagy történelmi példaadás és tanulság arra nézve, hogy miként kell a legnagyobb szenvedéseket is elviselni, miként kell kitartani minden áldozat mellett is törhetetlenül hinni a jövőben!

A király útja a hontalanságba.

1915 őszén Petár király Topolán tartózkodott. Öregségében itt, a Karagyorgyevics család egykori tűzhelyén, az oplenáci magaslaton, őseinek hamvait őrző kriptatemplom közelében épült csendes királyi lakban érezte magát legjobban. De most itt sem tudott már pihenni. Bár a királyi hatalom, az uralkodás teendőit átruházta fiára, gondjait azonban megtartotta, magával vitte Topolára is.

Az ágyúzás már erősen hallatszott Mladenovac felől, mikor hadsegéde jelentette neki, hogy indulni kellene . . ., mert Topola sincs többé biztonságban. Petár azonban nem készülődött. . ., nem akart elmenni.

»Menjen, aki menni akar – mondotta -, én itt maradok.«

Hadsegéde, Todorovics ezredes, újból kihallgatásra jelentkezett nála s igyekezett rábírní Topola elhagyására.

»Mi nem mehetünk Felsőged nélkül, de nem vehetjük magunkra sem a nemzet, sem a történelem előtt a felelősséget sem azért, hogy Szerbia királya az ellenség kezébe kerüljön. Felsőgednek hadifogságba jutása egyet jelentene a fegyverletétellel, a hadsereg, a nemzet megaláztatásával.«

Petárt ezek az érvek sem győzték meg.

»Hagyjatok engem – válaszolt – itt atyám, nagyatyám sírja mellett meghalni. Ha csakugyan ideér az ellenség, itt már nem talál mást. . ., mint puszta földet s egy öreg király holttestét.«

Végül is csak fiának, a trónörökösnek rábeszélésére határozta el magát, hogy Kragujeváca, a hadsereg főparancsnokság székhelyére megy.

Megérkezésekor fiához sietett, majd a vezérkar főnökét, a betegeskedő Putnik vajdát kereste fel s behatóan érdeklődött náluk a harctéri helyzet iránt. Szomorúan győződött meg róla, hogy az ellenség előnyomulását nem lehet megállítani, s hogy rövid időn belül Kragujevacot is ki kell üríteni. A kilátástalan helyzet teljes felismerése rendkívül lesújtó hatással volt reá, úgyannyira, hogy a trónról való lemondás gondolatával is foglalkozott.

Nem volt többé nyugta Kragujevácon sem, de másutt sem. Ott akart lenni mindenáron a tűzvonalban, ahol katonái harcolnak s velük együtt meghalni. Mire azonban Knjazsevác, majd Vranja alá ért, a bulgárok már bevonultak mindkét városba. Megfordult Nisben, Csupriján, Jagodinán, Bagrdánban, Paracsinben. Mindenütt ugyanaz a helyzet: visszavonulás, menekülés. Hiába kereste a halált!

Krusevácon, ebben az ősrégi koronázó városban, az 1389-iki rigómezei csatában elesett hősök emléke Szerbia leggyászosabb elbukására irányította a király figyelmét. Sötét gondolatok kínozták, melyek elől megint csak katonái közé kíváncsozott. Hozzájuk csatlakozott, mikor azok feneketlen sárban a menekülő tömegekkel elborított úton vonultak hátra, Kursumlija felé. Gépkocsija azonban beleragadt a sárba, kénytelen volt kiszállni belőle.

»Megyek gyalog – mondta környezetének -, ha az asszonyok, gyermekek tudnak gyalog menni, én is tudok.«

Pedig nagyon gyenge, erőtlen volt, alig tudott járni. Nem is sokáig taposta a sarat. Ökrökkel vontatott tüzérségi löszerkocsira ültették föl. Öregebb katonái hamar felismerték s igyekeztek mindenben szolgálatára lenni.

A fiatal újoncok azonban, akiket megszólított, hogy bírják-e még a fáradalmakat, így válaszoltak:

»Bírjuk, öreg, bírjuk!«

Népfelkelő, kérdemesült csicsának vélték a megtörtarcú, beteges királyt.

Petár egyébként nagyon szeretett s tudott is katonáival beszélgetni. Jellemző erre a következő eset:

»Azt beszélük – mondta katonái közé vegyülve -, hogy elég volt már a háborúból.«

»Haza szeretnétek már menni! Jó, aki akar, hazamehet. Megesküdtetek ugyan, hogy védeni fogjátok királyotokat, hazátokat, dehát én, a király föloldalak benneteket az eskü alól.«

»De én is, meg mindnyájan esküt tettünk a hazának, hogy utolsó csepp vérünkig védelmezzük. Én teljesítem kötelességemet, hű leszek eskühöz, itt maradok. Aki itt akar maradni s öreg királyával együtt harcolni ezután is a hazáért, maradjon velem.«

Valamennyien ott maradtak s halálmegevetéssel harcoltak tovább ...!

A vonatoszlopnak, melynek egyik kocsiján a király ült, felsőbb parancs szerint meg kellett állnia. Ő maga maradhatott volna a kocsin, mehetett volna rajta tovább is. Csak egy szavába került volna. De leszállt s gyalog ment tovább, mert a parancsot nem akarta megszegni, sem másokkal megszegetni.

Egy darabig ismét gyalog, majd rozoga parasztszekéren haladt Kursumlija felé, A környéken mindenütt ádáz harcok folytak. Ismét oda kíváncsozik. Sztepanovics tábornok hadseregének lövészárkaiban hol itt, hol ott beállt a küzdők soraiba. A helyzeten azonban már a királyi példaadás sem tudott változtatni ...!

A prepoláci hágón keresztül érkezett Pristinára november közepe táján a trónörökssel együtt.

Megjött a király! ... járt a hír szájról-szájra, házról-házra a városban.

Három évvel ezelőtt is ez a hír futott Pristinán keresztül, de akkor ünnepélyesen, zászlódiszben várták Petárt, a török uralom alól fölszabadító királyt, most pedig kétségbeesetten menekülő szerbek, közömbös albánok, macedónok suttogják egymás között.. *megérkezett, itt van már a király is!*

Akkor harangok zúgtak a pristinai templomok tornyában, most ellenséges ágyúk dörögnek Kacsanik, Giljáne felől.

Nesics Ljuba ügyvéd házában szállt meg. A török uralom idejében a szerb konzul lakott itt. A lakásban halotti csönd volt éjjel-nappal. A király és a trónörökös naponta kimentek a harctérre. Petár rendszerint együtt ebédelt, vacsorázott fiával, de alig szóltak egymáshoz valamit. Nehéz és azonos gondok, sejtelmek foglalkoztatták mindkettőjüket, de róluk egyikőjük sem beszélgetett szívesen. Szobájukba visszavonulva, a király napi benyomásait jegyezte, a trónörökös pedig a parazsat igazgatta a kandallóban. Ugyanúgy, mint katonái odakünt a szabad ég alatt a tábortűznél. A parázsló tűz, a felélesztett lobogó láng elűzi a gondokat.

Petárt különösen az a gondolat gyötörte, hogy talán már pár nap múlva örökre el kell hagynia a hazai földet. Tizennégy-éves korától csaknem hatvan éves koráig, 45 éven át ette a számkivetés, a hontalanság keserű kenyerét s most..., élete végén, megint ez a szomorú sors vár reá....!

»Nem – mondogatta magában -, nem megyek tovább! Itt fogok meghalni a Rigómezőn, mint egyszerű harcos, katonáim között. Nem tudom túlélni hazám, népem szerencsétlenségét.«

Úgy gondolta, hogy ha csakugyan összeforrott Szerbia sorsa a Karagyorgyevicsek nevével, akkor a közös sorsban neki is osztoznia kell. Királyi, uralkodói kötelesség ez! Száz év óta nagy, döntő eseményeket élt át Szerbia. Nagyatyja, Kara Györgye vezérlete alatt, 1804-1813-ig hazája egy része föl-szabadult a török hódoltság alól. 1813-ban az európai események, a följúduló, megerősödő török támadások, a szerb vetélytársak cselszövései számkivetésbe, hontalanságba kényszerítették nagy-atyját is, akit hazatérése után 1817-ben Obrenovics Milos orozva megöletett.

Atyja, Karagyorgyevics Sándor 1842-1858-ig Szerbia fejedelme volt. Az oroszbarát nemzeti párt azonban a közvéle-ményt ellene fordította s 1858 december havában lemondatta. A Karagyorgyevicsoknak el kellett hagyniok Szerbiát.

Petár, mikor a meggyilkolt Obrenovics Sándor véres tetemén keresztül 1903-ban hazatért s elfoglalta Szerbia királyi trónját, már 59 éves volt.

1912-ben folytatta nagyatyjának 1804-ben megkezdett fõlszabadító harcát, nemzetépítõ munkáját s az 1912-1913-iki kettõs balkáni háborút befejezõ bukaresti békében helyreállította, betetõzte 87.000 km-nyi területen a történelmi Szerbiának egykori legnagyobb kiterjedését.

Tõprengései közben egyik napon szobájába hívatta környezetét s a rigómezei csata eshetõségeirõl beszélt nekik.

»Ha nem is gyõzünk, de azért hafcolnunk kell« – mondotta.

»Saját magam állok hadseregem élére és itt halunk meg hõsök-ként mindnyájan! Szerbia élete az én életem. Ha Szerbiának vége, minék éljek én tovább?! Azt akarom, hogy ebben az utolsó, döntõ csatában, itt a Rigómezõn, ahol 1389-ben két koronás fõ hullott vérbe, essem el én is. Halálommal akarom megmutatni, hogy a Karagyorgyevicsek nem hagyják el népüket a megpróbáltatások nehéz napjaiban sem.«

A trónörökös is így gondolkozott, anélkül, hogy mondta volna atyjának. Történnék bármi, inkább elpusztul az elszánt hõsi küzdelemben, mint megadja vagy kivonja magát a további szenvedésekbõl.

Nehezen s csak az utolsó órákban tudta rávenni környezete úgy a királyt, mint a trónörökõst, hogy hagyják el Pristinát s menjenek tovább Prizrenbe.

November 22-én indultak el Pristináról Ferizovics irányában. A király környezetéhez ekkor már csak Knjezevics, Todorovics ezredek, Szimonovics orvos, Tyukanovics tanár s Zdravkó Vulovics szolgálólegény s néhány katona tartozott.

A hadsereg fõhadiszállása Ferizovicson volt, Szerbia utolsó kis vasúti állomásán. A király megállította gépkocsiját, kiszállt belõle s Gojkovics, Rasics tábornokok, meg Viktorovics ezredes kíséretében kiment itt is a rigómezei hadállásokba. Kereste a halált, de itt sem találkozhatott vele. A bulgár tüzérség azon a szárnyon éppen akkor szüntette be a tüzelést.

Ment hát tovább Prizren felé, ahová délután 4 órakor érkezett meg. Drvarevics Szteván kereskedõ házában szállt meg. A trónörökös is ott volt már s azonnal atyjához sietett. Másnap a kormány tagjai jelentkeztek nála.

A következõ napok tanácskozásban, készülõdésben teltek el. Az ágyúk dõrgése napról-napra közelebrõl hallatszott. A bulgárok már csak néhány kilométeres távolságra voltak a várostól.

November 28-án reggel templomba ment s aztán... elindult gyalog kifelé a városból.

Gojkovics tábornok még arra kérte, hogy csatlakozzék az ő hadosztályához s velük menjen Albánián keresztül. Petár azonban a város szélén gépkocsijára szállt s néhány perccel később már Albánia területén, idegen földön, számkivetésben volt.

Az idő nagyon hidegre fordult. Az út mentén jobbról-balról tüzek égtek, katonák, menekülő polgárok, asszonyok, gyerekek melegedtek körülöttük. Senki se tudta, ki gyújtotta meg először ezeket a tüzeket, valamint azt se, hogy ki tett rájuk utójára. A tüzrakások éjjel-nappal égtek. Nem hagyták kialudni. Megmelegedtek a hontalanokká vált katonák, menekülők s aztán mentek tovább. Jöttek utánuk szakadatlan sorban mások, újak.

Prizrentől nem messze, de már Albánia területén van Ljumkula falu. A csatákat veszített szerb hadsereg *első hadianyaghamvasztó helye* a menekülés után. Összetört járművek, gépkocsik, szekerek, hadifelszerelések, útipodgyászok máglyákban égve, vagy a Ljum folyó sodrába lökve mutatták a végső pusztulás képét. A folyó egyik tisztásán nagy sáortábor tele volt sebesültekkel, betegekkel, az egész hegyszoros pedig menekülő tömegekkel.

Kocsiút nincs tovább. Csak gyalog, itt-ott lóháton lehet beljebb menni. A király gépkocsiját is itt kellett hagyni. Leszedték róla a legszükségesebb holmikat s neki indultak Albánia, Montenegró havasainak. Öreg szakácsnőjét sem vihette magával. Nem bírt volna keresztül gyalogolni a hegyeken. Visszaküldte tehát Prizrenbe. Tiranáig szerb katona, majd onnantól kezdve cseh hadifogoly volt a király szakácsa. Különben sem érvényesülhetett semmiféle szakásművészet, mert az élelmikészlet kenyérből, babból s konzervából állott. Ez volt a királyi konyha élesztára, meg az a csekély kétszersült s csokoládé, amit Petár kabátja zsebében vitt magával.

Ljumkulától kezdve az út mindinkább szűkült s rosszabbodott. Havas, jeges, csúszós volt, alig lehetett rajta gyalogosan is előre jutni. A hegyi tüzérségnek megmaradt valami 70-80 ágyúja. Ezeket elkényszeredett katonák kötelekkel vonszolgatták a meredek hegyi ösvényúton.

A Fehér Drim magasba ívelő boltozatos köhídján melyet még Dusán cár építtetett, a király Szimonovics orvosra s Tyukanovics tanárra támaszkodva tudott átmenni. A kissé kövères Todorovics ezredes hadsegédet is két katona támogatta keresztül a hídon.

Egyik kanyarodónál utolérték a trónörökös s környezetét. Köztük volt Jurisics tábornok felesége, meg Draskics őrnagy hadsegéd felesége is két kis gyermekével. Egyiket az őrnagy, másikat felesége vitte a karján.

A király Todorovics hadsegéde tanácsára s példájára vastag gyapjúharisnyát, csarapét húzott föl csizmájára. Így biztonságosabb volt a járás a fagyos, síkos havon. Lóháton még óvatosabban kellett baktatni. Kis híja volt, hogy megcsúszott lova egyik helyen magával nem rántotta mély szakadékba a királyt is. A lovat vezető katona ébersége, ügyessége mentette meg ettől a halálos zuhanástól. Ljumkulától Szpászizig nagyobb részében gyalogosan tette meg az utat.

Mire Szpászizra érkezett, már ott találta a hadseregfőparancsnokságot Puthik vezérkari főnökkel együtt. Ezek egy nappal előbb indultak el Ljumkuláról.

A királyt a falu régi törökmódi vendégfogadójának kis szobájában szállásolták el. Az éjjelt azonban nem bent, fedél alatt, hanem kint, a fogadó előtti tábornút mellett töltötte. Itt szunyókált ülve, két karját botjára támasztva. Nem tudott bent maradni, pihenni.

Testi betegség s lelki izgalom egyaránt gyötörte. Az is bántotta, hogy egyes menekülő családok apró gyermekeiket is magukkal cipelték erre a rettenetes útra. Az ilyenek maradtak volna otthon! Itt értesült róla, hogy az egyik őrnagy felesége újszülöttnek adott életet. Ügy érezte, hogy ezek meneküléseért bizonyos mértékben ő is felelős.

November 30-án Szpászizról tovább indultak Fletibe. Innen is előbb indult el a hadseregfőparancsnokság. Tadic kapitányt előre küldték, hogy Szkatán, egy nyomorúságos, néhány viskóból álló faluban készítsen szállást a királynak s a hadseregfőparancsnokságnak. Ismét gyalogoltak úgyszólván egész nap. A király lovának ugyan jó patkója volt, mégis gyakran leszállt róla. A patkolatlan, vagy rosszul patkolt lovak azonban folyton esetlettek, botlottak, előrebuktak a jeges úton. Életveszélyes volt rajtuk ülni. A menekülőkkal tartó egyik újságíró le is fényképezte ezen az útszakaszon a hadsegéde mellett gyalogoló királyt.

Környezetében legnehezebb dolga volt Szimonovics orvosnak, aki egyéb szükséges holmiján kívül, mintegy 18 kiló súlyú különböző orvosságot is cipelt magával. Ez volt az udvari gyógyszertár megmaradt készlete. A betegeskedő királyra való tekintettel erre jobban vigyázott Szimonovics orvos, mint saját életére.

Szkatán megint utolérték Putnik vajdát. A vezérkarhoz beosztott katonák deszkából hevenyészve összetákolt hordszéken

vitték a beteg, öreg tábornokot. Menekülő asszonyok, gyermekek vették körül a pihenő helyen, mert a vezérkar részére forralt teából nekik is juttattak.

Úgy volt, hogy a király is Szkatán marad éjszakára, de erről a siralmas helyről mindenáron tovább akart menni. Pedig az út már eddig is annyira fárasztó volt, hogy az egészséges, erős szervezetű Szimonovics orvos is teljesen kimerült. Egészen bealkonyodott, mire Fletibe érkeztek. Az előreküldött szállás-csinálók a falu vendégfogadóját katonai állomásnak rendezték be. Itt kapott szállást a vezérkar s külön egyik kis szobában a király is. Semmi kivételes intézkedést, figyelmet nem kívánt, csak egy kis fekvőhelyet, hogy kipihenhesse magát. Erősebb fájdalmai lehettek, mert a megérkezés után azonnal Szimonovics orvos után érdeklődött, aki éppen ezen az úton maradt le s csak két órával később jelentkezhett nála.

Vacsorára bab volt. Nagyon ízlett a kiéhezett társaságnak. A király többször említette, hogy valamikor régen, gyermekkorában édesanyja főzött ilyen jóízű babot.

Másnap, december 1-én ismét kínos vergődés volt az egész út. A hegyi ösvény meredeken fölfelé, majd hirtelen ereszkedve lefelé kanyargott. Néhol olyan keskeny volt, hogy legfeljebb két ember mehetett egymás mellett. A vidék zordon fensége megkapó volt ugyan, de önként azt a gondolatot ébresztette, hogy itt semmiféle élő lénynek nincs otthona, pihenő-, lakóhelye. A különben is szédülő királyt állandóan támogatni kellett. Szolgája, Zdravkó mindig mellette volt.

Fusi Arszit falu bejáratánál délután két óra tájban már előbb ideérkezett belgrádi menekülők fogadták, köszöntötték. Csak könnyeivel tudott nekik válaszolni. Bent a faluban azonban már kellemes meglepetés várta: Esszád pasa pandúrjai jelentkeztek nála szolgálatra.

A következő nap, noha olykor-olykor megeredt az eső, már tűrhetőbb volt. Csereti faluban jó szállás várta a királyt. Még lámpa is volt a szobában. A falu bírása tisztelgett nála^s arra kérte, hogy a háború után Cseretit csatolják Szerbiához, ne pedig Montenegróhoz, mert a montenegróiak valahányszor idejöttek, mindent elemeltek.

Ettől kezdve mindinkább javult az út. Itt-ott már jó kocsitűk is voltak. Ezeket két évvel előbb szerb és montenegrói katonák építették. Vaudenyán a montenegrói hadsereg egyik tisztje s Esszád pasa rendőrtisztviselője fogadta Petárt.

Távolban már látható volt Tarabos hegye. Közeledtek Alessióhoz, ahová déltájban érkeztek meg. Innen már nem volt messze a tenger s San Giovanni di Medua kikötője. Nem

valami biztatóan, ekkor is erős ágyúzás hallatszott abból az irányból.

Tyukanovics tanár ismerős, járatos volt Alessióban. A két év előtti háborúban hosszabb ideig állomásozott itt s Szimonovics orvossal csakhamar meg is találták azt a helyiséget, ahol pompás, friss sört lehetett kapni.

A királyt Esszád pasa helyőrségének parancsnoki épületében szállásolták el. Todorovics hadsegédét előre küldte Duraz-zóba, esetleg Tiranába, hogy ott, ahol találja, nevében üdvözölje Esszád pasát. Délután pedig fölkereste az 1912-1913-iki had-járatban elesett s itt eltemetett szerb katonák sírját. Se Szkuta-riba, se Cetinjébe nem látogatott el, pedig mind a két város Alessió közelében volt. Úgy látszik, hogy nem akart találkozni apósával, Nikitával, Montenegró királyával.

December 7-én indult tovább Alessióból. Esszád pasa egyik tisztje, Maszár bej, aki szerbül is tudott beszélni, 20 lovassal jelentkezett nála díszkíséretül. A király azonban nem vette igénybe ezt a kíséretet, csak ahhoz járult hozzá, hogy a bej s még egy albán katona, mint vezetők menjenek vele. Déli irány-ban haladtak, párhuzamosan a közeli tenger partjával. Komoly okának kellett lennie, hogy San Giovanni di Meduán nem kísérelte meg a hajóra szállást.

Órákon keresztül áradásos, homokos fővényen haladtak keresztül. Sok helyen az útnak nyoma se látszott. Betakarta a homok. Éjjel Miljoti faluban, Iszljam nevű jobbmódú albán házában pihentek meg. Másnap azonban korán reggel indultak tovább. Maszár bej szintén a királlyal tartott. Alessiótól kezdve már mindenütt lóháton haladt a kis csapat Tirana felé. Fusa Kruján jó szállásuk s jó ellátásuk volt. Még a lovaknak is jutott bőségesen széna és zab.

Kruja főbírája tisztelgett a királynál s jelentette neki, hogy Esszád pasa rendeletéből innentől kezdve 40 lovassal kíséri tovább. A király ez ellen a kíséret ellen is tiltakozott, pedig később kiderült, hogy Esszád pasa intézkedése nem csupán udvariasság volt, mert ezen a vidéken ellenséges mirdita-törzsek laktak, akik fegyveres bandákban leselkedtek a szerb királyra s környezetére.

Minél közelebb jutott Tiranához, az út annál jobb lett. A durazzói útelágazásnál az Alessióból előre küldött Todorovics ezredes és Sztankovics Milos tiranai helyőrségparancsnok várták.

December 9-ikén érkezett meg. Másnap Esszád pasát s Gavrilovics Pantát, Szerbia albániai követét fogadta s közölte velük, hogy nem szándékozik hosszabb ideig Tiranában maradni.

Pedig valóságos paradicsomi helyül, üdülőül kínálkozott ez az albán város az eddigi nélkülözések, szenvedések után. A piacon, boltokban, ha drágán is, mindent lehetett kapni.

Előbb meglátogatta az itt táborozó, lábbadozó szerb katonákat, majd átment Elbasszába Gojkovics tábornok katonáihoz.

Különben nem jó hírek érkeztek semmerről sem. A trónörökös és Pasics arról értetsítették a királyt, hogy Szkutariból mindenkinek délre kell húzódni, valószínűleg le egészen Valónáig, vagy talán még ennél is lejjebb, Santi Quarantáig. Az Adria kikötőit állandóan veszélyezteti az ellenséges flotta, emiatt a francia, olasz hajók nem tudnak bejutni sem San Giovanni di Medua, sem Durazzó kikötőjébe s nem tudják a menekülőket sem élelmezni, sem elszállítani.

Úgy Tiranában, mint Durazzóban, ahová december 18-án délután érkezett meg, Esszád pasa figyelmessége ellenére is érezte a hontalanság, a hatalomnélküliség égető fájalmát. Bizonytalannak, komornak, sötétnek látszott a jövő. A durazzói úton is szomorú, ijesztő látvány tárult eléje. 16-18 éves szerb újoncok táboroztak itt, maradványai, roncsai az új szerbiai hadseregnek, akik mintegy 8000-en 17 napig meneteltek az ország belsejéből Monasztir védelmére s akik közül már akkor is csak 326-ot talált egészségesnek, harcképesnek a hivatalos katonai orvosi vizsgálat. Az idáig eljutottak pedig valamennyien rongyokban, éhesen, életerejüknek szinte utolsó vonaglásával fetrengtek az út mentén.

Durazzóban Gavrilovics követ jelentette a királynak, hogy SL kikötőbe aznap éjjel olasz hadihajó érkezik, mely vele azonnal Valónába indul. Az olasz követ is megerősítette ezt a jelentést, hozzáfűzte, hogy Olaszország földjén, a casertai kastélyban rendeztek be a király számára végleges szállást egészen addig, míg a háború tart. Az éjjel érkező hadihajó is nem Valónába, hanem Brindisibe viszi, onnan pedig külön udvari vonat Casertába.

A hosszú út nagyon megviselte Petárt, de azért még itt és sokkal inkább törődött katonáinak, népének sorsával, mint ^{sa}ját biztonságával, kényelmével. Hadsegédének jelentéseit katonáinak helyzetéről s a harctéri eseményekről mindig Izgatottan várta. Törhetetlen hittel bízott még mindig abban, hogy a háború, ha sokáig tart is, végeredményben szerencsével, győzelemmel végződik Szerbiára nézve.

Egyébként az egész úton hallgatag, magabazárkózott, szinte búskomor volt. Nem szerette, ha gondolataiban, elmélyedéseiben zavarták. Leglesújtóbb hatással volt reá katonáinak

siralmas állapota. Testi fájdalmai is voltak. Az 1870-1871-iki porosz-francia háborúban szerzett köszvénye állandóan gyötörte. Nem panaszkodott, de látszott rajta, hogy emiatt is sokat szenved.

Este 11 órakor tényleg befutott a kikötőbe az olasz hadihajó s éjfél után 3 óra tájban, teljes sötétségben elindult a királlyal ... de nem Brindisibe, hanem Valónába, hová reggel 8 órakor érkezett meg. Az olasz katonai parancsnok fogadta s az Albánia nevű rozoga vendégfogadóban szállásolta el.

Négy napig időzött Valónában. Az olaszok meglehetősen titkolóztak előtte. Talán figyelmességből, mert nem akarták rossz hírekkel még inkább elkeseríteni; de lehet, hogy más okokból is. Ez a titkolódzás azonban reá nézve nagyon bántó volt. Bántotta az is, hogy Valónában az ottani olasz pénzügyi kirendeltségek nem fogadták el, nem váltották be a szerb papírpénzt. Annál jobban esett neki, hogy a francia köztársaság elnökének képviselőjében tisztelgett nála Montdesire tábornok.

December 23-án Valóna katonai parancsnoka jelentette, hogy másnap hajó jön érte, mely Brindisibe viszi. December 24-én délután már tényleg Brindisiben fogadta Petárt az udinei herceg s a vasúti állomáson várta a casertai királyi kastélyba induló különvonat.

Mégsem ment el Casertába. Megköszönte, de nem fogadta el sógorának, az olasz királynak meghívását. Szalonikibe kívánczozott, ahová néhány nap múlva, december 30-án egy francia hajó el is vitte. Szalonikiben volt Szerbia hadügyminisztere, Bojovics tábornok, ott voltak a szövetséges francia-angol csapatok. Meg akart győződni személyesen, vajjon lehet-e egyáltalában remélni, hogy az újra talpraállítandó szerb hadsereg élén, a szövetségesek segítségével valaha mint győző, felszabadító király visszatérhet hazájába.

Szalonikiben elhárított magától minden ünnepélyes fogadtatást. Pedig idemenekült honfitársai nagyon készültek erre. Egyelőre csak Belgium szerbiai követét, aki vele együtt szenvedte végig a menekülés útját, továbbá Sarraill francia, Mahon angol s Moscopaulos görög tábornokokat fogadta.

Fáradt, beteg volt. A Szalonikiben látottak, hallottak is arról győzték meg, hogy sokáig kell még várnia, míg hazája főlészabadtására indulhat.

Elfogadta tehát Balugdzsics athéni szerb követ ajánlatát, hogy keressen pihenést, gyógyulást egy csendes kis fürdő-üdülőhelyen, Euboea szigetén, Edipszoszon. Itt tartózkodott 1916 május végéig Topolai tábornok néven, de azért mindenki

felismerte jellegzetes arcáról, alakjáról; mindenki tudta, hogy Topolai tábornok nem más, mint Szerbia hontalan királya.

A hontalanságban lassan teltek a napok, hetek, hónapok, évek. Állandóan Görögország területén tartózkodott. Edip-szosz után Kalkiszben, majd Athénben. Ez utóbbi helyen érték a beteg királyt az 1918-iki októberi események hírei. Orvosai attól féltek, hogy elhatalmasodott érzelmeszedése, meg lelki töprengései következtében meggyengült szíve nem bírja ki az öröm izgalmait. A félelem nem is volt alaptalan...!

Úgy hogy csak 1919 nyarán térhetett vissza hazájába, ahol csendes visszavonultságban élt 1921 augusztus 16-án bekövetkezett haláláig.

Népe, mint I. Nagy Petárt, a szerbek, horvátok, szlovének felszabadítóját temette el Topolán, az oplenáci templom sírboltjában atyja, nagyatyja hamvai mellé. *Oda térhetett meg Örök pihenőre, ahonnan 1915 október végén elindult a hontalanságba.*

A szerb kormány, főhivatalok s a külföldi diplomáciai testület menekülő útja.

Mi csak akkor megyünk, mikor az ágyúgolyók már fejünk felett süvítenek» – mondotta Pasic szerb miniszterelnök a kiürítésre készülődő Nisben.

A kormány tényleg elhatározta, hogy az utolsó pillanatig helyén marad, arról azonban igyekezett gondoskodni, hogy a diplomáciai testület tagjai s általában a külföldi képviseltek, missziók személyzete kellő időben s biztonságban elhagyhassa a bolgár határtól mintegy 80 kilométernyi távolságra fekvő Nist.

A kormány együtt vagy legalább is közelben akart maradni a trónörökössel, a hadseregfőparancsnoksággal, vezérkarral s Anglia-, Francia-, Olasz-, Oroszország követeivel.

Nis után Kraljevó, az egykori Karanovac mutatkozott legalkalmasabbnak Szerbia új székvárosául. Minthogy azonban ez a 3000 lakosú városka nem nyújthatott szállást a kormány, az államigazgatás, a diplomáciai testület összességének, Pasic akként intézkedett, hogy Belgium, Románia, Görögország követségeinek s a szerb főhivataloknak a személyzete az államkincstárral s levéltárral együtt induljon Monasztirba.

Október 6-tól, vagyis attól a naptól kezdve, amikor a Száva és Duna vonalán megnyitotta a Központi Hatalmak tüzérsége a jól előkészített támadást, szorongó nyugtalanság fogta el Nis lakosságát. Akik teheték, sietve keltek útra Szaloniki felé. Ezek

jártak a legjobban, mert ekkor még vasúton is mehettek, ingó vagyonukat is magukkal vihették. Legtöbben azonban abban a hitben, hogy Szerbia keresztül-kasul szakgatott, kuszált s útatlan hegygerincein az ellenség most sem lesz képes áthatolni, nem szaladtak mindjárt külföldre, anyagi eszközök hiányában s egyéb okok miatt nem is szaladhattak, hanem csak beljebb húzódtak a hegyek, erdők által védett falvakba.

Október 14-én már annyira válságosnak látszott a helyzet, hogy a külügyminiszter megrendelte a vonatot azoknak a részére, akiknek a kormány tervezete szerint Monasztirba kellett indulniok. Ezt a vonatot azonban, mikor már indulásra készen állott, a hadvezetőség foglalta le a maga részére. Két nappal később pedig, amikor eltolódott az indulás, a bolgár csapatok előőrsei Vranjánál, Nistól délre, már elérték a Szaloniki felé vezető vasútvonalat. Ebben az irányban tehát többé nem volt tanácsos megkísérelni az eljutást Monasztirba.

Nem volt más hátra, mint október 18-án Monasztir helyett Kruseváca, Trsztenikre, Csacsakra irányítani ezeket is.

A szövetséges négy nagyhatalom követi pedig a szerb külügyminisztérium néhány főtisztviselőjével s a szkupstina elnökével együtt október 20-án külön vonaton Kraljevóba indultak.

Kraljevó csendes, tiszta vidéki városka. Lakosai jómódú emberek. Bár több belgrádi gazdag család már korábban elhelyezkedett a piactéren lévő Párizs-szállodában s magánosoknál, a megérkezés napján még a külföldi követek is kényelmesnek, kellemesnek találták az üdelevegőjű, tiszta, csinos városkát.

A helyzet azonban hamar megváltozott. Az utcák megteltek sebesültekkel, menekülőkkel, fegyvertelen katonákkal. Az idő is esősre változott. Kocsik, ökrös szekerek, teherautók érkeztek mindenfelől. Itt egy csomó, tétovázó falusi paraszt a boszniai határról, amott rongyos, lármás cigánykaraván. A csónakokat, hajóhíd-alkatrészeket cipelő orosz tengerészek, akik Csuprija felől menekültek ide, alig tudnak az utcákon ödöngő csoportokon keresztülvergődni.

Közben riasztó hírek érkeztek. Már arról beszéltek, hogy Valjevó, Kragujevac is elesett, pedig ekkor még mindkét helység a szerbek birtokában volt. Városi polgárok, falusi parasztok, francia, angol, amerikai, orosz vöröskeresztesek, betegápolók, angol-orosz tengerészek, akik résztvettek Belgrád védelmében, magyar, osztrák hadifoglyok, szerb újoncok összevisszakeveredve, szinte egymás hátán tolongnak.

A kormány még Nisben volt, noha külföldön már az a hír terjedt el, hogy Mitrovicára költözött. Pasics még Nisből ekként sürgeti a szövetségeket, hogy küldjenek segítséget:

»Ha tíz napon belül 120-150 ezer főnyi segítség érkezik, Szerbiát még meg lehet menteni; ha nem, vagy elkésve érkezik, akkor Szerbia megsemmisül s a szövetségesek kénytelenek lesznek majd sokkal nagyobb erőket küldeni a Balkánra.«

Pasics október 26-án volt pénzügyminiszterének, öreg barátjának, Pacsu Lázának temetésére ment Vrnjicibe, Kraljevótól pár óra járásnyira. Ez alkalommal Kraljevón találkozott Anglia, Francia-, Olasz-, Oroszország követeivel is s a következőket mondotta nekik:

»Minden attól függ, hogy érkezik-e segítség. Ha Üszkübö't sikerül felszabadítani, (éppen ezen a napon vonultak be ide a bulgárok), a helyzet alapján megváltozhatnak. Ha nem sikerül, akkor a kormány számára sem marad más hátra, mint Nist elhagyni s Kraljevóba menni. Kérdés azonban, hogy meddig lehet itt is maradni? Valószínűleg, hogy onnan is tovább kell menni s Montenegróban keresni újabb menedékhelyet.«

A bizonytalanság, izgalom óráról-órára fokozódott. A semleges államok követei is idejöttek Csacsakról. A követek főleges irataikat, holmijaikat elégették. Már nyilvánvaló lett, hogy Kraljevót sietve kell elhagyniok. Az orosz követ elnöklésével megbeszélést tartottak s már azzal is számoltak, hogy a telet Ipeken, vagy ennek közelében, a híres decsáni kolostorban kell tölteniök. Ekkor még nem gondoltak arra, hogy ott sem lehet sokáig maradásuk.

Október 28-án a hadseregfőparancsnokság elrendelte az általános visszavonulást Kraljevó, Krusevác, Alekszinác, Nis, Leszkovác irányában. Kraljevó tehát hadművelleti terület lett. Lőszer-, hadtápkocsik, ágyúfogatok, csapattestek szorítják ki a városkából a polgári lakosokat, menekülőket, hatóságokat, külföldi követeket, missziókat. Az eső folyton szakad, az út feneketlen sárrá dagad. Asszonyok, gyermekek hajlék nélkül a sáros utcákon éjszakáznak. Megérkeznek a híres bori rézbánya menekülő családjai is. Ide még vasúton, de nem tudják, hogy innen hogyan és hová? Senki sem tudja. Ennivalót már nem lehet kapni, még száraz kenyeret sem.

A Központi Hatalmak s bulgárok seregeinek győzelmes előnyomulása minden föltevést, számítást keresztülhúzott, halomra döntött. Már a járhatatlan, erdős, sziklás hegyek, a feneketlen sárrá dagadt utak sem védik meg Szerbiát! Egyelőre Mitrovica a menekülés iránya, de aztán ...?! Kiki selejtezi a magával hozott holmikat. Az Írásokat, a nem feltétlenül szükséges dolgokat bégetik. Könnyíteni kell a csomagokon, mert nem lesz vasút, nem lesz kocsik s rossz utakon, hegyi ösvényeken nehéz lesz hátton továbbcipelni?

A kormány október 29-én érkezett Kraljevóba. Másnap reggel Pasics megbeszélte a külföldi követekkel, hogy a kormány s a hadsereg főparancsnokság Raskára, az egykori Rácország ősi történelmi fészkebe megy s előreláthatólag egyideig ott is marad, mert a szövetségesektől biztató hírek érkeztek, melyek szerint a Központi Hatalmak további előnyomulása megakadt, vagy legalább is meglassult. Állítólag az oroszok csapatokat vontak össze a román határon, hogy megtámadják Bulgáriát. A hírek szerint a franciák és angolok is megkezdték a Vardar völgyében a támadást a bulgárok ellen s remélhető, hogy Úszküböt hamarosan visszafoglalják tőlük.

A követek még aznap, október 29-én elindultak Raskára. A kormány, főhadiszállás, diplomáciai testület tagjait ez a kis városka sem volt képes befogadni. Ügy határoztak, hogy a diplomáciai testület október 30-án már tovább is megy Mitrovicára. Csolak Antics volt szófiái szerb követ kíséri el őket s tartja fenn köztük s a kormány között az összeköttetést. Gépkocsikon csakhamar utólérték őket a kormány tagjai is. Draskovics miniszter útközben tájékoztatta a követeket, hogy a hadsereg végsőkéig kitart s legrosszabb esetben Albánián keresztül Monasztírba húzódik vissza s ott egyesül a szövetséges nagyhatalmak segítő csapataival.

Raska közelében, festői szép völgyben van Sztudenica, a velencei befolyás s építésmód emlékeit őrző s Nemanja István király nagyságát, dicsőségét hirdető remek kolostorával. A szkupstina elnöke, Andra Nikolics s Boppe francia követ borús visszaemlékezéssel mutattak rá az egykori nagyság s a megrendítő jelen közötti éles ellentétre.

Csak Troubridge angol admirális Belgrádból visszavonuló tengerészein nem látszik meg a nyoma az útnak, a nélkülözésnek, lehangothságnak. Mintha csak most vasalták volna ki kakiszurke egyenruhájukat! Olyan frissen lépkednek, mintha csak katonai díszszemlére mennének!

Este érkeztek meg az Ibár partján emelkedő Raskára. Az államalapító ősi Nemanja szerb törzsnek ez a sasfészke volt a kapu Mitrovicáról Novibazár felé. Az Ibár itteni hídjánál volt 1912-ig a török határ. Most pedig a szerb hatalom, nagyság egykori bölcsője menedékhelyévé lett a kormánynak, államigazgatásnak s a külföldi diplomáciának.

A környék csodásan szép, de az út gyalázatosan rossz. Magyar és osztrák hadifoglyok javítgatják annyira, amennyire testi erejük s az idő rövidsége megengedi.

A követek rövid éjjeli pihenés után tényleg tovább mentek Mitrovicára. Ez már nagyobb város; az Ibár völgyében fekszik

ez is, ott, ahol mellékfolyója, a Szitnica beletorkollik. A város egykedvű nyugalma szinte meglepő volt. Mintha nem is tartoznék a végzetben megnyugvó albán, török lakosságra, hogy mi történik Szerbiával. Az utcákon gyermekek játszadoznak, sárkányt eregetnek, az idősebb férfiak keresztbetett lábbal üldögelnek s báméskodnak. Nem érdeklődnek az események iránt, nem izgulnak még akkor sem, mikor már nagyobb rajokban lepik el a várost a menekülő tömegek.

Később valósággal özönlöttek a menekülők. Pár óra alatt tele lett velük a város minden köz- és magánépülete, minden istállója, kamrája, padlása. Kiki úgy és ott helyezkedett el, ahogy és ahol tudott. Boldog volt, aki a jeges esőben bármilyen fedél alá kerülhetett. Majd elkezdődött a kenyérért való harc. Hiába volt pénz, különösen nagyobb papírpénz, nem lehetett vele boldogulni. Ezüstpénzen még csak kapható volt valami, de csak nagy tülekedéssel, vagy titokban, hogy mások észre ne vegyék.

Az albánok fejeskáposztát árultak a piacon. Pillanatok alatt elkelt a káposzta. Ki fizetett érte, ki nem. Még a sárba hullott fejek, levelek is eltűntek. Voltak, akik azon módon nyersen, piszkosan megették.

A tömeg az utcákon föl s alá hullámozott. Mindenki izgatott volt s érezte, hogy aligha lehet Mitrovicán sokáig maradni. Dehát hová, merre hajtja őket tovább a végzet?! Ipeken keresztül Szkutariba, vagy Prizrenen át Monasztirba? Különösen figyelték, hogy mit csinálnak a külföldi követek. Ezek pedig, akik bizonyára jól ismerik a helyzetet, már készülődtek a további útra; arrafelé, ahol már csak gyalog, legfeljebb lovon, öszvéren lehet menni. Ez abból is kitűnt, hogy lovat, nyerget, vastag téli ruhát, harisnyát, albán fej- és fülvédő kendőt vásároltak.

November 5-én Raskán, a trónörökös elnöklésével haditanács volt Megállapítottak, hogy a szerb hadsereg kénytelen mindenütt visszavonulni. Már a vezérkart is nyugtalanította a bizonytalanság s megszállta a csüggedés. Panaszkodtak a szövetségesekre. Szalonikiból nem jött semmi segítség.

A francia követ Párizsból csak azt a hírt kapta, hogy Viviani miniszterelnök helyét Briand foglalta el. De mit segít ez csak pillanatnyilag is Szerbián s a menekülők kétségbeesett helyzetén?! Annyira feszült, kiélesedett volt a hangulat, hogy csak kérlelhetetlen szigorral lehetett fenntartani az engedelmességet a tisztek között is. Pasics azonnali lelövással fenyegetett mindenkit, aki megtagadja az engedelmességet.

Kragujevác elesett, a bulgárok elfoglalták a kacsaniki szorost, az albánok fegyveres bandákba tömörülve, ellenséges magatartást tanúsítottak. A követek komolyan számoltak már azzal az eshetőséggel, hogy ha továbbra is Mitrovicán maradnak, az ellenség kezébe kerülnek. Csak azon csodálkoztak, hogy a kormány még mindig Raskán tartózkodott.

Végre november 12-én este Pasics is megérkezett miniszter-társaival együtt Mitrovicára, majd 14-én a hadseregfőparancsnokság, 15-én pedig a trónörökös is. A katonai helyzetről nem szivárgott ki semmi megbízható hír, de föltűnést keltett, hogy Pasics a városházán hosszú ideig tárgyalt a főparancsnoksággal s a trónörökössel.

A tanácskozás után a francia katonai követségi titkár sietve jelentette főnökének, hogy azonnal készülni kell az indulásra. A bulgárok elfoglalták Giljánét. Korán reggel az állomáson kell gyülekezni. Útirány: Lipján, Prizren. Lipjánig vonaton, onnan tovább gépkocsin, vagy úgy, ahogy lehet.

November 16-án reggel a mitrovicai állomáson katonák, polgárok egymás hátán tülekedtek, kapaszkodtak föl a vasúti kocsikba. Ez az egyetlen kis szárnyvonal, ami még a szerbek birtokában van, de ez is csak Lipjánig, esetleg Ferizovicig visz. Egymásután érkeztek meg a kormány, a főparancsnokság, a diplomáciai testület tagjai is.

Két másodosztályú kocsit várt rájuk. Az egyikre Putnik vajda szállt föl vezérkarával, a másikra Pasics a miniszterekkel s a követekkel.

A vonat nehezen indult el s lassan haladt előre. A vasút mentén mindkét oldalon valóságos népvándorlás: egy menekülő nemzet vándorlása a biztos veszedelemből a bizonytalanságba.

A pristinai állomáson egy szerb tiszt keresi Pasicsot. Rövid jelentés után Pasics visszavonul s nagy csendben, de nála föltűnő, szokatlan izgatottsággal tárgyal miniszter-társaival, majd a tiszttel együtt gépkocsiba ül s azon száguld be az állomástól távolabb fekvő Pristinára. A követek csak később tudták meg, hogy Petár király ekkor már Pristinán volt s találkozni, beszélni akart Pasiccsal.

A vonat most már Pasics nélkül halad tovább a történelmi Rigómezőn keresztül. A múlt emlékeinek s a sors mostani végzetes fordulatának hatása alatt vannak a miniszterek, követek. A közeli országúton katonai csapatok menetelnek..., valószínűleg az utolsó rigómezei nagy mérkőzéshez.

Lipljában ki kellett szállni. Gépkocsikat várták a kormány és a diplomáciai testület tagjait. Az út azonban csaknem járhatatlan volt a rajta nyüzsgő tömeg miatt. Városi polgárok,

tisztviselők, falusi parasztok, munkások, gyerekek, asszonyok gyalog, kocsin beláthatatlan sorban hemzsegték előre. Köztük kiéhezett, mezítlábas, rongyos magyar és osztrák hadifoglyok vonszolták magukat öreg szerb népfelkelő őreikkel együtt.

Stimlján keresztülhaladva, már teljes nagyságában bontakozott ki előttük Prizren tájképi szépsége, háttérben a Sár-hegység havasaival, a 2500 méter magas Ljubetennel.

Megérkezésükkor Prizrenben általános zűrzavar, ijedt kapkodás volt. A bezárt boltok, a lakosság bizalmatlan magatartása, a városi és egyéb tisztviselők izgatottsága kellemetlenül hatottak az odaérkező s a városházán elszállásolt miniszterekre, követekre.

Ezidőben Prizrentől északra, keletre már utolsó élet-halál harcát vívta a szerb hadsereg. Voltak, akik még most is bíztak a győzelemben, valami isteni csodában s ezek be akarták várni a csata kimenetelét. Mások ellenben azonnal tovább indultak Ljumkula felé, hogy Debrán keresztül mihamarabb elérhessék Monasztirt, onnan pedig Görögországot.

Ez utóbbiak azonban november 19-én déltájban már vissza is jöttek. A nagy hó miatt a hegyi ösvényeken nem tudtak előrejutni, de az a hír is visszariasztotta őket, hogy Ljumkulán túl már bulgár járőrök s albán felkelők cirkálnak s veszélyeztetik a hegyi ösvényeket.

Majd Pasics is Prizrenbe érkezett. Magához hívatta a követeket s közölte velük, hogy a főparancsnokság mostantól kezdve nem tud jótállani biztonságukért. A bulgárok Tetovóról előrenyomulva áthaladtak Gosztiváron s bármely pillanatban bevonulhatnak Debrára s ezzel elvágthatják az utat Monasztir felé is. Pasics a főparancsnoksággal egy étért öleg tehát azt tanácsolta nekik, hogy változtassák meg az útirányt, forduljanak észak felé s Djakován, Ipeken keresztül igyekezzenek valahogy Szkutariba eljutni. Onnan már nincs messze valamelyik adriai kikötő, például San Giovanni di Medua, ahol hajóra szállhatnak. Velük megy Jovanovics Jován külügyi államtitkár, aki az összeköttetést továbbra is fenntartja a szerb kormány s a szövetséges hatalmak követei közt.

Hozzáfűzte még Pasics, hogy a kormány egyelőre Prizrenben marad. Ha a kacsaniki-ferizovicsi utolsó nagy csata eredménye kedvező lesz, akkor a kormány Monasztirba, onnan Szalonikibe megy, de ha a végzet másként dönt, akkor a hadsereggel, a menekülő néppel együtt behúzódik a kormány is az albán hegyek közé s utat keres magának Durazzó vagy Szkutari felé.

Arra a kérdésre, hogy a követek miért nem maradhatnak s mehetnek együtt a kormánnyal, Pasics így felelt:

»Önöknek mi előttünk kell indulniok, mert amikor már nekünk is mennünk kell, olyan események is történhetnek, amelyeknek a szövetséges hatalmak követői nem lehetnek részesei. Menjenek hát csak előre és pedig mindjárt holnap reggel, mert az ellenség csapatai már Andrijevica felé közelednek. Ezeket Önöknek meg kell előzniök!«

November 20-án reggel útra is keltek a szövetséges hatalmak követői. Mindenki azt leste, kérdezte hová, merre mennek. Akik megtudták, hogy nem Monasztir, hanem Djakova-Ipek az útirány, rémülten tanakodtak, hogy mit csináljanak.

Késő este lett, mire megérkeztek Djakovára, ebbe a jellegzetes montenegrói albán városkába, ahová néhány évvel előbb, a török uralom idejében európai utas még nem igen merte betenni a lábát. Montenegrói csendőrök várták a követeket a városka bejáratánál s vezették szállásaikra. Másnap reggel tovább kellett indulniok, pedig szerettek volna szétnézni s egyetmást vásárolni a bazárokbán; különösen ennek a vidéknek híres almáira voltak kíváncsiak, melyeket még nemrégiben is kizárólag a szultán asztalain szolgáltak föl.

Alig értek ki a városból, beleragadtak a feneketlen sárba. Leszálltak, gyalog mentek, de a lovak még így is alig bírták húzni a kocsikat. Albánokat kellett segítségül hívni, akik egy montenegrói tiszt felügyelete alatt az út mentén a Bisztrica hídjánál dolgoztak. A tiszt parancsára a szálas, erős, hosszúkarú albánok mintegy harmincan, nekigyürköztek s ki is húzták a kocsikat a sárból s addig vontatták, míg jobb útra nem jutottak. Nyáron, száraz, jó időben legföljebb három óráig tart az út Ipekig, most már délután négy óra is elmúlt, mire feleúton Decsán faluba érkeztek. Ez a falu is érintetlen emléke, maradványa a régi török világnak. Mindegyik ház valóságos kis erőd. Lőrészekkel ellátott magas kőfalak veszik körül tornyokkal, megvasalt, bezárt kapukkal. Egyik-másik lőrés akkora, hogy kisebbfajta ágyú is beleférhetne.

Itt letértek kissé az ipeki útról s csakhamar a decsáni kolostorba érkeztek, melynek falai 1332 óta annyi sok viaskodást, ostromot álltak ki. Nem is annyira kívülről, mint inkább hatalmas, belső udvaráról lehet látni s megítélni ennek a kolostornak nagyságát, erősségét, egykori gazdagságát. Szerzetes-társaival s a már előbb odaérkezett Trubeckoj orosz herceggel együtt a kolostor főnöke a templom ajtajánál várta a követeket.

A kolostor udvara csakhamar benépesedett. A követek után egymásután érkeztek az amerikai, angol, orosz vörös-

keresztes kirendeltségek, a francia katonáorvosok s betegápolók. A legnagyobb egyházi ünnepeken sem lehetett ennyi látogatója, szállóvendége a kolostornak! A követek mindannyian külön szobát kaptak, a többiek pedig nagy, tágas termekben s egyéb helyiségekben szalmán, szénán aludtak. A hatalmas udvar is megtelt kocsikkal, montenegrói csendőrökkel, albán vezetőkkel, szerb menekülőkkel, akik lobogó tüzek körül ülve tűnődtek, hová, merre hányja-veti őket még a sors.

Másnap reggel hálaadó szertartás volt az orosz cár tiszteletére. Ennek befejeztével elhagyták a kolostort s tovább indultak Ipekre. Az út a Metója síkságon keresztül éppenséggel nem volt kényelmes. A Bisztrica folyónak, meg a beléje szakadó hegyi patakoknak hídjait elvitte a víz. Ügy kellett rajtuk átgázolni vagy rögtönzött pallókon átmerészkedni.

A völgy mindinkább összeszűkül. Hóval borított magas hegyek emelkedtek a Bisztrica völgyének mindkét oldalán. Ipek, szerbül Pety, ősrégi városkája a balkáni szlávoknak. A török hódoltság alatt is menedékhelye, védővára volt a szerb nemzeti hagyományoknak s érseke pedig feje a görögkeleti szerb egyháznak. *Az ipeki pátriárka fennhatósága kiterjedt a török hódoltságterületén lakó összes görögkeleti szerbekre egészen addig, amíg Csernojevics Arzén mintegy 40.000 szerb családdal menekülni volt kénytelen a török bosszúállás elől. Közismert tény, hogy ezek a hontalanná vált szerb családok Magyarország területén a Duna és a Száva mentén telepedtek le.* A fölszabadulás után Ipek ismét érseki székhely lett s megőrzője, fenntartója a régi történelmi ereklyéknek, hagyományoknak s uralmi becsvágyaknak. Most ismét menekülni készül az érsek egyházi kincseivel, ereklyéivel, mert attól tart, hogy minden, ami itt marad, az albánok martaléka lesz.

November 23-án korán reggel útra keltek a követek. Az út hirtelen kapaszkodik fölfelé a Bisztrica völgyében. A felhők közül kibukkanó nap sugaraiban csodás, télies fényvel csillognak a körülvevő havasok gerincei, csúcsai. Az út néhol olyan keskeny, hogy gyalogosan, lovon is csak egyesével s nagyon óvatosan tanácsos rajta menni. Hogyan, mennyi idő alatt fog ezen az úton keresztülvágni a visszavonuló szerb hadsereg s a tömérdek menekülő nép?!

Itt-ott menedékházak, úgynevezett hánok voltak még a török hódoltság idejéből. Arra most is jók lettek volna, hogy megpihenjenek bennük a követek. De sietniök kellett előre, mert maguk az albán, montenegrói vezetők, csendőrök sem vélték biztonságosnak ezt a félelmetesen vad, őserdőkkel bontott hegyvidéket, ahol fegyveres albán bandák állandóan

veszélyeztették máskor is a járó-kelő utasokat. De sietniök kellett azért is, mert amint beesteledik, a lejtős út járhatatlanná válik. A nap sugaraitól fölolvadt hó jéggé fagy rajta s azon se ember, se állat nem képes megállni, még kevésbé menni. Ki kellett tehát jutni még napvilággal ebből a hegy-szorosból. A lovak máris csúsztak, csetlettek, botlottak. Az elesettek alig tudtak föltápáskodni. Egyik-másik megcsúsзва, terhével együtt lezuhant a szakadékba.

A Bjeluha patak mentén, itt-ott rajta keresztül is, tovább kanyargott hol fel, hol le a keskeny hegyi ösvény. Mintha sose lenne vége! Néha-néha szembe találtak állig felfegyverkezett albánokkal. Vájjon mit akarnak, mit figyelnek, mit keresnek ezek itt most? A követek érdeklődésére, hogy mennyire van még a bjeluhai hán, az elérendő éjjeli pihenőhely, mindegyik azt felelte, hogy már közel van. Mentek... mentek tovább, órák hosszat, a hán azonban csak nem mutatkozott. Mire meg odaértek, a két régi nagy hodályban már nem volt hely. Az előbb érkezők befészkeltek magukat, elfoglaltak minden helyet. Szerencsájukra volt a közelben egy kisebb új épület is, szintén vendégfogadóféle pihenőhelyiség, amelyben a követek megszánhattak. Egyik szobában Jovanovics külügyi államtitkár kapott helyett a maga, felesége és gyermeke részére, a másikon a francia és olasz követ. Az orosz követ titkárjával már sötét este érkezett meg. Az angol követ még később. Mindketten lemaradtak, mert lovuk megcsúszott. Az angol követ csak egy arra vetődő albán segítségével, útmutatásával tudott a sötétben oda találni a bjeluhai hánhoz.

Másnap korán reggel megint útrakészen volt mindenki. A hó egész éjjel esett, az út még síkosabb, járhatatlanabb lett. A Csakor hegyen kellett átvágniok, hogy a túlsó oldalon a Lim völgyébe jussanak. Fenséges téli tájkép mindenfelől, de nem menekülőknak való gyönyörűség! A leereszkedés a hegyi úton semmivel sem volt könnyebb, mint előző nap a fölkapaszkodás. Hét óráig tartott az út, míg végre egy kis faluba, tanya-helyre érkeztek, ahol már montenegrói hatósági emberek várták éjjeli szállással a követeket, akik mégis úgy határoztak, hogy tovább mennek s így ha későn is, de aznap este beérkeznek Andrijevicára. Erre az elhatározásra főleg a távolból hallatszó ágyúzás ösztökelte őket.

Agyonfáradt an érkeztek meg Andrijevicára s ugyancsak jól esett nekik, hogy a helybeli hatóságok figyelmeisége folytán tiszta, meleg vendéglői szobákban kaptak szállást s hogy a cetinjei diplomáciai testület tagjai élelmiszereket küldtek számukra.

Leginkább pihenni vágytak. Minthogy arról értesültek, hogy Podgoricára már gépkocsi viszi majd őket, úgy tervezték, hogy a következő napot is Andrijevicán töltik pihenéssel.

Az előző napokban áradássá duzzadt jegeseső azonban elmosta az utakat, elvitte a hidakat, gépkocsin tehát nem lehetett menni. Egyébként is azt tanácsolták a hatóság emberei, hogy gépkocsi nélkül is csak induljanak mielőbb, mert nem tudni, mi lesz, hogy lesz. Hóviharra van kilátás, ami teljesen eltorlaszolhatja Podgorica felé Tresnyeviknél az utat s akkor se előre, se hátra!

Csakugyan megkezdődött a havazás. Sűrű pelyhekben hullott a hó s hamarosan vastag rétegekben borított el mindent. A néhány órával előbb érkezett Karagyorgyevics Alexije herceg is úgy vélekedett, hogy azonnal indulniok kell, mert az 1800 méter magas Tresnyeviken keresztül vezető szorost betemeti előttük a hó. Fölkeredekett tehát mindenki. Holmijukat megint lovakra, öszvérekre rakták és elindultak. Mikor átérték a hegygerincen, szembekapta őket a vihar. Dermesztő hidegben jutottak el egy útszéli hánhoz, deszskabódéhoz. Behúzódtak, teát főztek, amitől kissé fölmelegedtek.

Így tartott az út rövidebb-hosszabb megállásokkal, pihenőkkel másnap délutánig, Garancsistéig, ahonnan aztán már Nikitának Cetinjéből eléjük küldött gépkocsijai vitték be a követeket Podgoricára.

Itt tudták meg, hogy már a kormány is elhagyta Prizrent, hogy a trónörökös, meg Pasicsot Szkutariban várják s hogy már a szerb hadsereg is behúzódtott az albániai, montenegrói hegyek közé. Tehát mindennek vége! Hiábavaló volt minden erőfeszítés, önfeláldozás. Csak azt nem sikerült megtudniok, hogy hol van, merre jár a Petár, király, mi a szándéka a trónörökösnek, Pasicsnak s mi történik Szalonikiben?!

A követek után sűrű rajokban, szakadatlan sorokban érkeztek Podgoricára szerb nemzetgyűlési képviselők, hivatalnokok, francia orvosok, betegápolók, angol, orosz vöröskeresztesek s katonai, polgári menekülők százai, ezrei. Jöttek valamennyien Csakoron, Tresnyevikon keresztül. A rettenetes hóviharban egyetlen gondja volt mindenkinek: utolsó erőfeszítéssel is keresztülvergődni rajta! Akik nem értek be Podgoricára, azok ott maradtak az úton, szakadékokban a hó alatt..., azok már nem is érkeznek meg soha!

Szkutariba menet a követek útba ejtették Cetinjét is, hogy megköszönjék Nikita királynak a gondoskodását, melyet Montenegró területén mindenütt tapasztaltak. Majd Plavnicáig

gépkocsin, onnan a tavon keresztül gőzhajón jutottak el Szkutariba.

Pasics miniszter társaival együtt ekkor már Szkutariban volt. Prizrenből Ljulnkulán át, a Fehér Drim völgyében négy nap alatt vágták magukat keresztül. Ugyanezen az úton ment egy darabig a király, Sándor trónörökös s a hadsereg főparancsnokság is. Ez utóbbi azonban már tizenegy nap alatt tette meg az utat, mert a vezérkari főnököt, a beteg Putnik vajdát hordszéken kellett mindenütt vinni.

Megrázó fájdalommal beszéltek el, hogy elindulásuk előtt mi történt Prizrenben. Kénytelenek voltak ágyúikat, fegyvereiket, hadiszereiket, kocsijaikat hasznavehetetlenné tenni, megsemmisíteni, vagy elásni, mert a hegyek közé nem vihették be magukkal. Kétségbeejtő látvány volt, amint a két hónapi örökös harcokból megmaradt csapatok fáradtan, éhesen vonszolták magukat tovább a hóval borított hegyi kapaszkodókon.

Nemcsak fegyveres segítség, de a külön megígért élelmiszerszállítmány sem érkezett meg a szövetségesektől. Prizren elhagyásakor az élelmiszerszállító hajók még Olaszországban, a brindisii kikötőben vesztegeltek s várták a legfelsőbb rendelkezéseket. A San Giovanni di Medua kikötőjébe már beérkezett élelmiszerszállítmányokat pedig december 5-én a magyar és osztrák flotta bombázása semmisítette meg. Szkutariban volt ugyan élelmiszer, de arra maguknak az albánoknak, montenegróiaknak is szükségük volt.

Megtudták a követek azt is, hogy a megmaradt szerb hadsereg három irányban húzódik az Adria partja felé. Az egyik hadseregcsoport Elbasszánon, Tiranán át Durazzóba, a másik Ipeken, Csakoron, Andrijevicán, a harmadik Ljumkulán át, a Fehér Drim völgyében igyekszik előrejutni. Ez utóbbi út, volt a legrövidebb, de egyúttal a legnehezebb, legveszélyesebb is.

A trónörökös s a kormány tagjai e nehéz megpróbáltatások közt is még mindig példaadó kitartással hittek, bizakodtak, hogy jóra fordul minden s elvesztett hazájukat előbb-utóbb visszaszerzik. Ezért igyekeztek a hadsereg maradványait megmenteni, kézben tartani továbbra is. Leginkább elvesztette reményét, türelmét, fejét a menekülő polgári lakosság. Olykor már önkívületig, kitörésig fokozódott az izgalom, a forrongás, hogy mi lesz akkor, ha nem jön értük hajó az Adria valamelyik kikötőjébe, vagy legalább is nem hoz számukra ennyivalót?! Sokan már nem is vártak, hanem elindultak délnek, hogy eljussanak Durazzóba, esetleg onnan tovább Valónába. A hírek szerint ugyanis ezeket a kikötőket még nem veszélyeztette annyira az ellenséges flotta. Mások ezrével lepték el San Giovanni

di Medua kikötőjének partjait s reggeltől késő estig, nap mint nap lestek, várták a szabadító hajót.

A katonák közül azok, akik egy-egy seregcsoport élén voltak, még tudtak maguknak valami ennivalót szerezni. Ha másképp nem, elcserélték puskájukat egy darab kukorica-kenyérért. A hátrább menőknek azonban már nem maradt, nem jutott semmi. Sőt egyes kisebb csoportokra már a kenyérért elcserélt szerb puskákkal támadtak rájuk az albánok. A katonai, szolgálat, hadrendi beosztás, menetfegyelem meglazult, hovatovább teljesen fölbomlott. Ment ki-ki, amerre látott, ahogy s amíg tudott. Nem is annyira mentek, meneteltek, mint inkább lézengtek, ténferegtek, imbolyogtak rongyos, ijesztő csontvázakként, megfeketedő arccal, elbóduló tekintettel.

Így telt kétségbeejtő bizonytalanságban egyik nap a másik után. A kenyérért esdeklők száma napról-napra szaporodott, az élelmikészlet napról-napra fogyott. December 16-án már az éhhalál réme fenyegetett Szkutariban mindenkit. December 17-re virradó éjjel 46 katona halt éhen. Pasics megmondotta a szövetséges hatalmak követeinek, hogy a bekövetkező borzalmak minden felelőssége a szövetségesekre hárul.

A kormány minisztertanácsot tartott, melyen váratlanul megjelent a trónörökös is, akinek éppen aznap volt a születésnapja. Senki sem merte e sötét, nyomasztó hangulatban a trónörököst ebből az alkalomból üdvözölni. Kínos csendben telt el néhány perc s trónörökös el is hagyta a tanácskozó helyiséget anélkül, hogy egy szót is tudott volna szólani. Tanácskozás közben kapta Pasics az értesítést, hogy a közeli San Giovanni di Meduába a franciáktól pénz és élelem érkezett.

Ez volt a megváltás, legalább is pillanatnyilag, az éhhaláltól!

Aznap este a trónörökös, mikor a francia követ üdvözölte születésnapjára alkalmából, szinte újjáéledve válaszolt, hogy Franciaország erre a napra szebb ajándékot nem is küldhetett volna, nagyobb örömet semmivel sem szerezhetett volna sem neki, sem a szenvedő hős katonáknak.

Ez az élelmiszerszállítmány azonban csak öt-hat napra való volt. Mi lesz aztán, ha ez is elfogy? Óráról-órára érkeznek újabb kiéhezett katonacsoportok Szkutariba. Ezek nagyobbára szerb parasztok, bírják a fáradságot, áttörnek magukat esőben, hóban, hegyen-vízen, minden akadályon keresztül, de kenyeret, ennivalót kell nekik adni, mert másként nagy baj lesz. A fegyver már fölbomlott, most már csak a kenyér tarthatja őket együtt és féken. A tiszték közt is sokan voltak, akik elkeseredve gondoltak arra, hogy hiábavaló volt idáig kitartani; hogy

legjobb volna visszafordulni, fölkeresni az elhagyott családi tűzhelyeket s belenyugodni a változhatatlanba.

A kormány még ebben a végsőkéig feszült helyzetben is mindent elkövetett, hogy a tisztek, katonák közt a bajtársi összetartás szellemét s a fegyelmet fenntartsa. Minthogy a hadügyminiszter Szalonikiben volt, Terzics ezredest, a sumadiai hadosztály parancsnokát bízták meg a hadügyminiszteri teendők ellátásával s a hadsereg újjászervezésével.

Napról napra bizonyosabbá vált azonban, hogy Szkutariban sem maradhatnak sokáig. A montenegrói kormány nem tud semmi segítséget nyújtani, az albánok nem megbízhatók s inkább ellenséges, mint barátságos magatartást tanúsítanak. A bulgárok már Elbasszán felé közelednek. Esszád pasa figyelmeztette a szerb kormányt, hogy igyekezzék mielőbb Durazzóba jutni. A szabadító hajók késlekednek, a Központi Hatalmak flottája pedig mindinkább veszélyezteti ezt a kikötőt is!

De hogyan jussanak el Durazzóba? Gyalog nehéz és hosszú az út s kérdés, hogy nem érnek-e oda hamarabb Elbasszán felől a bulgárok?! Pedig a helyzet már Szkutariban is végképp tarthatatlan! Ellenséges repülőgépek bombázták a várost. A menekülők ezrei, akiknek száma folyton növekszik, ostromolják a kormányt, a diplomáciai testület tagjait, hogy szállítsák el őket Szkutariból. Különösen fenyegetővé vált a hangulat, mikor híre járt, hogy december 25-én a Szkutariban levő franciákat, angolokat, oroszokat a Citta di Bari olasz gőzös, mely az élelmiszert hozta Brindisiből, fölvette fedélzetére s már el is szállította.

Pedig a való tény az volt, hogy a négy szövetséges nagyhatalom követői továbbra is ott maradtak a szerb kormány mellett. Ott maradt Sándor trónörökös is s kijelentette, hogy történjék bármi, nem hagyja el katonáit. Ha rajtaütnek, körülkerítik az ellenséges csapatok, ott fog elvérezni Szkutariban katonáival együtt. Ott kellett vele maradni a kormánynak is.

Végre komoly, megnyugvást keltő hírek is érkeztek Franciaországból. A szövetséges nagyhatalmak megegyeztek, hogy a szerb hadsereg maradványait az afrikai partra, Bizertába, Tuniszba szállítják, a kormányt Aix en Provenceba, a képviselőket, hivatalnokokat, polgári menekülőket pedig Korzika szigetére s Franciaország különböző tartományaiba.

De még ez is csak megegyezés, nem pedig cselekvés volt. Lovcsent már elfoglalták a Központi Hatalmak csapatai, Montenegró már béketárgyalásokat kezdett, Nikita s a cettinjei diplomáciai testület tagjai is bejelentették már Szkutariba való érkezésüket, mikor 1916 január 13-án délelőtt 11 óra tájban

Pasics kijelentette, hogy másnap este San Giovanni di Meduában hajóra fognak szállni.

San Giovanni di Medua Szkutaritól fél napi út. Számolni kellett azonban annyi csalódás után azzal is, hogy ha nem érkeznek meg a jelzett hajó, a tengerparton gyalogosan kell tovább húzódni délnek, Durazzóig, esetleg Valónáig.

Január 14-én hajnali sötétségben indultak el Szkutariból a követek. Az odavaló lakosság még aludt, de a menekülő katonák, polgárok egész éjjel ébren voltak. Az éhségtől, izgalomtól nem tudtak aludni. Ezek is Alessió, majd onnan a kikötő felé nyomultak. Az útmenti albán faluk, telepek mintha kihaltak volna. A földön nincs semmi érdeklődés a menekülők iránt de annál inkább a levegőben. Károgó varjak, hollók fekete rajai felhökként lepik el a látóhatárt s ereszkednek le vijjogva az út mentén heverő állati hullákra. Lépten-nyomon kimerültségtől, éhségtől, betegségtől összesett lovak, öszvérek, feküdtek, Alessió közelében pedig már emberek is. Melyik volt köztük az élő, melyik a halott, alig lehetett megkülönböztetni!

Alessióban arról értesültek, hogy aznap reggel a Citta di Bari nevű gőzös egy torpedóhajó kíséretében újabb élelmiszer szállítmánnyal futott be San Giovanni di Meduába s ugyanez a hajó katonákkal, a torpedónaszád pedig a kormány tagjaival este már indul is vissza.

A hír új reményt, erőt öntött a követekbe is. Nemhogy pihenni, de jóformán megállni sem lehetett tehát Alessióban, hanem sietni kellett tovább, hogy még az est beállta előtt San Giovanni di Meduába érkezenek. Hiábavaló volt azonban minden igyekezet, csak lépésben tudtak előbbre jutni. A kikötőből ökrös szekerek, málhás állatok véget nem érő sora szállította a menekülő táboraiba a kihajózott élelmiszert, a türelmüket vesztett katonák, polgárok pedig egymás hátán tolongva, tülekedtek a kikötő felé abban a reményben, hogy valamennyien fölférnek az este induló hajóra.

Mire San Giovanni di Meduába érkeztek, sötét este lett. Erős szél támadt, majd szakadó eső zúdult a kikötőben szorongók, reménykedők nyakába.

A követek a kikötőparancsnokság épületébe mentek be. A kormány tagjai is ott voltak már. Valóságos embergyűrű vette körül az épületet, köztük magasrangú szerb tisztok, hivatalnokok, nemzetgyűlési képviselők is.

Csakhamar megtudták, hogy a Citta di Bari a torpedónaszáddal együtt az éj folyamán tényleg visszaindul Olaszországba s magával viszi a kormány, a diplomáciai testület tagjait.

Pasics a parancsnoksági épület egyik szobájában lehajtott fejjel üldögélt az asztal mellett.

Az angol, francia követek, majd a kormány tagjai keresték föl, mintegy bátorítást keresve nála a jövőt illetőleg. Eddig ugyanis Pasics csodálatos önuralmat tanúsított, de most már ő is megtört. Vacsorázni hívták . . ., nem ment. Magába mélyedve töprengett hazája s a maga sorsán.

Tíz óra körül jelentették a parancsnoknak, hogy a hajó kész az indulásra. Sorban beszálltak a gőzcsónakokba: Pasics, hat szerb miniszter, két miniszternek a felesége, Anglia, Francia-, Olasz-, Oroszország követe, egy olasz kikötői tiszt és a . . . parancsnok. Összesen tizenöten. Néhány perc múlva fent voltak a Citta di Bari fődélzetén s másnap, január 15-én már biztonságban, Brindisi kikötőjében.

Mint valami hajótöröttek léptek Olaszország földjére. Tényleg egy hajótörött nemzet menekültei voltak ruhájukon, arcukon az átélt rettenetes testi és lelki szenvedések minden nyomával.

A tengernagyot, aki az érkezőket Olaszország nevében fogadta és üdvözölte, arra kérte Pasics, hogy a túlsó parton szabadulásukat váró menekülő tömegek átszállítását is haladéktalanul kezdjék meg a szövetséges hatalmak hajói.

A fogadtatás után másik hajón, a Citta di Catanián szállásolták el ideiglenesen a kormány tagjait. A francia követ kormánya nevében ismételten fölajánlotta. Aix en Provence városát menedékhelyül, de Pasics addig hallani sem akart a további útról, míg az Adria túlsó partján kétségbeejtő bizonytalanságban hagyott menekülők átszállítása be nem fejeződik.

Csak mikor a szövetséges hatalmak akként döntöttek, hogy megszállják Korfu szigetét s oda szállítják a megmenthető szerb hadsereg s lakosság nagy részét, egyezett bele Pasics, hogy a Citta di Catania elinduljon a brindisii kikötőből... szintén Korfu szigetére.

San Giovanni Meduán ezalatt hiába várták az újabb hajókat. Már negyedik napja is elmúlt, hogy a Citta di Bari elindult a kormány s a diplomáciai testület tagjaival. A tömeg elkeseredése forrongássá, dühöngéssé fokozódott. Szidták, átkozták a kormányt. A minisztereket azzal gyanúsították, vádolták, hogy elindulásuk előtt fölosztották egymás közt az államkincstár millióit, őket pedig ott hagyták az ellenség prédáiul élelem, pénz nélkül. Közben pedig már a montenegrói menekülők is egyremásra tódultak Szkutariba, Alessioba s San Giovanni di Meduába.

Végre a negyedik napon megérkeztek a szabadító hajók. Elsősorban a sebesülteket, betegeket, asszonyokat, gyermekeket,

majd a hivatalnokokat, nemzetgyűlési képviselőket, papokat, a kikötő olasz tisztjeit, a szerb hadsereg főparancsnokság tisztjeit, a külföldi katonai attasékat, konzulokat, a cetinjei diplomáciai testület, a montenegrói királyi család tagjait, Nikitával együtt, végül polgári menekülőket s katonákat hajózták be a férőhelyek arányában.

Csak Sándor szerb trónörökös maradt vissza a be nem hajózható katonákkal s polgári menekülőkkel s elindult velük a tengerparton déli irányban Durazzóba, mert az ellenséges repülőgépek már bombázni kezdték Alessiót, San Giovanni di Meduát s az ágyúk dörgése is nagyon közről hallatszott

Szerbia hadifoglyainak halálmarsa.

Hadifoglysors.

A Központi Hatalmak 1914. évi szerbiai hadjáratai temérdek, szinte pótolhatatlan veszteséggel jártak. Nemcsak a tűzharcok, rohamok, hanem az esős időjárás s a járhatatlan terep okozta kimerültség, betegség is döbbenetesen ritkították a magyar és osztrák ezredek sorait. A télvíz, hó, sár, piszok, fagy valósággal megette a lábbelit, ruhát s elsorvasztotta a testet, az életerőt.

A borostás, fakó arcú, fáradt, megtört tekintetű bakák mégcsak kúsztak, másztak előre, de az ágyúkat, gépfegyvereket, élelmi- és hadianyagot szállító járművek belesüppedtek a feneketlen sárba s a vontató lovak inukszakadtan reszketve, elgémberedve estek össze, pusztultak el.

Sajnos, ma már hiába állapítja meg a hadi tapasztalat s tudomány, hogy kár volt erőltetni ezeket a hadjáratokat, hogy a háború első időszakában jobban kellett volna kímélni a kiválóan kiképzett, fegyelmezett katonákat: *a drina- s száva-menti első és második csatában, valamint az 1914 december közepéig tartó Potiorek-féle hadműveletben elesett, eltűnt, hadifogságba került százezernyi embert nem lehetett többé sorompóba állítani.*

Már akkor lehetetlen volt, ma még inkább lehetetlen pontosan megállapítani, hogy 1914 őszén a szerb harctereken Magyarország és Ausztria hadseregéből hányan kerültek hadifogságba. Hivatalos kimutatás szerint 80.000-en,* de ki tudna számot adni arról, hogy a sebesültek, összeroskadtak, elaléltek, a végsőkig küzdők közül hányan jutottak el odáig, ahol mint élő hadifoglyokat számbavehették s tovább terelhették Szerbia belsejébe. Ezrek tűntek el örökre, akiket sehol és soha

* Osztrák kimutatások szerint 110.000-en.

nem vettek számba, akik kifosztva, megcsonkítva hegyek közt, erdőkben, szakadékban, mocsarak, folyók iszapjában szenvedték el hősi kitartásukért a vértanú halált.

A háború elején ezeket az eltűnéseket bizonyos gyanakvás, a hadifogságba jutást csipkelődő, hátrányos megítélés kísérte. Csak később eszmélt rá a köztudat, hogy az eltűnt, hadifogságba jutott *magyar katonák* csaknem kivétel nélkül az ellenséggel szemtől-szemben, a kapott parancsot híven teljesítve, *utolsó percig küzdöttek, egészen addig, amíg sorsuk nem lehetett már más, csak a halál vagy a fogságba jutás.*

Közöttük áruló, gyáva, aki esküjét megszegve, csapatját elhagyva került az ellenséghez, nem volt.

A világháborúnak csaknem valamennyi harcterén ezrek, tízezrek jutottak az ellenséggel szemtől-szemben harcképtelen helyzetbe, ahol a hősi halál vagy a hadifogság csupán a kiszámíthatatlan sorstól, a merő véletlentől függött. A végsőkig kitartó, küzdő hadifoglyok köteleességteljesítés, katonai értékelés tekintetében semmi körülmények között nem eshetnek tehát kedvezőtlen, bántó megítélés alá s *legalább is olyan megbecsülést érdemelnek, mint azok, akiket akár szolgálati beosztásuk, akár szerencsésük megkímélt attól, hogy szemtől-szembe kerülhesenek az ellenséggel olyan helyzetben, ahol más sors már nincs, mint a halál vagy a hadifogság.*

*Görgey Artúr*nak szobrot emelt a nemzetnek immár tiszta szemléletig, megítélésig magasztosuló kegyelete. Pedig tulajdonképpen Görgey is hadifogoly volts nem rajta múlt, hogy 13 hadifogoly tábornok bajtársának vértanú sorsában nem kellett neki is osztoznia.

Máskor sem, de különösen trianoni sorsunkban nem szabad kérkedni a köteleességteljesítéssel, még kevésbé elismerést igényelni, elfogadni hiú tetszelgésből. De ha egyáltalán elismeréssel kíván a nemzet adózni bármiért s bárkinek is, akkor hősi halottjai, rokkantjai mellett részesítse nyílt, őszinte, megérdemelt tiszteletben, méltánylásban azokat is, *akik a titáni küzdelemben saját hibájukon kívül hadifoglyokként az ellenség kezébe kerültek s éveken át a hontalanság keserves gyötrelmeit szenvedték végig.*

Ilyenek voltak különösen Szerbia hadifogoly magyarjai. Az a körülmény, hogy 1914-ben a szerbiai hadjáratok főhadvezetősége nem győződött meg az első vonalbeli csapatok helyzetéről, harcképességéről, az időjárás, a terep rendkívüli nehézségeiről s hogy ennek következtében századok, zászlóaljok, ezredek maradtak élelem, lőszer nélkül, hogy az agyonhajszolt, esőtől, hidegtől, éhségtől elcsigázott katonák a vadvizes tala-

jon éjjel-nappal térdig érő sárban állták helyüket, fedezték a magasabb kötelékek, a tüzérségi s egyéb vonatoszlopok visszavonulását s végül is hadifogságba jutottak: *nem rájuk nézve lehet terhelő s hátrányos megítélést, helyzetet jelentő.*

A hűség- és kötelességteljesítés terén szerb kézre jutott magyar és osztrák hadifoglyok még a hontalanságban is olyan csapásokat, szenvedéseket éltek át, amelyekhez hasonlók alig találhatók a világtörténelemben. Rémes pusztítást vitt végbe közöttük 1915 tavaszán a tifuszbajrány, az életben maradtak pedig 1915 őszén részeseivé váltak Szerbia végzetének, a visszavonuló szerb hadsereg s a menekülő szerb nemzet halálmarsának.

Rigómező felé.

1915 október második felétől kezdve ez év végéig Szerbia hadifoglyai a halálos szenvedések kalvária-útját járták meg Dél-Szerbián, Macedónián, Albánián keresztül Valónáig. A világháborúban s a hadifoglyok sorsában másutt is voltak rettenetes megpróbáltatások, de olyan megdöbbentő arányúak, mint ezen a két hónapig tartó, mintegy 900 km-es úton, talán sehol.

1915 október elejének eseményeit, a Központi Hatalmak s Bulgária együttesen megindított támadását nagy érdeklődéssel figyelték a hadifoglyok is, különösen a hadifogolytisztek, akik mérlegelni tudták a bekövetkező eshetőségek hatását saját helyzetükre nézve is.

Október 4-én csendben, de már nagy bizakodással ünnepték meg Ferenc József nevenapját. Másnap repülőgép keríngett Nis fölött s bombákat dobott le. Bár a szerb lapok október 8-án még azt írták, hogy az ellenség támadásait mindenütt visszaverték, a hadifogoly tiszték mégis megtudták, hogy Belgrád már elesett. Bizonyosnak látszott, hogy Szerbia e hadjáratban el fog bukni, csak az volt a kérdés, hogy mi történik velük, hadifoglyokkal? Megtörik-e végkép Szerbia ellenálló ereje, minekfolytán fegyverszünetet kér, külön békét köt s ezzel a hadifoglyok egy csapással megszabadulnak, mint ahogy Montenegróban valóban így is történt, vagy utolsó lehelletéig védekezik, lépésről lépésre vonul vissza s magával hurcolja hadifoglyait is?

Ez utóbbi következett be!

A harctéri helyzetnek megfelelően napról napra sodorták maguk előtt a szerb katonai alakulatok a hadifoglyokat, az internáltakat, sőt a szerb polgári lakosság egy részét is.

A hadifogoly tisztéket Nisből október 19-én indították el. Már napokkal előbb lázas izgalomban voltak, készülődtek a

bizonytalan útra, melynek irányát, célját akkor még nem is sejtették. Ládákba, hátizsákokba, rögtönzött batyukba csomagolták kis cókmojkukat, lábbelijüket, ruháikat pedig hevenyészve kijavították. A nehezebb s nélkülözhetőbb holmik, könyvek, naplók, emléktárgyak nagyobb ládákba kerültek, melyeknek tengelyen való utánszállítását a hadifogoly parancsnokság magára vállalta.

Az ágyak, asztalok s egyéb berendezések, melyeket a hadifogolytiszték saját pénzükön szereztek be, ott maradtak Nisben; de ott maradt a raktárakban nagymennyiségű ruhanemű s lábbeli is, melyet a Vöröskereszt útján hazulról küldtek a hadifoglyok részére, de még ez utolsó pillanatban sem osztottak ki közöttük. Hány hadifoglyot menthettek volna meg a megfagyástól, ha ezeket a ruhaneműeket, lábbeliket legalább közvetlen az indulás előtt kiosztották volna közöttük, különösen a legénységi foglyok között, akiknek se pénzük, se megfelelő ruhájuk, se lábbelijük nem volt?! Legtöbbjének egyegy használt, rongyos zsák volt a köpenye, takarója.

Útravalóról, ruházatról s egyéb szükséges dolgokról részint megfeledeztek, részint nem tudtak gondoskodni a szerbek, arra azonban ügyeltek, hogy az elégedetlenkedőknek, panaszkodóknak eszükbe jusson hadifogoly mivoltuk.

Úgy látszik, hogy Szerbia semmi áron sem akarta kezéből kiadni a hadifoglyokat, mert ha ilyen szándéka lett volna, október első felében még elszállíthatta volna őket Szaloniki felé vasúton s átadhatta volna valamelyik szövetségesének vagy internálhatta volna az akkor még semleges Görögország területén. Október 15-e után azonban még ha akarta, akkor sem tudta volna többé a hadifoglyokat sem Nisből, sem Szerbia északi táborából vasúton elszállítani, mert a bulgárok megszállták Vranjánál a vasútvonalat s elvágták az összeköttetést Szaloniki felé.

Már az első nap elegendő ízelítőt nyújtott a későbbi faramakból, nélkülözésekből. A többször megeredő, majd szakadó esőben, úgyszólván pihenő nélkül megtett 30 km-es út teljesen elcsigázta a járástól elszokott, legyöngült szervezetű hadifoglyokat. Panaszkodni, bármi okból elmaradni nem mert senki. Nem is volt tanácsos. Minden ilyen kísérlet főbenjáró kockázattal járt. A hadifogolyparancsnokság ideges kapkodása, feszült türelmetlensége átragadt az örökre is.

Közben pedig az események feltartóztathatatlanul sodorták Szerbiát a végzete felé. Hiába ígért az orosz cár október 20-i táviratában 3 orosz hadtestet Szerbiának, hiába igyekezett Pasics kormánya bizakodó hangulatot terjeszteni azzal, hogy

100.000 angol, francia közeledik Szaloniki felől Szerbia megmentésére, hiába mutogatták az öreg Edlmann Lipót hadifogoly ezredest, mint Mackensent, akit állításuk szerint a belgrádi harcokban fogtak el a győzelmes szerb csapatok: *a pánikszerű menekülést nem lehetett többé megállítani. Senki sem tudta hová, de úgyszólván egész Szerbia délnyugat felé s nyugat felé menekült.*

A hadifogolytisztek között még Prokupljén elterjedt a híre, hogy Andrije Lazarevics őrnagy, a nisi tábor volt parancsnoka, aki onnan a harctérre ment, Arangjelovácon sebesülten hadifogságba került. Ebből is azt következtették a hadifoglyok, hogy az események a Központi Hatalmakra s Bulgáriára nézve kedvezően haladnak a végkifejlés felé.

Északon a magyar, német, osztrák csapatok elfoglalták Pozsarevácot, Avalát, Obrenovácot, keleten a bulgárok megszállták Carevo Szelót a Bregalnica völgyében, ahonnan a híres kocsánai csatatéren és Stip nevű városkán keresztül vezet az út a Vardár völgyébe. Zajecsárt, Pirotot is megközelítették már a bulgár előőrsök. Ezekkel a lesújtó eseményekkel szemben kevés vigasztalást nyujt hatott a szerbeknek, hogy Viviani francia miniszterelnök sürgős segítséget ígért s hogy a szerb hadsereg főparancsnokságát Nikoláj Nikolajevics orosz nagyherceg veszi át, aki ebből a célból állítólag már meg is érkezett Szalonikibe. A visszavonuló szerb hadsereg mind szűkebb s szűkebb területre szorult össze királyával, trónörökösével, vezérkarával együtt s hajtotta maga előtt a hadifoglyokat.

A főparancsnokság október 18-án elrendelte Nis fokozatos kiürítését. A másnap elindított hadifoglyok csak annyit tudtak meg, hogy a legközelebbi útirány a nyugatra eső Prokuplje lesz. A kézi gránátokkal is felszerelt fegyveres kíséret, a parancsnokság ideges magatartása hamarosan lelohasztotta azon való örömeiket, hogy Nist, csaknem egyévi fogságuk színhelyét végre elhagyhatták. Már az út kezdetén nyilvánvaló volt, hogy az ismert sanyarúságból ismeretlen s az eddigieknél még nagyobb szenvedések közé fognak jutni. Nyilvánvaló volt az is, hogy a nem szláv nemzetiségűekre, de különösen a magyarokra várakozik ezen az úton is a legtöbb nyomorúság. A cseheket, délvidéki szerbeket például Prokupljén is a viszonyokhoz mérten kényelmesen, bent a városban helyezték el s szabad mozgást engedélyeztek számukra, míg a többieket a városon kívül egy raktárpépület padláshelyiségében zsúfolták össze, csuromvizesen, ahogy a szakadó esőben megérkeztek.

Később azonban jó lett volna az ilyen padláshelyiség is. A hadifogoly legénység pedig ezerszámra kint a szabad ég alatt ázott-fázott, napközben utakat javítva, éjjel pedig maguk által

összekapargatott alomra, vagy a puszta földre kuporodva. Az út elején még sok magyar volt a legénység között is, de a tisztek nem érintkeztek velük. A szerbek a legénységet igyekeztek távortartani a tisztektől, éjjeli pihenő táborhelyeiket is a tisztekétől bizonyos távolságokra jelölték ki. Csak szívbe-markoló, bús magyar nótákat vitte el olykor-olykor a szél estende a tisztek táborába, mintegy üzenetként, bátorításként a további kitartásra.

A magyar, német, osztrák csapatok Visegrádnál a Drinán is átkeltek. Kozmaj, Sabác elesett. Orsovával szemben, Tekijánál a híres Erzsébet erődök a támadók birtokába kerültek. A bulgárok bevonultak északkeleten Negotinba, délkeleten a Bregalnica völgyébe, Ovcsepoljéra, Kocsanira, Stipbe, Veleszre, Kumanovára, Üszkübbe s a Vardár völgyébe. A Nis-Szaloniki közti vasúti összeköttetés most már több helyen is megszakadt.

A szerbek szívósan ellenálltak, halálmegvetéssel harcoltak mindenütt, különösen Kumanovónál s Üszkübnél. Ez utóbbi helyen az utcákon is aknákat rejtettek el s robbantottak föl. Kiürítés után a nyugatra eső magaslatokról maguk a szerbek vették ágyútűz alá saját városukat.

Bár a támadók előnyomulását nem tudták megállítani, de még mindig hittek abban, hogy ha szövetségeseiktől nem kapnak is segítséget, hazájuk terep- s éghajlati, időjárási viszonyai ezúttal is megmentik őket. Ennivalója még mindig volt a hadseregnek kielégítő mennyiségben, húsféle meg épen-séggel bőven.

A szerb vezérkar mindenáron azt akarta elérni, ez volt különben szövetségeseiknek kívánsága, parancsa is, hogy a Központi Hatalmak közvetlen összeköttetésbe ne jussanak Konstantinápolyal. Anglia, Franciaország azonban a komoly számottevő segítség helyett még mindig csak tanácskozott. De ha segítséget nem küldtek is, a hosszú háborúra már készültek. Joffre francia fővezér kijelentette, hogy bármeddig tart is a háború, végig kell küzdeni. Már ekkor megszületett a terv, hogy ha Szerbiát most fel is kell áldozni, de a háborút befejező döntő győzelmet a Balkánon és pedig Szalonikiben kell előkészíteni.

A következő állomáson, Kursumlján meggyőződhetek a hadifoglyok arról, hogy messze vannak még a kiszabadulástól, sőt készen kell lenniök a legrosszabbra is. Itt már jó lett volna a prokupljei raktárépület padlása is éjjeli szállásul, különösen október 27-én, amikor egy felhőszakadás valósággal kimosta őket sátoralatti fekvőhelyükről.

A süllyedő hajóról való menekülés látszatát keltette a hadifoglyok között, amikor Sapinác alezredes, az összes hadifoglyok

főparancsnoka s Pankovics György igazgató Kursumliján átadták a tisztitábor parancsnokságát Zsivkovics Milutin tüzér-őrnagynak, volt bécsi katonai attasénak, akinek felesége egy osztrák törzsorvos leánya, azidőszerint is Bécsben tartózkodott. Ők maguk pedig előre mentek.

A parancsnokságnál történt személyváltozás miatt, vagy talán más okból is, Kursumliján a hadifogoly tiszteknek kiosztották az utóbbi időben érkezett, vagy régibb idő óta visszatartott hazai pénzküldeményeket s kifizették előre a szokásos hadifogolyilletményeket, hogy útközben vásárlás útján saját maguk is gondoskodhassanak élelmezésükről, mert a táborszerű, közöskonyhai ellátás előreláthatólag leküzdhetetlen nehézségekbe fog ütközni. Sőt nemcsak a tábori konyhai felszerelések továbbszállítása válhatik bizonytalanná, hanem a ládáké, nagyobb csomagoké is, melyekbe a hadifogoly tiszték Nisben holmijukat rakták. Legnélkülözhetlenebb, legföltettebb tárgyait tehát mindenki magához vette a lezárt s Kursumliján hátrahagyott ládából, melyek aztán a bennüklevő holmival együtt, nagyrészen el is tűntek örökre. Egy-kettő került csak haza belőlük Kursumlija bevétele után a hadifoglyok hozzátartozóihoz.

Október 28-án indították innen tovább a hadifoglyokat Rigómező felé. Az amúgy is rossz utakat a felhőszakadások még járhatatlanabbakká tették. A megáradt Toplica folyó sodra egyes helyeken szekereket is magával ragadott s ezeknek roncsai ott heverték a hadifoglyok által javítgatott utakon. Minden jel arra mutatott, hogy a szerb hadsereg egy része szintén errefelé fog visszavonulni. A prepoláci hágó egyébként nemcsak természeti szépségekben, hanem történelmi emlékekben is gazdag vidéken vezet keresztül. Két évvel ezelőtt még itt volt a határ Szerbia és Törökország között. Itt végződik Ó-Szerbia és kezdődik Új-Szerbia, ahogy maguk a szerbek is nevezték az innen délre eső országrészt.

Csaknem 40 km-es út fáradoalmával késő este, vaksötétségben értek le a síkságra, egy elhagyatott, útszéli kis faluba, Podujevóra, ahol az éjszakát szabad ég alatt töltötték. Ki aludt, ki nem, de másnap, október 29-én folytatni kellett az utat Pristinára, ahova szintén késő este érkeztek meg nyakig érő sárban. A város szélén lévő régi török kaszárnya odvas, piszkos istállóiban kaptak szállást. A pristinai táborozás kínos esettel kezdődött. Felsőbb parancsra való hivatkozással, Zsivkovics őrnagy elrendelte, hogy helyszüke miatt csak a szláv nemzetiségű hadifoglyok maradhatnak bent az istállóban. A többieknek ki kell költözniök s az istállók előtti sártengerben

A prizreni táborozás.

A hadifoglyok prizreni táborozása november 3-ától 12-éig tartott. A tisztké egy viharvert török kaszárnnyában, a legénységé pedig szanaszét a város utcáin, terein s környékén, nagyobbára a szabad ég alatt.

A betegeket, sebesülteket azonban kórházban helyezték el.

Ezen idő alatt döntő események történtek. Kragujevác, Nis, Kraljevó, Uzsice, Krusevác, Alexinác, Leszkovác, Tetovó elesett, az egész Morava, Toplica völgye a támadók kezébe került. A bulgárok Üszkübtől nyugatra, a kacsaniki szoroshoz, a Rigómező egyik kapujához jutottak el.

Különösen Kragujevác, Nis eleste volt lesújtó hatással a szerbekre. Kragujevác nemcsak fegyver-, hadianyaggyára, raktára volt a szerb hadseregnek, hanem a természeti kincsekben, szépségekben gazdag Sumadia erdő- és bányavidéknek s egész Szerbiának egyik fő büszkesége is.

A népköltészet is azt tartja róla, hogy hiába dicsőítik Belgrádot, mégis csak Kragujevác az igazi főváros!

Nis pedig gazdasági jelentőségére nézve Szerbia második, a világháború kitörése óta pedig az ország székvárosa volt. A kormány, országgyűlés, az állami főhivatalok, a külföldi képviseltek, a belgrádi gazdagok mind ide költöztek.

De míg északon lesújtó, addig keleten és délen megsemmisítő hatású volt a támadók sikere. Bár Todorov bulgár tábornok Valandovónál, a görög határ közelében is harcba bocsátkozott, előretolt ágyúinak dörgése már a Rigómezőre, Pristinára, Lipljanra, Ferizovicsra hallatszott. *Ha sikerül neki Prizrennél átkaroló lendülettel elébe vágni az északról lefelé húzódó erőknek, akkor a szerb hadsereg zöme a Rigómezőn vagy megvívja ennek a hadjáratnak legvéresebb csatáját s az utolsó szál emberig elesik, vagy lerakja a fegyvert.*

Hogy sem el nem vérzett a szerb hadsereg, sem a fegyvert le nem rakta, kétségtelenül Bojovics tábornok érdeme, aki aránylag kevés erővel, fogyatékos hadikészlettel, de haláltmegvető hősiességgel, igazi hadvezéri elmével, személyes példadással addig tartotta a kacsaniki szorost, míg a szerb hadsereg zöme elhelyezkedett a rigómezei állásokban s előkészítette a fenyegető bekerítés veszedelmének elhárítását.

Annál nagyobb érdeme ez Bojovics tábornoknak, mert harcoló katonáinak száma s élelme is napról-napra ijeszően fogyott. A szövetségesek pedig még mindig csak biztatásokat, utasításokat küldtek, de segítséget nem. A hangulat is nyomasztó, kétségbeejtő, elkeseredett volt. Vas eréllyel kellett a

harckészséget ébrentartani. Különösen a szövetségesek ellen történtek éles kifakadások.

Maga Pasics is tudta, hogy milyen rettenetes válságok előtt van az egész szerb hadsereg, de talán ő volt az egyetlen, aki még mindig kitarzott amellett, hogy a szövetséges hatalmak előbb-utóbb mégis csak meg fogják segíteni Szerbiát. Briand új francia miniszterelnöknek arra a táviratára, melybe csodálja a szerb hadsereg hősi küzdelmét, azt válaszolta, hogy Szerbia minden áldozatra kész továbbra is.

Meglepő volt, hogy november 3-án még alig látszott Prizrenen, ezen az élénk forgalmú, népes kereskedő városon, hogy háború van, hogy Szerbia úgyszólván utolsó óráit éli. Az albán-török lakosságot különben itt sem nagyon érdekelte a háború, annál kevésbé Szerbia végzete. A lakosság a hadifoglyok iránt barátságos magatartást tanúsított, míg a mindenfelől ideözönlő szerb katonákat s polgári menekülőket gyanakvó bizalmatlansággal, hűvösen fogadta. A háborús események hatása mindössze abban mutatkozott, hogy a magyar és osztrák papírpénzt szívesebben s nagyobb értékben fogadták el, mint a szerb ezüstpénzt. 20 papírkoronáért 24 ezüstdinárt adtak. A szerb papírpénznek kényszerárfolyama volt, de senki sem akarta elfogadni.

Időközben a környező hegyeken keresztül minden irányban szakadatlanul újabb és újabb menekülő csoportok hullámoztak Prizren felé. Hadifoglyok, szerb katonák, polgári lakosok, asszonyok, gyermekek, igásszekerek teljes összevisszaságban, óriási lármával, szitkozódások közepette igyekeztek Prizrent elérni. Itt-ott utakat javítgató hadifoglyok dolgoztak, de az éhségtől, kimerültségtől már alig tudtak lábukon állni. De nemcsak vánszorgó, dolgozó, hanem halott hadifoglyok is szegélyezték már Kursumlijától kezdve az utak mentét, akiket szerb csendőrök, komitácsik fegyvere vagy az éhhalál s a táborból hozott, esetleg az úton kapott ragályos betegség váltott meg a további szenvedéstől. A prizreni táborozás kétségtelenül nagyon jó volt arra, hogy a hadifoglyok a további útra némi erőt gyűjtsenek. Minden jel arra vallott ugyanis, hogy Montenegrón vagy Albánián keresztül az Adria tengerig kell eljutniuk a hadifoglyoknak, szerb katonáknak s a menekülő polgárságnak egyaránt. Az a remény, hogy Monasztiron keresztül is szabad lesz még a vasútvonal Szaloniki felé, annál inkább elhalványodott, minél közelebb ért a bolgár csapatok éle Monasztirhoz.

Itt azonban, Szerbia és Albánia határán, már dönteni kellett a szerb kormánynak és a hadvezetőségnek, hogy mi

történjék a beteg, rokkant hadifoglyokkal, akiket az albán hegyek szakadékain, keskeny ösvényein keresztül már szekereken sem lehet tovább szállítani, annál kevésbé arra kényszeríteni, hogy saját lábukon járjanak. November 7-én ugyan útnak indítottak egy beteg, rokkant karavánt szekereken Debrá felé, de másnap ez is visszerkezett azzal, hogy ezen az úton, vagyis Szerbia területén, a bolgárok miatt már nem lehet Debrára jutni. Tetovó irányából a bolgárok már annyira előnyomultak, hogy nemcsak Debrát, hanem Monasztirt, Ohridát is veszélyeztették. Nem volt tehát más választás, mint a szerb sebesültekkel, betegekkel együtt Prizrenben hagyni a beteg, rokkant hadifoglyokat is. Így maradt itt s szabadult meg gondjaira bízott bajtársaival együtt Aggházy Kamii százados is, Prizren város megmentője a bolgároknak való átadás előestéjén.

A hadifogoly tiszteket Prizrenben újra erősen foglalkoztatta a szökés gondolata. A csehek, délszlávok azonban éberren figyeltek, kémkedtek s valószínűleg az ő besúgásuk folytán a hadifogolyparancsnokság észre is vett valamit, mert a prizreni tartózkodás utolsó napjaiban már erős őrséggel vétette körül a tábort. Az úgynevezett *megbízható* hadifoglyokon kívül a tábort senki el nem hagyhatta, sem a lakossággal s legénységi bajtársakkal nem érintkezhetett.

Az albán havasokon keresztül.

Nagy titokzatossággal történt az elindulás is november 12-én Albániába. A Fekete- és Fehér-Drim összefolyásánál, Ljumkulánál kezdődött tulajdonképen az albániai út, amely jó egy hónappal később Valónánál ért véget. Talán inkább választották volna a hadifoglyok már itt a szökést vagy a halált, ha tudták volna, hogy még több, mint egy hónapi út borzalmas szenvedései várnak rájuk.

A Prizrenben kapott s bevásárolt csekély élelmiszerral nagyon takarékosan kellett bánni, mert híre járt, hogy az út további szakában, napokon keresztül, semmi pénzért sem lehet élelmiszert jutni. Pedig ahhoz is 9 nap szükséges, hogy csak Monasztirt elérjék. Ekkor ugyanis még az volt a terv, hogy habár kerülő és nehéz utakon, de eljussanak Monasztirba, honnan vasúton mehetnek majd tovább Szalonikibe.

Albánia vadregényes, emberektől azonban alig járt és igen gyéren lakott ország s különösen lakatlan az átvonulás első szakaszaiban megjárt része. Még ahol voltak is falvak, szétszórt házak, kunyhók, meglátszott rajtuk, hogy az albán felkelések elfojtása céljából nem régiben járhattak erre a szer-

bek. Üszkös romokban heverő házaikból az albánok behúzódtak a hegyek, erdők közé. Legtöbb helyen drága pénzért sem lehetett egy falat ennivalót szerezni, mert az ottani lakosságból napi járóföldre sem lehetett egyetlen élő lelket találni. Itt már egyformán nélkülözött mindenki, nemcsak a hadifoglyok s szerb katonák, hanem a szintén menekülő kormány, hadvezetőség, a külföldi diplomáciai testület tagjai, sőt maga Sándor trónörökös s Petár király is.

A következő állomásig, Bicánje nevű albán faluig, még csak elvergődtek valahogy; innen vált azután valóságos halálmarssá a hadifoglyok útja. Szekerek által éppen nem, málhás állatok által is csak itt-ott járható hegyi ösvényeken, szédítő szakadékok kapaszkodóin, hideg, havas esőben, szélben, viharban vánszorogtak a lerongyolódott, csaknem mezítelen hadifoglyok, míg valahol össze nem estek, le nem zuhantak, vagy meg nem álltak kissé pihenni, erőt gyűjteni a másnapi fáradalmakra.

Bicánje különben is emlékezetes hely lett a hadifogoly tisztekre nézve. Itt jött rá a parancsnokság, hogy Zörner Adolf százados, Kiss Sándor, Chorle Rudolf, Vuksán Dániel főhadnagyk, Kisch Viktor hadnagy, Barabás Géza hadapródjelölt Prizrenből, közvetlenül az elindulás előtt megszöktek. Az addig türelmesnek, méltányosnak látszó Zsivkovics őrnagy indokolatlanul durva, majdnem végzetes cselekedetre ragadtatta magát. Négyszögbe sorakoztatta föl a hadifogoly tiszteket. Az őrség feltűzött szuronnal, töltött fegyverrel vette körül a négyszöget, melynek közepén szinte toporzékolva fenyegetőzött Zsivkovics a szökés miatt:

»Lőjétek le katonák a hadifoglyokat, ha csak egy lépésnyire is elhagyják helyüket! Halottakat akarok látni. Minél több lesz, annál jobb! Megértettétek?«

A parancs után kiléptette a négyszögből a hű cseheket, szerbeket, a törzstiszteket, orvosokat, papokat s maga is elhagyta a négyszöget. A többi tiszt pedig két óra hosszáig ott állt mozdulatlanul, némán, minden pillanatban várva, hogy esetleg halomra lövik őket. *S így ér majd véget a bicánjei hegyoldalban a szerbiai hadifogság!*

Két óra multával ugyan másként ért véget ez a kínos várakozás, ki-ki sátrába térhetett, de a vérfagyasztó jelenet örökre emlékezetükbe vésődött a hadifoglyoknak.

A tiszti csoportok mellett úgy itt, mint az út későbbi szakaszában, szakadatlan sorokban vonultak el napközben a legénységi bajtársak. Az egykor erős, edzett katonák most ijesztő csontvázak s csaknem felismerhetetlenek voltak. Csak

a hang s a nevek kiabálása után ismertek egymásra a harctéren együtt szolgáló, talán egy városból, egy faluból való tisztek, altisztek, közkatonák. Emléknek is rémes, ott pedig irtóztató látvány volt, mikor jobbról is, balról is szívettpő rimánkodások hangzottak a még menni tudók felé, hogy vigyék magukkal az összeesetteket, ne hagyják őket nyomorultul elpusztulni a vad idegenben. A leroskadok lába már megfagyott, megbénult, testük végkép elgyengült. Csak életösztönük vívódott még a biztos halál dermesztő, fojtogató erejével.

Akik kiestek a sorból, azok ott maradtak, megfagytak, meghaltak, beterítve fehér szemfedővel, melyet a sűrű pelyhekben aláereszkedő hóréteg hímezett számukra. Segíteni nem lehetett rajtuk. Az életösztön önzően, vadul dolgozott mindenki-ben. Senki sem ért rá többé a másikkal törődni. Tovább, tovább! Haj de! Haj de! Ki innen, a halál birodalmából! Ez volt most már egyetlen gondolatuk hadifoglyoknak, szerb katonáknak, polgári menekülőknek egyaránt.

Magyarország és Ausztria had- és külügyminisztériuma Charles J. Vopicka bukaresti amerikai követ útján, a hadifoglyok hozzátartozói a magyar és osztrák Vörös Keresztek s hadifogolytudósító irodák útján lázasan érdeklődtek a hadifoglyok sorsa iránt s próbáltak is rajtuk segíteni, de ide már nem érhetett el semmiféle segítőkéz.

Az albán hegyek tetején rettenetesen szenvedtek a hidegtől még azok is, akiknek jobb, melegebb ruhájuk volt. Öreg albánok mondták, hogy 1881 óta nem volt olyan hideg tél náluk, mint 1915 november végén és december elején. Kemény, edzett, a halállal nem egyszer szembenező katonaemberek sírtak, ordítottak a hidegokozta fájdalomtól. A legkínzóbb hideg emléke mégis Ujistéhez s a másfélezer méter magasságban fekvő Sztatina albán faluhoz fűződik, ahova az előző napi szakadó esőben bőrig ázva, estefelé pedig már a dermesztő hidegben csontig fagyva, november 17-én érkeztek meg.

A magyar hadifogoly tisztek nagy része egy török imaházban, dzsámijában, a legénység pedig kint a szabadban, 25 fokal hidegben élt át ekkor egy rettenetes éjszakát.

A cseh és szerb nemzetiségű hadifogoly tisztek azonban még itt is házakban, tűzhely mellett melengethették magukat.

Ilyen élmények után mindinkább elhatalmasodott az erősebb akaratúakon is a végső elcsüggedés. Pedig még mindig temérdek megpróbáltatás volt hátra. A legénységi hadifoglyok közül sokan megőrültek a megfagyás, éhhalál gondolatától. Minden elképzelhető ennivalóért, elhullott állatok romlott húsaért is vad falánksággal törtek egymáson keresztül. Néme-

lyik saját szenvedő bajtársát volt képes leütni egy falat hitvány ennivalóért.

Hogy a Bicánjétől Debráig tartó út a világháborúnak nemcsak legnagyobb szenvedésekkel, nélkülözésekkel járó, hanem szinte páratlanul álló menetteljesítménye volt, erősítsék meg *Szőllősy Aladár* főhadnagy s *Szakraida István** hadnagy, hadifogoly tiszték is, akik naplóikban lélekbevésődő színekkel, a valóság megrázó erejével rajzolják meg ennek az útnak minden mozzanatát, minden képzeletet felülmúló élményeit, *melyek a halálmars életben hazatért s ott maradt, áldozatul esett hadifoglyait egyaránt méltókká teszik a legmélyebb részvételre s a hősöknek, mártiroknak kijáró tiszteletre.*

Délután 4 órakor érkeztünk meg Ljumkulára – írja Szőlőssy Aladár naplójában -, hol a Fehér és Fekete Drim összefolyásánál nagyon érdekes, íves török kőhíd mellett sátor tábor várt. Ezt a helyet szerb katonaság tartja megszállva, mert a szerb hadsereg nagyrészének ez lesz a visszavonulási útja.

November 13-án reggel 8 órakor indultunk neki a magas hegyi útnak, ahol a trén már alig tudott előre jutni. Ma volt az utolsó nap, hogy szekér még jöhetett velünk. Délután 1 órakor értünk Bicánje nevű albán faluba, melynek lerombolt és felégetett házai a szerbek két év előtti ténykedéseinek emlékét idézik föl. A falu felett egy hegy lejtőjén felállított sátor táborban helyeztek el bennünket. Sok szegény katonánk vonult itt át kiéhezve s félig meztelenül. Felesleges ruháinkat odaadjuk nekik. Élelmük nincs, nyers tököt s káposztát esznek, ha kapnak. Együtt vonulnak velük a fiatal szerb újoncok is négyes-ötös csoportokban, akiket Prizrenből egy cipóval indítottak útnak az albán hegyeken át Monasztirba.

November 13-án mintegy nyolc zászlóalj szerb katonaság vonult át délfelé s élelmzésünk éppen azért nagyon nehéz, minthogy az átvonuló szerb katonaság mindent felél. Kenyeret egyáltalán nem kapunk s jó, ha napjában egyszer valami híg lère eresztett birkagulyást adnak egy kevés kukoricalepénnyel. Sokat szenvedünk az eső miattis, mely ellen az angol gyártmányú régi sátor alig nyújt védelmet. Minthogy innét csomagjainkat már málhás állatok sem szállítják tovább s azokat magunknak kellene vinnünk, eldobunk mindent, ami nélkülözhető. A körülálló albánok turkálnak az eldobott képrámák, dobozok és egyéb holmik között.

November 15-én teljes bizonytalanságban vagyunk, mert az őrnagy málhás állatokat nem tud szerezni, tekintve, hogy az átvonuló szerb katonaság mindent lefoglalt.

November 16-án reggel 7 órakor, mindenünket magunkra pakolva, nekiindultunk az albán hegyeknek. Meredek sziklafalak, szédítő szakadékok, zúgó hegyipatakok váltakoztak úttalan útjainkon. Kiszenvedett katonáink holttesteit s elhullott málhás állatok voltak az útmutatók. A mi legénységünk együtt megy az átvonult szerb katonaság elmaradottjaival. Nem őrzi már a fog-

* Most Szentiday István m. kir. honvéd őrnagy.

lyokat senki, együtt tartja őket az éhség, a gyöngeség. A szerb újoncok közül néhány fiatal, alig 18 éves gyerek halálsápadtan sír, nyöszörög mellettünk az úton. Mindezek látása kirtartásra ösztönöz bennünket, mert aki itt elmarad, az halott. Erdős hegyhátra érünk, hol itt-ott a mi legénységünk s a szerb katonák közös tűz mellett ülnek. Elhullott málhás állatok húsából vágnak ki egy-egy darabot s a tűz fölött megpörköelve, kenyér és só nélkül falják föl. És szabadabb mozgásuk miatt nekünk még ezeket a nyomorultakat is irigyelniük kell! Nekünk, Zsivkovics őrnagy parancsa szerint, minden lépésünket fegyveres örök kísérik. A délután folyamán megeredt eső még nehezebbé tette utunkat a csúszós, meredek hegyeken. Este 6 órakor Ujistébe értünk, hol a falutól távol, egy hegy lejtőjén sátortáborba szálltunk. Az eső egész éjjel szakadt, alattunk patakokban folyt a víz. A szél földöntötte sátrunkat s a sötét éjben csak nagynehezen tudtuk ismét felállítani.

November 17-én reggel 8 órakor átázott hátizsákjaink kétszeres súlyával s reggeli nélkül indultunk tovább. Immár négy hete vagyunk úton; sok nehéz napunk volt, de a mai út volt a legrettenetesebb. Meredek hegyek s tátongó szakadékok váltakoztak véget nem érő sorban. Kiáradt zuhogó patakoknál a belőlük kiálló sziklák az átkelés egyedüli eszközei. A sziklákon egyenként ugrálva kell átjutnunk a legnagyobb óvatossággal, mert egy rosszul sikerült ugrás vagy lépés s a zúgó ár a szédületes mélységbe ragadna alá. Kinyújtott botokkal segítünk egymáson. Egy bocskoros szerb katona megcsúszott a sziklán s ha egy bajtársunk az utolsó percben vissza nem tartja, az ár sodorja le a szerencsétlent. Halottak, haldoklók, elhullott málhás állatok az úton. Az egész nap zuhogó esőt délután 5 óra körül havaseső s később valóságos hózivatar váltotta föl. A meredek sziklák keskeny csúszós útjain csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudunk előre jutni. A szerb katonák szakadatlan haj de! napred! ordításai még borzalmasabbá tették az utat. Ma még nem ettünk s testi erőnk talán felmondaná a szolgálatot, ha a hit és remény nem ösztönözne az út további folytatására. Valahonnan a hegyek közül egy pár albán került elő, kiktől nyers kukoricát, hideg főtt krumplit és sült tököt vett, aki hozzájuthatott. Egy félig rothadt, kékes krumpli nekem is jutott, melyet héjastól ettem meg. Este 6 órakor végre Szlatina községbe értünk. A temetőben fagyos, havas földön sokáig kellett várakoznunk, mialatt teljesen átázott lábunk majd lefagyott a dermesztő hidegben. Végre 220 tisztet, nagyrészt magyarokat, egy albán dzsámijában helyeztek el. Alacsony nyerskőből épült ház volt ez; a fal s a tetőzet nyílásain keresztül fujt a szél. Az egész épület hossza és szélessége alig volt 6-8 lépés; legfeljebb 40 ember s a karzaton 20 ember férhetett volna itt el. Idehajtottak be 220 embert. Leülni nem lehetett, a lábunkat égette a fagy s topogtunk kínunkban. Ebben a rettenetes helyzetben töltöttük az éjszakát. Reggel 6 órakor végre kiszabadultunk, a dzsámija előtt tüzet raktunk s ott akartuk átmelegíteni megdermedt tagjainkat. A szerb őrség azonban oszlopba sorakoztatott, s a fagyos rögön kellett állni addig, míg 9 óra felé összeszedték a szerbeket, cseheket s néhány szerencsésebb magyart is a különböző albán házakból, ahol ezek jól melegben s vacsora mellett pihenhették ki a nehéz nap fáradsalmait.

Hosszas seregszámlálás után – miközben két társunk össze is esett – november 18-án útnak indultunk a fagyos, rögös úton.

Az oldalt fekvő albán községből vademberekéhez hasonló zene hallatszik. Középmagas hegyek és völgyek váltakoznak utunkon s a híd nélküli folyón ismét szikláról sziklára ugrálva kelünk át. Este 6 órakor értünk Piskopéjára, hol egy alaposan megrongált, ablak nélküli török kaszárnyában kaptunk szállást. Egy kevés kukoricaszár lett volna párnánk, ha az elől menő szerbek és csehek s bizony a mieink közül is egy pár fiatalabb össze nem szedi, hogy azután a legjobb helyeken maguk alá gyűjtve könyörtelenül nézzék, miként hajtja öregebb társuk, valahol a helyiség ajtajánál, fejét a pusztára földre. Az utolsó napok esőzésétől átázott súlyos pokrócokat sokan nem bírták már vinni, a betegek csomagjait szállító málhás állatok pedig már kidőltek s így sokan minden takaró nélkül dideregtek a hideg éjszakákon. Elemezésünk rossz. Prizrenben kaptunk utoljára kenyeret s azután csak Bicánjében egy darab málélepenyt. Most egy kevés birkahúsleves a napi ételmünk. Piskopéján sokan vannak kint az udvaron a hadifogoly legénység közül is a legszánalmasabb helyzetben. Beszélük, hogy az úton sokan pusztultak el közülünk.

November 19-én reggel tovább indultunk s mielőtt a helységet elhagytuk volna, váratlanul kenyeret kaptunk. Azt hiszem kevesen lehetnek, akik nem ették meg az egészséget azonnal. Hegyek és szakadékok s hídnélküli folyók váltakoztak ismét utunkon. Végre a szakadó esőben újból alaposan átázva este 6 órakor Deb-rára értünk.

Szakraida István kéziratban őrzött naplójában így emlékszik meg a halálmarsnak erről a szakaszáról:

November 13-án nagy kő esett le a szívünkről. Attól féltünk, hogy Szkutariba visznek és átadnak az antantnak. Félelmünk alapos is volt, mert az út arrafelé ágazik el. De szerencsére a másik útra tértünk le. Elhagytuk a Drim völgyét és cserjés, sziklás, komor vidéken mentünk tovább. A hegyek csúcsait hó borítja. Útközben három felperzselt albán falut láttunk. Azt mondják, hogy ezt a törzset a szerbek irtották ki a balkán-háborúban. Az úton egyre-másra katonai őrzőpatokkal találkoztunk. Elég fárasztó menet után Bicánjébe értünk. Ma csak 15 km-t tettünk meg, de ez is elég volt.

Bicánjében magas dombon vertek részünkre sátrakat. Hátizsákjainkat itt-ott eddig utánunk hozták, ezentúl azonban magunknak kell majd vinnünk, mert az út csak gyalog, esetleg lovon járható.

Az albán falvak itt mindenütt kőből épültek, még fedelük is sziklalapokból van. Ablak nincs a házon, csak néhány szűk nyílás, inkább lőrés. Látszik, hogy még az egyes családok is harcoltak egymás ellen. Ez a nép katolikus, de a keresztény felebaráti szeretet eszméje úgy látszik nem igen ismeretes előttük. A hideg havasi levegő csontokig hat.

November 14-én is itt maradtunk. A szerb őrnagy málhás állatokat vár, melyek majd a konyhaszereket vinnék. A sátrakban kell szoronganunk, mert nagyon hideg szél fúj és esik az eső. Kenyeret nem kaptunk. Takarékosan csak egy-egy harapásnyit szelünk le a tegnapi kapott félkenyérből. Néhálynak sikerült a faluban kukoricakenyeret vásárolni; öt dinárt fizettek darabjáért.

Még november 15-én is Bicánjében vagyunk. Nélkülözünk minden tekintetben. A konyhán csak jarac-húst tudnak adni. Megesszük, mert éhesek vagyunk, noha nagyon kiállhatatlan szaga van. Megennénk bármilyen ennivalót is, csak volna! A szerb őrnagy megparancsolta az albánoknak, hogy készítsenek nekünk kukoricakenyeret. Nagy nehezen sikerült is annyit összeszedni, hogy mindegyikünk kaphatott egy tenyéryi szeletet. Persze azonnal elfogyasztottuk.

November 16-án indultunk tovább. Mindjárt Bicánje mellett óriási török kaszárnya romjai emelkednek; még a török uralom alatt gyűjtötták fel az albánok. Utunk sziklás, keskeny hegyi ösvényen visz át, ahol csak egyesével haladhatunk. Néhol olyan meredek, hogy kúszni kell. Oldalt feneketlen mélységű szakadékok. Fejem szédül, a gyomrom amúgy is rettenetesen fáj, hát még hozzá ez a rettenetes út. Amellett az éhség is gyötör; alig bírjuk cipelni a hátizsákot. Már csak fehérneműt viszünk benne, minden egyebet eldobálunk, hogy könnyebb legyen. A konyhaszerek szállítására kaptunk néhány gyenge szamarat, de ezeknek a fele az úton kimúlt vagy lezuhant podgyászostul a mélységbe.

Hadifogolylegénységünket is erre viszik. Borzalom látni szegényeket. Csak kevésnek van cipője; csupasz testük kilátszik, mert csak lyukas, szakadozott rongyokba vannak öltözve. Napok óta egy falatot sem ettek, mindnyájan piszkosak. Hosszúra nőtt, elhanyagolt haj és szakáll fedi csontokra száradt sárga arcukat, amelyből a végtelékig elcsigázott test és lélek bamba tekintetével pislog szenvedő szemük. Szegények, a poklok kínját szenvedték át már eddig is, de ki tudja, mi vár még rájuk? Hiszen a mi sorsunk az övékéhez képest valóságos jólét, pedig már mi is emberfeletti gyötrelmeket állunk ki.

Nagyon sok menekülő szerb férfi, asszony, leány, gyermek megy előttünk. Holmijukat számárháton viszik, ők maguk lihegve gyalognak. Pokolian borzalmas kép, maga a megtestesült nyomorúság. A háború színjátékának egyik legrettenetesebb jelene.

Hátizsákunkon kívül egy-egy pokrócot is viszünk magunkkal; ez az egyetlen, amivel éjjel betakarózhatunk. Az örök egyre kiabálják rekedt hangon: hajde! hajde! és aki már nem tud menni, káromkodás kíséretében lendítenek rajta a puskatussal. Ujiste nevű falu mellett sátrakba tértünk, amelyekben éhesen korgó gyomorral halálos kimerültségben azonnal elaludtunk.

November 17-én csak rövid ideig tartott pihenésünk. Az éjjel óriási vihar tört ki. Vastag sugárban ömlött az eső, arra ébredtünk, hogy a sátrakban áll a víz; pokróc, ruha csuromvizes, magunk nyakig fekszünk a hideg vízben. Nem tudom kelően leírni ezt a rettenetes állapotot. Majd megvett az Isten hidege és sehoh semmi, ami kis erőt, kintartást adna.

Élelem nélkül szakadó esőben indultunk. Az út még rosszabb volt, mint tegnap, amellett a vizes ruha testünkhöz tapadt. Ahol egy kis föld volt a sziklák között, az úgy csúszott, hogy az ember szinte négykézláb is csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta magát továbbvonszolni. Ebben a rettenetes küzdelemben 2000 méteres hegyeket kellett megmásznunk. Alig értük el a csúcsot, már is le kellett ereszkednünk a völgybe, hogy azután újból kezdődjék a kapaszkodás. Olyan magasságokban jártunk, hogy a fejünk szédült, ha lenéztünk.

Szenvedéseink azonban még nem érték el a tetőfokot. Még borzalmasabb órák következtek. Felértünk a havas régióba. Eső helyett hó zúdult a nyakunkba. Lassanként csonttá fagyott rajtunk a ruha, hogy törni lehetett volna. A jegeseső sebeket ütött arcunkon és kezünkön. Még mi fiatalabbak is alig bírtuk magunkat továbbvonszolni, hát még az idősebbek! Borzasztó volt nézni egyesek kínlását. A testi és lelki szenvedés kifejezése ott ült halálravált arcukon. Ilyen gyöttelemről soha fogalmam sem volt. És még hozzá a kínzó éhség! Minden erőnk elhagyott, olyanok voltunk, mint valami lézengő árnyak. Néha majdnem összerogytam. Sokan kidőltek; ezeket hátul összegyűjtötték s mint betegcsoportot hozták utánunk. A vízzel teljesen átitatott pokrócok ólomsúlyokként nehezdedek ránk; sokan inkább eldobták, minthogy tovább hurcolják.

Egyre feljebb és feljebb vitt az út. Mindenütt hó és jég. Minden lépésnél elcsúsztunk, elestünk. Néhol olyan keskeny volt az ösvény, hogy szorosan oda kellett simulni a sziklafalakhoz, mert egy kis félrecsusszanás s az ember lezuhan a feneketlen mélységbe. Akkor pedig nyomtalanul eltűnik, még jeltelen sír sem marad utána. Jobbra-balra megfagyott katonáink holttestére bukkantunk. Csak kis domb jelezte a hóban, hogy alatta már alussza álmát egy szegény katona, akit a halál megváltott szenvedéseitől. Ezek már túl vannak mindenen; otthon hiába várja őket többé szorongó reménységgel az anya, feleség, gyermek. Ezrével pusztultak el a szegény hadifoglyok ezen az úton. Véres csaták sem szednek több áldozatot!

Minket még csak elszállásoltak albán házakba, dzsámijákba, de szegény legénységünk ott maradt az úton elszórva úgy, ahogy a sötétség meglepte őket. Szlatinán volt éjjeli pihenőnk. Több társammal egy albán házba kerültem, de olyan zsúfoltan voltunk, hogy le sem lehetett ülni. Házigazdánktól kukoricakenyeret és sülttököt vásároltunk. Fejedelmi lakoma volt! A hadifogoly legénység pedig kint a szabad ég alatt. Reggelre százakat ragadott el közülök a halál!

November 18-án elhagytuk ezt a sarki éghajlatot. Lefelé ereszkedtünk. A levegő melegebb lett, azonban tengernyi szakadék és rohanó hegyipatak keresztelte utunkat, amely még mindig annyira szűk volt, hogy csak egyenként lehetett rajta haladni. A hó, jég, szikla és sár teljesen tönkretette cipőnket, a nedvesség befolyt rajta, talpa levált. A mai út azonban még csak istenes volt a tegnapi borzalmas kínszenvedéshez képest. Estére Piskopéjára értünk, ahol egy omladozó kaszárnyában kaptunk elhelyezést. Kukoricaszár volt az ágyunk. Máskor percekig sem bírtuk volna a rajta való fekvést, de most még aludni is tudtunk.

November 19-én reggel indulás előtt mindegyikünk kapott egy-egy friss kenyeret. Egész nap meneteltünk. Utunk megint vízmosásokon vezetett keresztül; némelyik olyan mély volt és olyan meredek, hogy egy órai kínlásal tudtunk csak átvergődni rajta. A patakokon híd nincs, csak néhol egy-egy keskeny deszka. Többen leestek róla és elmerültek a jéghideg vízben. Nemsokára átléptük az albán-szerb határt. Fellélekztünk, hogy végre kijutottunk a hegyek közül, melyek annyi kint és szenvedést okoztak nekünk s este felé érkezünk Debrára.

Debrától dél felé az Ohridatóig éhezve bár, de kellemesebb időjárás viszonyok között haladtak tovább a hadifoglyok. Ohridánál, illetőleg keletre Oponci falunál érte őket a hír, hogy már Monasztirba sem lehet bemenni. Most már csak Durazzó vagy Valóna kikötője nyújthat menekvést azoknak, akik odáig kibírják az utat. Ohrida, Sztruga környékén ismét szökésre gondol mindenki. De hova, merre szökjenek pénz, élelem s testi erő nélkül? A legénységből, akik itt már minden őrizet nélkül kóborogtak, koldultak, sokan el is maradtak, elbújva emberséges albánok, macedónok házaiban, vagy a hegyek közt, erdőkben, barlangokban, vízmosásokban. Egyik hegytetőn mintegy 150 szökni készülő hadifoglyot lepett meg az éjjeli hóvihár. Valamennyi megfagyott.

November 27-én nagy hózivatar közepette kísérnek vissza Albániába – írja tovább Szakraida István naplójában. Eleinte csak szelíd hóesés volt, de mikor felértünk a hegyek közé, szél kerekedett, mely arcunkba vágta a havat s lélegzetünket is megállította. Erőtlenség, támolyogva mentünk a havas úton, szinte minden lépésnél elvágódva s meghemperegve a mély hóban.

Ezen a borzalmas vidéken, ebben a ítéletidőben ismét találkoztunk szegény katonáinkkal s tollam gyenge ahhoz, hogy leírja azt a hajmeresztően szörnyű állapotot, amelyben a szerencsétlenek voltak. Mezítláb, sokan csak alsónadrágban lábolták a mély havat. Ők már szembe jöttek velünk és azt mondták, hogy visszarendelték őket Sztrugára, mert a hó miatt nem lehet tovább menni.

Sokan közülük ott rogytak össze szemünk láttára s lehették ki lelküket. Szegények már hetek óta nem kaptak enni; a szerbek azt mondták, hogy egyenek azt, amit találnak. Eladták ruhájukat, takaróikat, csak hogy vehessenek az árán valamit. Éjjel a nagy hidegben aztán megfagytak. Akiknek még jártányi erejük volt, azok a hegyi falvakban ennivalót loptak, néha baromfit s azt falták fel, úgyszólván félig nyers állapotban. Lophattak zavartalanul, hiszen szerb őreik jártak elől példával.

Némelyik katonánknak adtunk egy harapás kenyeret vagy egy kevés pénzt, de magunknak is alig volt s amikor ez is elfogyott, bizony félrefordítottuk fejünket, hogy ne lássuk a rimáncodó arcot s a felénk nyúló kezét.

November utolján törték át végleg az albán havasokat a hadifoglyok s ereszkedtek alá a Szkumbi folyó völgyébe, ahol a Miraka hídjánál már enyhe éghajlat, derűs nap, zöld lombú erdők fogadták őket biztatólag.

Az Adria felé.

Úti irány: Elbasszán, Pekinje, Kavaja, Durazzó. Elbasszánban, Kávájában többnapos pihenő volt. Akinek még maradt magyar s osztrák pénze, itt élelmiszert, italt, dohányt

vásárolhatott. A lakosság szinte tüntető rokonszenvvel volt a hadifoglyok iránt. Esszád pasa, Albánia ezidőszerinti kormányzója, képviselte útján üdvözlötte a hadifoglyokat, teljes védelmet biztosítván részükre. Bár Esszád pasa magatartása kiszámíthatatlan volt, mégis több adat bizonyítja, *hogy a hadifoglyok sorsán segíteni akart.*

Pekinjében tudták meg a hadifogoly tiszték, hogy egyik társuk, *Binder Károly* idősebb népfőlkelő százados, az út legborzalmasabb nehézségein már túl, Elbasszán előtt végleg kimerülve összeesett s meghalt.

Durazzó előtt, Káváján, már átcsapott egy kis üdítő, biztató szellő a nyugat művelt világából is. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok berni követségének utasítására *Lorillard György* szerbiai ügyvivő tekintélyes pénzsegélyt hozott az Adria felé közeledő hadifoglyok számára, hogy azon lisztet s egyéb élelmiszert vásároljon. *Lorillard* jelentéseiben megrendítő képet rajzol a hadifoglyok állapotáról. *»Nincs már semmijük – mondja – az úton mindent elhagytak vagy eladtak. Nemhogy takarójuk, de legtöbbnek rajtalevő ruhája sincs. Lábuk lefagyott. Csontig lesoványodott testükben már csak pislákol a megtört lélek. További menetelésre képtelenek. Becslése szerint 15.000-20.000 lehetett a foglyok száma, akik 3000-4000 kivételével már december 9-én kénytelenek voltak Valóna felé továbbmenni, mert Durazzóba az osztrák s magyar hadiflotta nem engedte be az antant hajóit.«*

Lorillard a bécsi amerikai követséghez intézett külön jelentésében is részletesen beszámol tapasztalatairól s ténykedéseiről:

»December 5-én kaptam Rómából Charles Cambelltől, a berni amerikai követség titkárától 73.727 frankot svájci bankjegyekben – mondja – s Rómából még ugyanaznap este Brindisibe utaztam, majd onnan egy olasz torpedózúzóon Durazzóba. Érkezésem után következő nap megtudtam, hogy néhány ezer hadifogoly már a közelben van. W. W. Howard úrtól, az albániai segélybizottság titkárától 41.000 kg lisztet vettem 25.000 frankért és megbízam őt, hogy a partok közelébe érkező hadifoglyok között ossza szét.«

»December 12-én Esszád pasa előzékeny támogatásával és egy tolmács segítségével utána néztem a liszt kiosztásának. Ez alkalommal mintegy 300 hadifogollyal találkoztam és közülük többel személyesen is beszéltem. Voltak közöttük szlávok, csehek és magyarok; ez utóbbiak nem tudtak németül beszélni s így csak tolmács útján tudtam velük érintkezni. Valamennyien egybehangozóan mondták el, hogy Nistől több mint hat hete menetelnek s hogy az egész úton háromszor kaptak kenyeret. Volt idő, amikor napokon át semmit sem kaptak enni és az éhség következtében

bajtársaik közül útközben sokan meghaltak. Legfőképpen az élelemhiány miatt panaszkodtak. Egyesek azt is elmondották, hogy verték, őket az úton, de hozzátették, hogy ugyanilyen testi fenyítéket alkalmaztak a szerb hadsereg katonáival szemben is. A külső testi és belső erkölcsi állapot nyomorúságos volt. Az albán havasokban közülük soknak elfagyott a lába. Később az egész út mentén kisebb-nagyobb hadifogoly csoportokat találtam. Órizetlenül, felváltva szerb katonai csapatokkal. Mindenki úgy vánszorgott tovább, ahogy éppen tudott. Maguk az örök, a szerb katonák sem voltak jobb állapotban, mint a hadifoglyok. Ha valakinek ereje lett volna hozzá, könnyen elmenekülhetett, megszökhetett volna. Az albán lakosság itt már egyformán elzárkózott úgy a szerbek, mint a hadifoglyok előtt, mert véginségükben több helyen rablásra, sőt gyilkosságra is vetemedtek. Általában talán sehol a világon nem lehet embereket olyan nyomorúságos állapotban látni, mint itt, Durazzo környékén. A kiosztott lisztért a hadifoglyok nagyon hálásak, szinte falják, olyan módon elkészítve, ahogy éppen tudják. Török aprópénzt is juttatok mindegyiküknek, akikkel találkozom.«

»Durazzo-ba való visszatérésem után megszerveztem a további segítséget. Minden kabátot, cipőt és más ruhadarabot, amit a városban találtam, megvásároltam s a hadifoglyok után küldöttem zétosztás céljából.«

»Azokon kívül, akik már délfelé tovább mentek, akiknek száma körülbelül 20.000, legfőjebb még 3000-4000 hadifogoly érkezhettek ide. Több semmiesetre sem. A többiek elhaltak különböző betegségekben, főleg tifuszban, még Szerbiában, vagy a nélkülözések és az éhség következtében ezen az úton. A hadifoglyok útiránya Valóna, mely körülbelül öt napi távolságra van innen délre. Azt nem tudom megállapítani, hogy onnan hová viszik őket. Félős azonban, hogy miután az utak rosszak és a folyók kiáradásai következtében mocsarasak, Valónát nem éri el mind-egyik hadifogoly.«

»Hozzá kell még fűznöm, hogy segélyakciómat csak nagy nehézségek között tudtam végrehajtani. Az itteni olasz és szerb hivatalos képviselők, bár látszólag barátságosan támogatták missziómat és sajnálattal viseltettek a hadifoglyok helyzete iránt, titokban mégis mindent elkövettek, hogy akadályokat gördítsenek utamba, magát Esszád pasát is olyan irányban igyekeztek befolyásolni, hogy a segélyakció folytatását ne engedélyezze. Durazzo ekkor valósággal központja volt a különböző hatalmak intrikáinak s féltékenykedéseinek.«

»Remélem, hogy a segélyakció kiterjesztése céljából tovább utazhatom innen Szkutariba. Meggyőződésem, hogy az adott körül-

mények között mindent megtettem a hadifoglyok támogatása érdekében, ami csak lehetséges volt. Kétségtelenül sokat megmentettem közülük az éhhaláltól; hogy többet nem tehettem, az olyan akadályokon múlt, amelyeket nem tudtam elhárítani. Ez a 10.000 lakosú város blokád alatt van és már május óta úgyszólván semmiféle élelmiszer- vagy más árucikkpótlást nem kapott.»

A kavajai táborozást s az itten átvonuló hadifogoly legénység helyzetét nagyon nehéz elképzeltetni az olvasóval. E sorok íróján kívül itt ismét két élő tanúnak, *Szóllósy Aladár*nak és *Szakraida István*nak naplói tehetnek kétségbevonhatatlan bizonyosságot arról, hogy milyen testi és lelki állapotban voltak az idáig eljutott hadifoglyok.

Esti szürkületben értünk be Kavaja albán községbe – olvassuk Szóllósy naplójában. – A falu előtti térséget a mi katonáink tömege lepte el. A hosszú úton a nagy hőségben a szomjúság ugyancsak gyötört bennünket s most hideg vízzel felüdítettük magunkat, amit kis albán lányok és fiúk jóindulattal hoztak elibünk.

Kavaja érdekes fekvésű helység, török s albán lakossággal. A szerb őrnagy rendelkezése szerint azonban a lakosokkal beszélni szigorúan tilos volt.

December 7-ére elrendelt indulás Durazzo felé elmaradt. Lakásunkból láttuk, amint rettenetes állapotban levő legénységünk beláthatatlan hosszú sorban vonul visszafelé. Durazzoba indultak tegnap, de onnét visszaküldték őket s most azt sem tudják, merre menjenek. Felismertem egy pár ezredembeli katonát, kenyeret s pénzt dobtam nekik s buzdítottam őket a további kintásra, noha már magam is ugyancsak rászorultam volna a buzdításra.

December 9-én reggel, mikor indulásra sorakoztunk, szájról-szájra járt a hír, hogy Pick és Hackenberg hadnagyok az éjjel megszöktek. Minden ór és zsandár töltött fegyverét kezében vigye, - volt erre a szerb őrnagy parancsa -, hajtsanak bennünket megállás nélkül, hogy ne legyen kedvünk megszökni. Elég keserves büntetés volt, bár mégsem olyan súlyos, mint amelyet vártunk; talán azért, mert itt már nem volt magasabb előljáró, aki a szerb őrnagyot a szökésért felelősségre vonhatta volna. Egyébként helyzetünk olyan rossz volt, hogy bármilyen büntetéssel is alig lehetett volna már rosszabbá tenni. Reggeli nélkül indultunk útnak, de nem Durazzo felé, ahol szenvedéseinknek végét reméltük, hanem visszafelé. A faluból kiérve, látjuk, hogy a hegyoldal a mi katonáink lepik el. Az út szélére jönnek s néhány bajtársunk ismerőst is talál közöttük. Délután 5 órakor értünk a Szkumbi folyóhoz. December 10-én szállítottak át a folyó másik partjára, ahonnan vad erdő, folyondárokkal buján körülfont fái között, az éhségtől elgyengülve vonszoljuk magunkat tovább. Kezünket véresre karcolják a vadon tövises bokrai s amit ruhánkból az eddigi út esetleg épségben hagyott, most az erdő tépi széjjel.

Ezelőtt egy-két nappal még majd megfagytunk – írja Szakraida István naplójában -, ma pedig szinte kibírhatatlan

a hőség. Valódi kánikulai forráságban megtett 25 kilométeres út után Kávájára érkeztünk. Az egész úton albán csendőrséget láttunk.

Zsivkovics szerb őrnagy mondta, hogy holnap Durazzóba megyünk. Durazzó irányából azonban nagy ágyúzás hallható s azt hallottuk, hogy tegnap a mi tengeralattjárónk a város előtti öbölben olasz szállítógőzösöket sülyesztett el.

Teljesen zavaros előttünk a helyzet. Ha Durazzót már a mi hadihajóink fenyegetik, miért akarnak bennünket odavinni? Egy másik hír szerint Esszád pasa már nem akar minket Durazzóban fogadni. Ha még sokáig hurcolnak ide s tova, nagyon rövid idő múlva nem kell többé rólunk gondoskodni, mert aligha bírjuk ki az újabb fádalmakat. Ma még kaptunk fejenként másfél kenyeret azzal, hogy azután mindenki éljen úgy, ahogyan tud. Nagyon izgat, hogy mi lesz holnap, mi sors vár reánk. December 9-én aztán megbízhatóbb felvilágosítást nyertünk a történekről. Azt is megtudtuk, hogy nem Durazzóba, hanem délnek, Valóna felé visznek s ott az olaszoknak adnak át bennünket. Tehát még most sincs vége vándorlásunknak, még próbára kell tennünk megmaradt erőnket. Annak a reménynek pedig egyszersmindkorra vége, hogy visszaadnak bennünket a monarchiának.

Valónáig még újabb hat napig tartott az út. Itt már nem hóval borított hegyek, meredek szakadékok, hanem nagy kiterjedésű mocsarak, a Szkumbi, Szemeni, Vojusza folyók s kiöntéseik, mellékfolyóik, holtágaik állították újabb megpróbáltatások elé a hadifoglyokat. Néha órákon keresztül kellett kötésig érő zsombékos vízben gázolni. Aki itt megcsúszott, összeesett, elmerült, épp úgy menthetetlen volt, mint, akiket az albán hegyek közt 25-30 fokos hidegben maga alá temetett az embermagasságnyi hó.

December 15-én sárosan, piszkosan, szakadó esőben érkeztek meg a tisztok s az első legénységi csoportok Valónába. A kikötőbe való megérkezés után, még az napeste megkezdődött a behajózás a *Dante Alighieri* nevű olasz óceánjáró személyszállító gőzösre.

Valónától mintegy félnapi járásra innen lévő Vojusza folyó s Fieri albán falu környékén az imbolygó és csontvázakhoz hasonló emberek százával roskadtak össze holtan, mikor annyi szenvedés után már csaknem elérték a szabadulást jelentő tengert. Ott heverték a halottak napokon át temetlenül szanaszét, ruhájuktól megfosztva a folyó partján s az utak mentén.

December 12-én délelőtt Fieribe érkeztünk – írja Szakraida István naplójában. – Egy olasz zászlóalj táborozik itt. Nagy megnyugvást keltett az olaszok látása. Annyira ki vagyunk merülve, annyira le vagyunk rongyolódva, annyira piszkosak, tetvesek vagyunk s annyira az utóját járja erőnk, hogy csak egy cél lebeg szemünk előtt: a létfenntartás, a megmenekülés az éhhaláltól.

Bármilyen segítséget kapunk is az olaszoktól, kimondhatatlan boldogsággal fogadjuk. Az olasz tisztek elszörnyűödtek, mikor megláttak bennünket. Nem akarták elhinni, hogy tisztek vagyunk. Egy olasz ezredes biztosított róla, hogy immár végére járnak szenvedéseink. Látszott rajta s a többi olasz tisztén is, hogy mélységes szájalmat éreznek irántunk. A minket kísérő szerbek talán még többet szenvedtek, mint mi. Ma már tőlünk kértek ők is egy kis ennivalót, mert nem volt betevő falatjuk sem.

December 13-án továbbvisznek, de most már olasz katonák is kísérnek. Széles mocsáron kellett áthatolnunk, de már annyira piszkosak vagyunk, hogy fel se tűnik a ruhánkra tapadt újabb sár. Novoszelóban kenyeret s makarónit kaptunk. Soha sem felejttem el azt a jelenetet, ami az élelem kiosztásánál játszódott le. Mint kiéhezett vadállatok rohantunk az üstök felé egymást taszigálva, lökdösve. Mindenki első akart lenni. Két hónap koplalása szinte elfelejtette az emberekkel, hogy tisztek, úriemberek. Mindenki állati mohósággal kapott a falat után, mely megváltja az elpusztulástól.

Végre Valónában ütött a megváltás órája. Az olaszok átvették a hadifoglyokat a szerbektől s szállást, meleg ételt s amennyire tudtak, ruhát adtak nekik.

A sors úgy akarta, hogy a pokol és menny halhatatlan írójának nevét viselő hajó, a *Dante Alighieri* legyen az első, mely megváltsa az életben maradt magyar s osztrák hadifoglyok tiszti csoportját a halálmars borzalmaiból.

Ezzel a kéthónapi halálmarssal, melyhez fogható alig van a történelemben, véget ért a magyar és osztrák hadifoglyok szerbiai fogsága, de utána nem a szabadulás következett, hanem egy rettenetes tengeri út, amelynek folyamán s később Asinára szigetén ismét ezrek estek áldozatul a legrettenetesebb járványok egyikének: a kolerának.

Hányan vannak még életben a szerbiai hadifogoly magyarokból, nem tudni. Sokan elhaltak már azok közül is, akik temérdek viszontagság után végre hazakerülhettek övéikhez.

Halál után nincsenek többé ellenségek. De Szerbia hadifoglyai mégsem feledhetnek el mindent. A még életbenlevők föl-fölszakadó testi és lelki sebei, a sírokban porladozó halott bajtársak emlékei enyhülést, kiengesztelést, méltó megbecsülést várnak mindenkitől az átélt borzalmas szenvedésért, vértanúságért.

Hadifoglynaplók és egyéb feljegyzések a halálmarsról.

Giuseppe Carmine Ferrari olasz tábornok az Asinára szigetére szállított szerbiai hadifoglyokról írt művében olasz nyelvre fordított hadifoglynaplókat is közöl.

Egyik osztrák hadifogoly ezeket jegyezte föl a halálmarsról:

1915 október vége felé hirtelen fölhangzott a riadó Novi-bazárban s ezzel megkezdődött a világ legszomorúbb s szinte vég nélküli futása, az erőltetett menetelés Albánián keresztül. A magyaros németajkú hadifoglyok közül soknak szerencséje volt, hogy az ott működő angol Vörös Keresztes misszió védenecit közülük választotta. A hadifoglyok zöme azonban mégis végigszenvedte az út borzalmaival és nagyon sok azoknak száma, akik az éhségtől és hidegtől elpusztultak. Maga a szerb lakosság nem volt mindenütt rosszindulattal irántunk. Gyakran megsajnálta bennünket és segítettek is lehetőségüköz képest.

Indulásunk okául azt hozták fel, hogy büntetésből máshova visznek bennünket. A lehetőséghez képest előkészültünk mintegy tizenkétnapos gyaloglásra. A foglyok legnagyobb részének egy fillérje sem volt. A hazuról érkezett pénzek a szerb parancsnokságok irodájában heverték, azokat csak kisebb részletekben fizették ki a tulajdonosoknak. Az egész összeget csak közvetlen az indulás reggelén adták ki, amikor már nagyon nehéz volt bármit is bevásárolni. Hiába volt minden kérelmünk, hogy adjanak részünkre egy pár cipőt, mert hiszen majdnem mindnyájan mezítláb voltunk, nem adtak semmit. A legtöbb hadifogoly zsákokba tekergette be lábát cipő hiányában. Elindulásunk előtt elvették tőlünk még azokat a takarókat is, amelyeket röviddel azelőtt osztottak szét közöttünk.

A mi csoportunk 160 emberből állott s ebből csupán kettőnek engedték meg, hogy hátramaradjon s megvárja a legközelebbi csoportot, mely a kórházból volt elindítandó. Mi többiek, még a súlyos sebesültek s lábbadozó betegek is, kénytelenek voltunk útnak indulni, hiába nyilvánították a sebesülteket és betegeket alkalmatlanoknak a menetelésre. Pedig a szerbek már ekkor tudatában voltak annak, hogy milyen út előtt állunk, talán még azt is tudták, hogy keresztül kell vonulnunk egész Albánián.

1915 október 30-án fejenként két-két kenyeret osztottak ki közöttünk, mintegy két kiló összsúlyban s ezzel hagytuk el Novi-bazárt s indultunk el Prizren felé, ahova hatnapi gyaloglás után érkezünk meg.

Vándorlásunknak ez az első része is nagyon nehéz volt, mert teljesen elszoktunk az ilyen hosszú gyaloglástól. Kora reggeltől késő estig nem csináltunk mást, csak meneteltünk és a szerbek puskatussal s egyéb eszközökkel gondoskodtak arról, hogy még a betegek se maradjanak hátra. Hiába volt egy fogoly tisztnek kérése, hogy lassítsák a menetet, a szerb parancsnok nem hallgatott senkire. Prizrenben egy napi pihenőt tartottunk. A pihenés után ismét fejenként mintegy másfél kiló kenyeret osztottak szét közöttünk s ezzel folytattuk utunkat Debár felé, amely megint öt napig tartott.

Csak most kezdtünk helyzetünkkel tisztába jönni. Csak most győződünk meg arról, hogy *nagy harci események kényszerítő ereje és nem fegyelmi büntetés volt útbaindításunk oka*, mint ahogy eddig áltattak bennünket. Meggyőződésünket megerősítette, mikor láttuk, hogy a szerb polgári lakosság is menekül s hogy igyekszik a görög határt minél hamarabb elérni. Találkoztunk több hadifogolycsoporttal is, amelyek Szerbia különböző részeiből jöttek,

de találkoztunk szerb katonákkal és sebesültekkel is, akik éppúgy mint mi, erőtlenül vonszolták magukat az ismeretlen cél felé. Az utak állapota, a szó szoros értelmében véve, kétségbeejtő volt. A feneketlen sár bokáig ért. Majd meredek, sziklás hegyoldalakon kellett felkapaszkodnunk. A tájék rideg s szomorú volt, mint a halál. Amerre a szem ellátott, egy ház sem állott; a faluk, amelyeken áthaladtunk, üszkös romokban heverték s teljesen lakatlanok voltak. Az albán-török lakosság elmenekült a szerb katonaság elől. Élelmiszert teljesen lehetetlen volt felhajtani. Meg kellett elégednünk azzal a kenyérrel, amit Prizrenben kaptunk. Ruhánk hiányossága már elviselhetetlenné vált. Legtöbbünk mezitláb gyalogolt, akinek pedig cipője volt, annak talpát az éles kövek már leszaggatták. Az utak leírhatatlan állapotát azok a francia tengerészek sem fogják soha elfelejteni, akik velünk együtt tették meg a visszavonuló utat, jóllehet ők Prizren és Debár között kétszer is kaptak új cipőt.

Debár tele volt hadifoglyokkal, akik különböző irányokból jöttek ide és ellepték az összes utcákat. Voltak közöttük olyanok, akik egyenesen Knjazsevácra jöttek 22 napon át gyalogolva s akik rémes dolgokat meséltek arról, hogy a bolgár fronton mi történt. Már itt annyira ki voltak éhezve, hogy erejük teljesen elhagyta őket.

Debrán egészségesek és betegek válogatás nélkül együtt szorongtak, ami a betegségek terjedését még ezúton is nagymértékben előmozdította.

Debráról Sztrugára mentünk, ahol a foglyok újabb gyülekezőhelye volt. Itt állították össze azokat az új szerb ezredeket is, amelyek a legutóbbi sorozás alkalmával bevált fiatal gyerekekből alakultak. Az utcák itt is tele voltak kiéhezett hadifoglyokkal, akik nap mint nap egy falat kenyér után kóborogtak. A betegekkel s halottakkal, akik az utcán estek össze, nem törődött senki, legföljebb egy-egy jobbérzésű bajtárs ment a szerencsétlenek segítségére. Sokszor talákoztam emberekkel, akik mint az állatok, négykézláb másztak, mert a gyaloglás alkalmával az éles kövek s bozótok teljesen feltörték talpukat, úgyhogy lábuk megdagadt és rálépni sem tudtak. Akármerre nézett az ember, mindenfelé csak pusztulást, nyomorúságot látott. *Gyakran lehetett embereket látni, akik odahaza a jobb középosztályhoz tartoztak, amint az út szélén elhullott lovak, szamarak és bivalyok húsára vetették magukat s gyakran nyersen is megették.* Az elviselhetetlen szenvedéseket fokozta a hideg, amely az albán hegyek hóval borított tetején rengeteg áldozatot követelt a hadifoglyok soraiból.

Sztrugától Elbasszanig újabb szenvedések sorozata következett. Az utat eleinte mindenütt vastag hóréteg borította. Eddig még élt bennem a remény, hogy Monasztirban megszabadulunk szenvedéseinktől, de Monasztir eleste borzasztó hatással volt rám. Szökésre, menekülésre inkább csak azok gondolhattak, akiknek pénzük volt, akik albán házakban elbújva pénzük segítségével élelmészükről gondoskodhattak a bolgár hadsereg megérkezéséig. Bennünket, akiknek semmi pénzünk nem volt, úgyszólván minden reményünk elhagyott. Az albán hegyek meredek ösvényei, melyek térdigérő hóval voltak borítva, majdnem járhatatlanok voltak, a Hideg szél vagdosta arcunkhoz a jégdarabokká csomósodott havat, az éhség pedig kibíratatlanná vált. Egy hegy tetején lévő faluban sötét éjszakában kerestünk magunknak valami védettebb pihenő-

helyet, amíg végre egyik bajtársunk egy pincelejáratot fedezett fel. Véresre taposva egymást, tülekedtünk ebben a pincében, mely körülbelül tíz négyzetméter nagyságú lehetett, de legalább százan szorítottunk magunknak helyet benne. Minden centiméternyi helyért küzdelem folyt s jaj lett volna annak, aki le mert volna ülni, mert halálra taposták volna. Az egész éjszakát állva töltöttük, de mégis jó volt, mert csak így menekültünk meg a biztos megfagyás elől. Valahogy egy kutya is betévedt s beszorult közénk, reggelre azonban agyontaposták. Másnap felboncolták s húsát egymásközt szétosztották.

Innen is mint valami csordát hajtottak tovább bennünket s az úton, amerre elhaladtunk, mindenütt csak halottakat, mezelenre vetköztetett bajtársakat s elhullott állatokat láttunk. Végre mégis kaptunk valami ennivalót. Szétosztottak közöttünk egy doboz nyers lisztet, de mivel a parancsnok szigorúan megtiltotta, hogy bárki is tüzet gyújtson, kénytelenek voltunk a lisztet egy kis vízzel összekeverve pép alakjában felfalni. Itt már újabb tömeges megbetegedések fordultak elő, különösen a vérhas dühöngött.

Áttörve a hóval borított albán hegyeken s kellemesebb éghajlat alá jutva értük el Elbasszánt. Az útszélien mind több és több lerogyott bajtársammal találkoztam, akik mindenkitől elhagyatva, szinte agóniában hevertek. Elöttem néhány hadifogoly tiszt vánszorgott, akik csoportjuktól elmaradtak s akik fájdalmasan panaszkodtak szenvedéseik miatt. A hadifogoly legénység a város előtt lévő török temetőben pihent le. Tábortüzeket gyűjtöttek s sírkövekből csináltak tűzhelyeket s pihenőhelyeket. Akinek még maradt valami pénzecskéje vagy értékesíthető tárgya, itt vásárolhatott magának élelmiszert.

Abban a reménységben, hogy szenvedéseink nemsokára véget érnek, hagytuk el a várost s indultunk tovább Durazzó felé. Meg voltunk győződve, hogy a fáradalmak s veszélyek nagyján már túl voltunk. Kávján azonban arra kellett ráeszmélnünk, hogy még mindig nem értek véget szenvedéseink. Négy napig feküdtünk s kőboroltunk tétlenül Kavaja környékén, egy falat élelem nélkül s az éhséghez itt még újabb szenvedés is csatlakozott: a szomjúság, mert vizet csak az árkok pocsolóiban lehetett találni. December 9-én kaptunk 200 gr., 10-én pedig újabb 250 gr. lisztet, amit egy kis vízzel összekeverve fogyasztottunk el. Ez az étel azonban csak néhány órára csillapította borzalmas éhségünket. Hogy irigyeltük azokat a bajtársakat, akik olyan szerencsések voltak, hogy egy-egy békát, teknősbékát vagy egy fej hagymát találtak, mely utóbbi valóságos csemege volt a nyers csalánhoz képest, amivel a többiek táplálkoztak.

December 12-én döntötték csak el, hogy tovább visznek bennünket Valóna felé. Újra megkezdődött tehát a gyaloglás. Egyes helyeken, mocsaras vidékeken csak nagy elővigyázatossággal s veszéllyel tudtunk keresztüljutni patakokon, folyókon s nagy kiterjedésű áradásokon. Egy szerb őrmester, a mi csoportunk parancsnoka, egyik folyón való átkelés alkalmával bivalybőrből készült korbáccsal vert véresre bennünket, hogy, amint ő mondotta, lépéseinket meggyorsítsa. Nem lehet leírni azt a sok embertelenséget, amelyek közt kénytelenek voltunk utunkat ezen a vidéken tovább folytatni. Bajtársaink lelkiállapota napról-napra romlott,

végzetesebbé vált. Négy napig maradtunk a Szemeni folyó mocsaras partjain, miután többször megkíséreltük az átkelést. Órákon, napokon keresztül álltunk szakadó esőben, várva, hogy a sor ránk kerüljön. Ebben a várakozásban a lélek is teljesen kimerült. Olyan bajtársak, akik még pár nappal ezelőtt erőseknek látszottak, testileg-lelkileg megtörve holtan estek össze. Végre Fieribe jutottunk ahol az olaszok olyan jók voltak irántunk, hogy örök hálával tartozunk nekik. Bár a szerb őrség még mindig velünk volt és még mindig ki voltunk téve bántalmazásaiknak, de már nagyobb reménységgel várakoztunk. A Valóna előtt elterülő síkság valóságos sártenger volt, amelyben a hadifoglyok alig tudtak vánszorogni. Egy 6000 főből álló hadifogoly csoportnak egyetlen éjszaka alatt 400 embere pusztult el ebben a sártengerben. A Vojusza melletti táborozás volt fájdalmas utunk utolsó állomása. A szerb katonák még egyszer átmotoztak bennünket. Egy szerb újoncokból álló szakasz, őrmesterének vezénylese mellett, a szó szoros értelmében levetkőztette a hadifoglyokat s egy szolgálatban lévő szerb alezredes, aki ezt a levetkőztetést végignézte, a panaszokra csak annyit válaszolt: „Majd Olaszország újra felöltöztet benneteket.”

A Vojuzán való átkelést megakasztotta s késletette az is, hogy az olasz orvosok Valónában s a már Valónából elindult hajókon kolera-eseteket állapítottak meg a hadifoglyok között. Egy darabig úgy volt, hogy a később érkező hadifoglyokat emiatt már át sem veszi Olaszország.

Később mégis megkönnyörültek az olaszok s minden magyar s osztrák hadifoglyot átvettek Valónában, aki odáig el tudott jutni.

A. H., ma megszállott területen lakó magyar hadifogoly, akit társaival együtt később, de ugyancsak Novibazárból indítottak útnak, kivonatosan átvett naplójában így örökítette meg élményeit:

Az első napi út végén egy istállóban szállásoltak el, melyben több volt a szemét, piszok, mint a szalma.

Másnap, november 15-én, reggel 6 órakor talpon voltunk és délután 3 órakor már megérkeztünk Mitrovicára, ahol a régi török temetőben ütöttünk sátrat. A városban nagy volt az izgalom, mindenki pakolt, készülődött a további útra. Az utcák tele voltak kocsikkal, gépjárművekkel. Éjjeli szállást kidőlt sírkövekből és elnyűtt sátorlaptól csináltunk magunknak. Fekvőhelyül száraz gázt, cserjét szedtünk össze. De bizony még ennyi gondoskodás mellett sem sokat aludtunk, mert egész éjjel esett az eső.

November 16-án délelőtt kukorica kenyeret kaptunk s elindultunk Pristina irányában. Alig haladtunk vagy két kilométer távolságra, 30-35 autót találtunk az úton. Beleragadtak a sárba. Hiába való volt minden vonakodás, ránk szegezett fegyverrel kényszerítettek bennünket, hogy a nehéz gépkocsikat húzzuk ki a sárból. Voltak közöttük teher- és Vörös Kereszt autók is. Az utolsó, amit kihúztunk, orosz Vörös Kereszt autó volt ápolónőekkel, akik közül a legidősebb németül is tudott. Már egészen besötétedett, mikor tovább mehettünk. A sorakozónál tűnt ki, hogy egy társunk hiányzik. Később tudtuk meg, hogy felhasználva a kínálkozó

alkalmat, visszament Mitrovicára, ahol elrejtözve bevárta a mieink bevonulását. Karácsonykor már otthon is volt Bécsben.

Az éj beálltával tovább meneteltünk Pristina felé, de már nem az országúton, hanem a vasúti sínek között. Ez ugyan veszedelmes volt, mert a hidak, amelyek elég sűrűn szagatták meg a vasútvonalat, nem voltak bedeszkázva. Nagyon vigyáznunk kellett a sötétben, hogy a gerendák közt le ne zuhanjunk. Az eső is megereedt, mely reggel felé jéggé, hóvá fagyott. Bőrig ázva, fagyva másnap este értünk Lipljanba, ezen a vonalon az utolsó vasútállomásra, amely még a szerbek kezében volt. Nemcsak a község, de az egész környék tele volt menekülőkkel. Teljesen kilátástalan volt, hogy szerb parancsnokunk, őreink gondoskodásából fedél alá jussunk. Egyik bajtársammal egy szalmakazalt fedeztünk föl; ebbe bujtunk bele.

Valamicskét így mégis aludtunk, ruhánkat is megszáritottuk félig meddig. Űszküb felől – legalább mi ebből az irányból véltük, szakadatlan ágyúdörgést hallottunk.

November 18-án reggel már üres volt a falu, a közeli ágyúdörgés hangja mindenkit menekülésre készítetett. Két órai erőltetett menetben utólértük a menekülő polgári lakosságot. Szomorú látvány volt. Öreg emberek, asszonyok, gyerekek kétségbeesett csoportjai mindenfelé. Egyik csoportban ujjnyi vastagságú lánccal megbilincselte albán rabokat hajtanak őreik.

Fáradtan érkezünk Stimljára. Itt talákoztunk hadifogoly bajtársakkal is, akiket szintén korábban indítottak el Lip lánból. Stimlján egy hegyoldalban ütöttünk tábor, de a hideg miatt alvásról szó sem lehetett. Szerencsére volt nálunk tea. Megfőztük s ennek melegével szereztünk magunknak némi enyhülést.

November 19-én tovább mentünk Szuharéka irányában s ezen keresztül 20-án délután 3 óraker szakadó esőben érkezünk Prizenbe. Két napig voltunk ebben a nagy török városban. A házak legtöbnyire favázás falakból vannak, az utcák keskenyek s nem valami tiszták. Délre a várostól, a hegyoldalban egy vár omladékai láthatók. Prizenben sok hadifoglyot elrejtettek a törkök. Közülünk is hármat.

November 22-én reggel kenyeret s néhány kukoricacsövet kaptunk. Dél tájban ezzel indítottak tovább bennünket. Innen már nem volt rendszeren járható út, egy telefonvezeték mutatta, hogy merre kell mennünk. Átléptük az albán határt és nemsokára megérkeztünk Ljumkulára. Nagy tábori sátorkórházat, mindenféle holmival megrakott, rengeteg járművet találtunk itt. Úgy látszott, hogy mindez itt rekedt; az albán hegyeken már nem vihető keresztül.

A közelben lévő kis vízimalomban jó pénzért kukoricadarát lehetett kapni. Mindjárt vettünk, főztünk s jóllaktunk belőle. Aztán mentünk tovább hegynek föl, völgynek le. Estefelé egy magas fensíkon hatalmas régi épület meredező falaira akadunk. Nem messze tőle albán falucska húzódott a hegy aljában. Kérdezősködtünk, hogy mik ezek az épületromok, de a falusi albánok csak azt hajtogatták, hogy „*cár, cár . . .*”, amiből arra következtettünk, hogy valamelyik konstantinápolyi császár, vagy a szerb Dusán cár építtethette.

Éjjelre fiatal tölgyes erdőben táboroztunk le. Itt újra talákoztam egy albánnal. Fejsze volt nála. Kértem, hogy adja kölcsön.

Néhány fatörzset akartam kivágni, hogy éjjelre a tűz lángjánál parazsánál melegehdessünk. Csak egy garasért (20 páráért, 20 fillérért) adta volna kölcsön, ami neki is, nekünk is nagy pénz volt. Végre nagy nehezen jelekkel s más egyebekkel megérttettem vele hogy hiszen mi albánok, törökök, magyarok jó barátok vagyunk. Erre aztán hunyorgatva ideadta fejszójét. A kivágott fák gallyaiból, száraz lombjából fekvőhelyet, vastagabb ágaiból, törzséből pedig tüzet raktam. Alig lettünk mindezzel készen, mintegy ezer főnyi szerb katoná, újoncok lehettek, mert nagyon fiatalok voltak, érkezett az erdőbe. Ők is ott táboroztak le. Azt hittük, hogy elkergetnek bennünket. De nem tették. Parazsat kértek tőlünk s ők is tüzet raktak. Hamarosan az egész erdőt megszámlálhatatlan tábertűz világította be. Szép látvány volt, de éjféltájban mégis tovább indultunk, mert a tűz kialudt, a hideg pedig fokozódott.

Sár hegységen keresztül másnap 10 óra körül értünk Kjukus faluba, a Fekete Drim völgyébe. Füstölgő tábertüzeket találtunk itt, amelyeknél megpihentünk s a még meglévő kukoricadarát megfőztük. Itt láttunk jellegzetes albán házakat. Magas kőfal veszi körül a szintén kőből épült, vastag cseréppel fedett házakat. Mintha mindegyik külön-külön kis erődítmény volna.

November 25-én ismét úttalan helyeken, hegyen-völgyön keresztül haladtunk s este Debrára értünk. Én többekkel együtt egy dzsámjában kaptam szállást, hol ismét jól kipihenhettem magam.

Reggel csaknem félméteres hó borított mindent. Hóviharban indultunk tovább. Az úton egyik rég nem látott földimmel találkoztam. Reszketett, vacogott a foga a hidegtől, ami nem is volt csoda, hiszen mezítláb taposta a havat; se köpenye, se inge nem volt, csak blúz, nadrág, meg egy rossz pokróc takarta a testét.

Innen Sztrugára irányítottak bennünket. Mintegy két órai gyalogolás után a Fekete Drim boltozatos kőhídján áthaladva a folyó bal partján elég jó, itt-ott sziklába vésett utat találtunk. Egész nap se nem ettünk, se nem pihentünk. Nem is volt mit s nem is volt hol. Különbön is inkább gyalogoltunk, mozogtunk, mert nagyon hideg volt. Estére egy kis faluba értünk, mely mint valami fecskefészek tapadt a hegyoldalba. Istállóféle színbe szorítottak be bennünket éjjelre, olyan szorosan voltunk, hogy se lefeküdni, se leülni nem tudtunk egymástól, míg egyszerre csak valamennyiünknek elszibbadt a lába s összeestünk, lerokadtunk, mint a hórákás, mikor a nap rásüt.

Másnap szinte jól esett, hogy megmerevedett lábunkat az úton ismét mozgathattuk. Egyik bajtársam a Drim partján fekvő, fáradtságtól összeest, de még élő teherhordó számárra lett figyelmes. Azt hitte, hogy már nem él s kivágott belőle egy darab húst, mire a boldogtalan állat felemelte fejét s ránézett támadójára. De még ez a kínos meglepetés sem zavarta meg a többieket abban, hogy percek alatt föl ne darabolják a szerencsétlen állatot. Mindenki útravalót akart magának szerezni a következő napokra. Összeest, megfagyott szerb katonákat s albánokat is találtunk ebben a völgyben. Végre Sztrugára értünk. A városka tele volt menekülőkkel, hadifoglyokkal. Miután helyet nem kaptunk, egy szomszédos falucskába húzódtunk, Sztrugán egy talpalattnyi hely se volt, de itt szerencsénkre istállóban, csürökben jó éjjeli szálláshoz jutottunk. Még így is majd megfagyunk a

rettenetes hidegben. A víz a fejünk alatt belefagyott a tábori kulacsba.

Innen visszamentünk Sztrugára. Eleinte úgy volt, hogy Monasztirig gyalogolunk, onnan pedig vasúton utazunk Görögországba s akkor vége lesz ennek a bizonytalan vándorlásnak s halálosan kimerítő nyomorgásnak. Hamarosan meg kellett azonban tudnunk, hogy az útirány nem Monasztir, hanem Elbasszán., Keresztül kell újra vágnunk a 2000 métert meghaladó albán határhegyeken, mert Monasztirt már megszállták a bulgárok.

November 30-án egy-egy kilogram kenyeret kaptunk erre az útra s aztán elindultunk be a hegyek közé embermagasságnyi hóban. Egész nap mentünk, jobban mondván csúsztunk-másztunk. Nem nagy utat tehetünk meg, mert ránk esteledett egy Istentől elhagyatott albán faluban. December 1-én ugyanígy egyesével, libasorba baktatunk előre keskeny ösvényeken, szakadékok mentén. Le is csúsztam egy tíz méteres szakadékba. Az volt a szerencsém, hogy tele volt hóval s nem zuhantam lejjebb, nem zúztam össze magamat. Bajtársaim elnyűtt sátorlapokból, pokrócokból sodort kötélén húztak föl. Másként ott pusztultam volna el, ott fagytam volna halálra, mint annyi sokan mások, akiket nem lehetett kimenteni. Az éjszakát is kint a szabad ég alatt fagyoskodtuk át.

December 2-án déltájban ereszkedtünk le a hegyekről a Szkumbi folyó völgyébe. Mintegy 60 méter széles, félméter mély volt itt a Szkumbi, könnyedén átgázoltunk rajta, csak ne lett volna jéghideg a vize. Valamikor kőhídon jártak rajta keresztül, de ennek már csak a romjai voltak láthatók. Innen újra kapaszkodóhoz értünk. Még egy 1700 méter magas hegygerincen kellett áthaladnunk, hogy december 3-án ismét a hegyek közül kiszabaduló Szkumbi folyó enyhe, szelíd s új reményt nyújtó völgyébe érkezünk. Itt még megvolt a kilenc íves nagy kőhid is, ezen keresztül jutottunk a folyó túlsó partjára s úgy délután 2 óra körül egy szép olajfaerdőbe, közvetlen Elbasszán előtt.

Parancsnokunk előrement, hogy további sorsunkról, elhelyezésünkéről érdeklődjék. Csakhamar vissza is jött, hogy a városba ne menjen senki, mert ott mindenféle járványos betegségben pusztulnak, hullanak az összezsúfolt menekülők, hadifoglyok. Visszahúzódtunk hát s egy régi török temetőbe ütöttünk tábor. Találtunk itt fűvet, cserjét, megágyaztunk s aztán hozzáálltunk, hogy valami kis meleg ételt készítsünk magunknak. Egyikünkénél, másikunknál még volt egy kis száraz bab, összeszedtünk egy csomó teknősbékát, ami itt nagy mennyiségben található s disznóköröm, csülök helyett ezzel főztünk bablevest. Soha így még nem ízlett az étel, mint most ez a teknősbékás bableves.

Járvány ide, járvány oda, másnap mégis bemerészkedtünk a városba. Megállapítottuk, hogy odabent mások se sokat adnak a rémhírekre. Élénk sürgés, forgás, mozgalmas élet volt az utcákon. A boltok nyitva, akinek pénze volt, vehetett magának mindent. Még a szerb papírpénzt is beváltották ezüst dinárra. Tíz papír dinárért 5 ezüst dinárt adtak. Különösen nagy becsülete volt a mi pénzünknek. Tízkoronás papírpénzért szívesen adtak az albánok 15 ezüst dinárt, sőt török ezüst pénzt is, ami Albániában a legértékesebb forgó pénz.

December 5-én indultunk tovább s másnap este érkezünk Tiranához. Itt is a város előtt egy patak partján táboroztunk.

Szigorúan megtiltották, hogy a városba bemenjünk. Úgy hogy csak december 8-án átmenőleg láthattuk meg ezt a szép albán várost. Azt mondták, hogy most már egyenesen Durazzóba megyünk s hogy ott behajóznak bennünket. Valami nagy okának kellett lenni, hogy nem így történt, hogy december 9-én úttalan, mocsaras területeken keresztül hajtottak ki bennünket Durazzótól délre a tenger partjára. Kevesen voltak közöttünk, akik eddig tengert láttak. Legtöbbünknek eddig ismeretlen s valósággal nagy, csodás élmény volt a tenger megpillantása. Majd beljebb húzódtunk a parttól Kavaja község felé s ezen keresztül haladva megpihentünk egy domb oldalában. Másnap délben egy csajkára való lisztet kaptunk s ezzel tovább indultunk. Itt már nem hegyek között, nem sziklákon, hanem árkokban, mocsarakban jártunk. Néhol félméteres víztáblákon hatoltunk keresztül. Estére egy tarlóföldre értünk s itt éjszakáztunk újra szabad ég alatt. A hideg nem kínzott s ha nem is sokat aludtunk, de legalább nem szenvedtünk.

Ilyen mocsaras, áradásos területen mentünk, Pekinje községet is érintve, napokon keresztül déli irányban. Kimerítő, fárasztó napok voltak. Beláthatatlan nádasok, zsombékok, mocsarak, soha ki nem száradó sártengerek a megmaradt utolsó élet-erőt is kiszívták belőlünk.

Vége a Szemeni folyón keresztül december 14-én Fieribe érkezünk, ahol már olaszok gondoskodtak rólunk. Már csak a Vojusza folyón kell még átjutnunk s akkor ott leszünk hamarosan Valónában, ahol hajóra szállunk. Így biztattak bennünket az olasz katonák, akik a valónai olasz katonai különítmény kötelékébe tartoztak.

December 15-én megint tarlóföldön táboroztunk. Enni nem kaptunk, de annál inkább záporosót. Mire megvirradt, bőrig áztunk. Éhesek voltunk. Csuromvizesen ennivaló után keresgélünk. Rettenetes látvány tárult eléink. Csaknem meztelen bajtársak vonaglottak szanaszét a Vojusza jobb partján. Ezek már előbb ideértek s mindenüket letépték magukról s odaadták ennivalóért a környékből ide-idevetődő albánoknak. Négy napig gyötrődünk így ebben a táborban. Négy nap alatt egyetlen egyszer kaptunk egy evőkanálnyi rizst fejenként, amit legtöbbször csak úgy nyersen ettünk meg. Nem lehet leírni, ami ezalatt a négy nap alatt történt. Velünk együtt szenvedett, pusztult a szerb kísérő őrség is. Ennek a létszáma is 28-ról már 12-re csökkent. A többi...? Örökre elbúcsúzott a katonai szolgálatól!

Miért kellett itt vesztegelnünk, rakásra pusztulnunk az éhségtől, mikor a folyó túlsó partján tele élelmiszerraktárak voltak, nem tudtuk megérteni?!

Vége parancsnokunk december 19-én kieszközölte, hogy áthajóztak bennünket a Vojuszán. De csak minket, hadifoglyokat, parancsnokunkat s a kísérő szerb őrséget nem. Innen már olasz katonák kísérték bennünket. A szabadulás, életbenmaradás utolsó reménysége, no meg az olasz kétszersült, rizses húsleves, amit itt már bőségesen kaptunk, némileg megerősített a még hátralevő útra. Szakadó esőben értünk Valóna közelébe, de a városba nem eresztettek be. Ideiglenesen, újonnan épített fabarakokba szállásoltak be, majd az éj beálltával keresztül hajtottak a városon. Az utcákon a felhőszakadás következtében szinte pata-

kokban állt a víz. Vizzel telt széles árkokon keresztül végre kijutottunk a tengerpartra, a kikötőbe. Itt éjjeleztünk összeázva, nyakig érő sárban. Másnap, december 21-én is egész nap itt rostokoltunk. Enni nem kaptunk. Se az olasz őrség, se a sár nem engedett el a helyéről senkit. Csak harmadnap reggel osztottak ki köztünk kenyeret, kétszersültet s konzervet. Maguk az olaszok is sejtették, hogy az éhes hadifogoly-tömeg közt az élelmiszer kiosztása nem folyik le simán. Korláttal vették körül a tömeget, csak egy kapunyílást hagytak rajta, hogy azon keresztül sorjában vonuljanak majd a kiosztó helyhez. Az éhség azonban valósággal megvadította ezeket a szerencsétleneket az ennivaló láttára. Áttörték a korlátokat, egymást sárba, holtra taposva rohantak a kiosztó helyre s úgyszólván percek alatt szétkapkodták a földhalmozott készleteket.

A kenyérkiosztással, ételmezzsel a következő napokon is sok baj volt. Hiába volt minden óvintézkedés, hiába voltak szuronyos olasz katonák, a folyton szaporodó, kiéhezett embereket nem tudták féken tartani.

December 24-én reggel kezdődött meg a várvavárt behajózás. Két hajó horgonyzott ebből a célból a kikötőben, a Viktor Emánuel király és a Genovai Herceg. A megváltó karácsony éjjelen elindultak velünk a hajók a valónai kikötőből.

A halál útja azonban még nem ért véget. Útitársként felszállt a hajókra a kolera is. Kiderült, hogy akik a behajózásnál alig tudtak fölvészorogni a hajó lépcsőin, már magukkal cipelték ezt a halálos betegséget. Deceinber 29-ig, mikorra hajónk beérkezett a kis Asinára sziget kikötőjébe, naponta 80-100 halott bajtársat eresztettünk le a tenger mélységébe.

Ugyancsak *Ferrari* közli egy úszkúbi hadifogolynak naplóját a nagy útról Elbasszántól Valónáig. A napló kivonatossan átdolgozott rövid tartalma a következő:

Úszkúbból Elbasszánba érkeve mindjárt kínos, csaknem halálos kimenetelű helyzetbe jutottam. Egyik hadifogoly a szerbek szolgálatába állott s árulkodott rám, meg két másik társamra az őrség parancsnokánál, aki aztán agyon akart bennünket lövetni. Már ásatta velünk a gödröt, saját sirunkat, mikor egy magasabbrangú szerb tiszt arrafelé lovagolt s érdeklődött, hogy mit csináltunk. Nekik köszönhattük, hogy kétórai kikötéssel leróhattuk a gálád árulkodás következményeit.

Néhány nap múlva ismét megrendítő esetnek voltam szemtanúja. Ugyanaz a parancsnok sorakozót fúvatott. Mindenki a helyén volt, csak egy Bajtársunk nem jött a gyülekező helyre, hanem mintegy 150 lépés távolságra a közeli erdő felé tartott. A parancsnok utána kiáltott, de a szerencsétlen csak ment tovább fejszével mutogatva az erdő felé. A parancsnok erre elkapta az egyik őr töltött puskáját. Lőtt, talált ..., szegény bajtársunk összeesett. Mikor hozzáfutottunk, még élt s el tudta mondani, hogy őt éppen a parancsnok szakácsa küldte el az erdőbe fáért. Ha bevették volna Elbasszánba, a kórházba, talán meg lehetett volna menteni, de a parancsnok nem engedte. Egy napi rettenetes kínlás után meghalt.

Enni nem kaptunk. Éjjelenként el-elszéledtünk s behatoltunk az albánok házaiba, kamráiba, hogy valami ennivalót szerezzünk. Egy heti táborozás után végre a szerbektől is kaptunk valami kis ennivalót, kétszersültet, ami egyúttal azt is jelentette, hogy megyünk tovább.

Napokon át mentünk délnyugati irányban vizenyős, sáros területeken, mocsarakon keresztül, míg egy folyó partjához értünk. A kísérő szerb őrség itt elvált tőlünk, visszavonult. Úgy volt, hogy az olaszok azonnal átvesznek bennünket s ellátnak élelemmel, ruhával. De nem ez történt, sőt napokon át semmisen történt. Később is csak lassan, vontatottan szállították át a hadifoglyokat a túlsó partra. Ott kellett várni, rostokolni szinte örjítő éhséggel. A közelben lakó albánoktól ugyan lehetett volna kukorica kenyérfélét kapni, de csak drága pénzért, leginkább olasz vagy török pénzért. Pénzünk azonban nem volt. Lehúztuk magunkról az utolsó darab ruhát is s csaknem meztelenül könyörögünk a közénk vetődő albánoknak, hogy rongyainkért adjanak valami ennivalót.

Aztán még az ég is ellenünk fordult. Minden este zivatar támadt s órákon át szakadt az eső. Most ismertem meg a maga rémséges valóságában, mi a szenvedés, az éhség. Az ember nem gondol már semmire, senkire, csak arra, hogy éhes, hogy erőszakkal, ha kell, gyilkolással is ennivalót szerezzen magának. A lélek minden magasztosabb tevékenysége, a szív minden nemesebb érzése megszűnik, nem gondol már senki se anyjára, se feleségére, se gyermekére . . ., csak enni... enni akar; állatias éhségét bármiképen is csillapítani!

Végre átvittek bennünket a folyón az olaszok. Voltak, akik már nem tudtak egyenesen járni, de azért vánszorogtak előre négykézláb, úgy, ahogy tudtak.

.. Akik idáig eljuthattunk, megszabadultunk. Az utánunk jövőket azonban már új ellenség, a kolera fogadta, mielőtt a szabadító hajókra szállhattak volna.

Egy luganói tudósítás szerint, mely a szerbiai hadifoglyok rettenetes útját írja le, november végén, amikor Szerbia sorsa már befejeződéséhez közeledett, amikor a bulgárok már Monasztir előtt állottak, nem volt más hátra, mint hóval borított hegyeken keresztül nyugat felé, a tengerpart irányában keresni a menekülés, megszabadulás útját. Az útnak ez a része már tényleg vad menekülés volt. A szerb hadsereg roncsai s a polgári menekültek együtt haladtak s együtt szenvedtek a hadifoglyokkal, akikkel már őrök is alig törődtek valamit. Minden faluban valóságos küzdelem folyt a fedélért, tüzért s élelmiszerekért. A hideg, fagy és nélkülözés egymásután szedte áldozatait, különösen a menekülő polgárok, asszonyok s gyermekek köréből. Az utat két oldalt mindenütt állati hullák, emberi halottak borították, ágyúk, lőszerkocsik s elhagyó fegyverek szegélyezték.

Azután ismét továbbmentek a tenger felé Durazzo irányában. Az előbbi képek még rettenetesebb kiadásban ismétlődtek.

Nélkülözések, szenvedések a végtelenségig. Az útnak ezen a szakaszán már minden katonai rend felbomlott. Mindenki csak egyet várt, a tengert, amelyen át talán Olaszországba szállítják őket... De ismét csalódás! . . . December 8-án megpillantották a tengert, de Durazzóba nem jutottak be, mert Durazzó felől ágyúlövések hallatszottak. Helyette a mocsaras partvidéken, a Szkumbi kiöntésein át Valóna felé vezetett útjuk, ahova december 15-én érkeztek meg az első csoportok. Rettenetes napok voltak. Néha órákon át térdig gázoltak a mocsarakban és nem volt alkalmuk, hogy ruhájukat megszársítsák. Hét napon át egyetlen egyszer sem háltak fedél alatt és sem ők, sem a kísérő szerbek nem kaptak kenyeret. *Ezek a napok a szerbeket már sokkal jobban megviselték, mint a hadifoglyokat, mert ez utóbbiakat élte a remény, hogy sorsuk valamivel jobbra fordul, míg a szerbeket nyomta a rettenetes tudat, hogy minden elveszett.*

A *Cordera délia Sera* 1928 június 15-i számában emlékezik vissza a világháború történelmének e szomorú epizódjára. A magyar, osztrák, német hadifoglyok s szerb csapatok maradványait az Albániában működő olasz hadtest csapatai vették védelmükbe s olasz hajók mentették meg őket. Hogy az olaszokat milyen meleg emberi érzés vezette azokban a tragikus napokban, arról hiteles naplók, levelek, jegyzőkönyvek, vallomások egész sorozata tanúskodik. *Guido Corni* akkori olasz főhadnagy, szemtanúja az albániai út végén lezajlott eseményeknek, meg is írta könyv alakjában akkori tapasztalatait. *Szerinte az olaszok közbelépése nélkül az éhségtől, hidegtől s betegségektől megkínzott hadifoglyoknak s szerb katonáknak egyike sem menekült volna meg; maga Petár király, a vezérkari főnök, Putnik vajda, de az utolsó szerb katona sem kerülhette volna el a halált, esetleg az ellenség kezére való jutást.*

Magrini olasz sajtótudósító, aki a menekülés fáradalmaiból még idejekorán eljutott Szalonikibe, többek között a következőket írja:

A polgári lakosság elhagyta Ószerbiát. A raskai, mitrovicai, pristinaí úton a menekülők ezrei tódulnak déli irányba. Az eső folyton szakad. Ennivaló nincs. Sokan átmentek már Montenegroba, de ott sincs jobb dolguk. Különösen rettenetes a betegek és sebesültek helyzete. Vele együtt Prizrenen, az albán havasokon sokan keresztül átvágtak Görögországba s eljutottak Szalonikibe. Ljumkulától Debráig gyalog ment mindenki, nők, gyermekek, öregek egyaránt, köztük három szerb miniszter családja is.

Több följegyzés emlékezik meg az *üszkübi hadifoglyokról, internáltakról.*

A berlini Lokalanzeiger tudósítója írja, hogy Üszkübben sok polgári és katonai hadifogoly maradt hátra, ezek azonban egybehangzóan emlegetik, hogy életben maradásukat, megszabadulásukat *Lady Pagetnek*, az üszkübi angol missziós kórház alapítójának s anyagi jóságú vezetőjének köszönhetik. Az egészséges, menetképes hadifoglyokat innen is elhurcolták a szerbek s a kacsaniki szoroson át Prizrennek irányították. Ezek aztán osztoztak az albán havasok közé más irányból behajtott hadifogolybajtársaik sorsában.

A 92. közös gyalogezred,tábori papja följegyezte, hogy az üszkübi hadifoglyok parancsnoka tényleg visszahagyta azokat, akik betegek, sebesültek voltak, akik tehát nem tudtak gyalogolni, de meg is félemlítette a hátramaradottakat azzal, hogy Üszkübben véres harcok lesznek, melyeknek valamennyien áldozatául eshetnek.

Sapinác alezredes, az összes szerbiai hadifoglyok parancsnoka, a semleges államok Vöröskereszt szervezetei útján Prizrenből igyekezett megnyugtatni a hadifoglyok hozzátartozóit, hogy emberiességi okokból mindent megtesz a hadifoglyok érdekében, ami az adott viszonyok között lehetséges. Azt is hozzáfűzte, hogy tárgyalások folynak a hadifoglyok további sorsáról s hogy az amerikai kormány kiküldöttje pénzzel, élelemmel, ruházattal már Albániába érkezett s várja a közeledő hadifoglyokat.

Visszamaradt, megszökött, kiszabadult hadifoglyok.

A szerb hadifogságból a *szökésnek, szabadulásnak* igen kevés lehetősége kínálkozott. A tiszteket zárt körzetben erősen őrizték, a legénység pedig annyira elhagyatott, tájékozatlan s pénztelen állapotban volt, hogy szabadabb mozgási lehetőségében sem gondolhatott szökésre. Szerbiának terepviszonyai is nagyon megnehezítették minden szökési kísérletet. A járhatatlan vad vidékek arra kényszerítették a szökni próbálkozókat, hogy a főbb közlekedési utakat keressék, ezek pedig a legszigorúbb katonai ellenőrzés s csendőri felügyelet alatt voltak. Szerbia különben is nagyon ügyelt arra, hogy a hadifogságból senki meg ne szökhessek. Semmiképen sem tartotta megengedhetőnek, hogy a szökevények az ország életviszonyairól, a lakosság hangulatáról, sorsáról tájékoztassák a Központi Hatalmakat. Ezért minden szökési kísérlet rendkívüli izgalomba hozta nemcsak a parancsnokokat, hanem a legfelsőbb katonai

hatóságokat is, s a legszigorúbb büntetésekkel sújtották a meg-
hiúsult szökésekben bármilyen módon résztvevő hadifoglyokat.

Negy horvát tiszt már 1915 januárjában megkísérelte a szökést, de sikertelenül. 20 évi börtönre ítélték őket elrettentő például. A későbbi próbálkozások is meghiúsultak.

A legénységi állományú hadifoglyokat szökési kísérletekért a hadbírói eljárás előtt testi fenyítéssel is sújtották, rajtaérés esetén pedig nem egyszer agyon is lötték. De a rendkívüli nehézségek s szigorú őrizet ellenére is a honvágy sok hadifoglyot sarkalt arra, hogy a szökés gondolatával foglalkozzék. Nagyobb arányú szökések, elrejtőzések azonban csak az albániai menekülés ideje alatt fordulhattak elő. Nagy kockázattal járt minden kísérlet itt is, mert fölfedezés esetén azonnali, feltétlen halál volt a következménye, de a végső kényszerűség mégis sokat rábírt már ekkor erre az elhatározásra. A kiszabadulást nagy mértékben elősegítette a macedónok, albánok, törökök magatartása, akik a legtöbb helyen jóakarattal támogatták a szökéseket.

A legénységi állományú hadifoglyok közül már Pristinán, sőt előbb is többen elmaradtak, elbújtak s megszöktek. Egyik népfőlkelő így emlékezik meg szökése körülményeiről:

»Pristinától kezdve sem mi, sem a szerb katonák nem kaptak mást, mint elhullott marhák s lovak húsát. Azt sütöttük meg só és zsír nélkül, nyárson. Mindezt látva, felszólítottam egyik társamat, hogy szökjünk meg valamelyik éjjel. Társam félt, hogy ennyi szenvedés tetejébe még elfogják s lelövik és így csak magam szöktem meg a fogolytáborból, ami annál könnyebben ment, mert a fogolyörök is fáradtan, kimerülten aludtak. Nappal egy elhagyott ház padlásán tartózkodtam s innen figyeltem a szerb csapatok elvonulását Prizren felé s nyomukban a polgári menekülők szekértáborát. Éjjelenként előbújtam a ház padlásáról elhullott állatok húsáért s ilyenkor a ház pincéjébe húzódtam s ott sütöttem meg magamnak a látatlanba hozott húst nyárson. Egyéb táplálékom nem volt. Nyolcadik napon jöhettek elő csak rejtkehelyemből, amikor a német és bolgár csapatok bevonultak Pristinára«.

Kragujevácon s környékén is sok hadifogoly maradt vissza. Az egyik pincében, a másik padlásán, kéményben bujt el a kujtorgott napokon át élelem nélkül. Voltak, akik elhajigálták különben is rongyos katona ruhájukat, polgári gúnyát szereztek s beálltak szolgálatba valamelyik szerb családhoz. De ezt csak azok teheték meg, akik szerbül is tudtak. A menekülés zür-zavarában aztán eltűntek.

Prizrenben, – beszélte el egy bácsföldvári születésű földmíves honvéd –, miután már nem bírt tovább menni s az

éhségtől valósággal összeesett, egy jószívű török vette magához és elrejtette, amíg a bulgárok oda nem érkeztek.

Egy másik hadifogoly, aki el akart rejtőzködni egy török házának padlásán, *csak azért kapott ott búvóhelyet, mert a török megtudta, hogy az illető magyar.*

Valósággal bravúros eset *Mészáros Sándor* kecskeméti származású honvédnek s társának szökése, akik valahogy lovat szerztek az albániai úton s a visszavonuló szerb hadsereg szakadozott résein keresztül vágatva szabadultak meg.

»Sokan maradtunk hátra már az út elején s bujtunk el a közeli házakban – írja egyik hadifogoly hazatérése után készült naplójában – csak akkor jöttünk elő rejtekhelyeinkről, amikor a szerb csapatok már elvonultak s megérkeztek a német csapatok, akiknél jelentkeztünk.«

November vége felé mind többen maradoztak el, mert se lábbelijük, se ruhájuk, se egy falat ennivalójuk nem volt a szerencsétleneknek s számot kellett vetniök azzal, hogy akkor is elpusztulnak, ha tovább folytatják az utat, viszont akkor is halál fiai lesznek, ha szökés közben rájuk akadnak a szerb csendőrök. A kettő közül mégis sokan az utóbbit választották.

»Egy üres ház kéményébe bújtam el – emlékezik meg szökéséről az egyik hadifogoly – közvetlen az albán határ mentén, ahol szerb határőrök s komitácsik cirkáltak, akik a hátramaradt beteg, menni nem tudó hadifoglyokat egyszerűen lelőtték, a többieket pedig továbbhajtották. Rejtekhelyemen, a kéményben, december 5-ig voltam, amikor az odaérkező bulgároknál jelentkeztem.«

Ohrida, Sztruga környékén még nagyobb számmal kísérelték meg a szökést a hadifoglyok.

»December 2-án éjjel 10 társammal egy erdőbe szöktem – mondja vallomásában egy kiszabadult hadifogoly örvezető – ahol 14 napon át bujdostunk ide-oda és a fákon talált gesztenyén éldegéltünk. Ebben az erdőben sok szerb katonaszökevény is tartózkodott, akik a bulgár járőrök közeledtére megadták magukat. Mi is a bolgároknál jelentkeztünk, akik élelemmel láttak el bennünket és Monasztirba, majd onnan Üszkübbe szállítottak.«

A *Politika* című szerb lap még a nagy út előtt közölte, hogy az internált nők, gyermekek, a 18 éven aluli és 50 éven felüli férfiak kicserélése Szerbia és a Monarchia között megtörtént s a kicserélési tárgyalások a hadifoglyokra nézve is folyamatban vannak. Híre járt, hogy sorra jönnek a rokkant hadifoglyok, az orvosok, orvosnövendékek, lelkészek s egészségügyi szolgálatot teljesítő hadifoglyok. Az ehhez fűződő nagy reményések azonban csakhamar lelohadtak. Nem cseréltek ki még a legsúlyosabb rokkantakat sem. *Állítólag* túlzott köve-

telemek hiúsították meg a kicserélést, amennyiben a Monarchia minden szerb hadifogolyért négy magyar vagy osztrák hadifoglyot kívánt cserébe.

A nagy úton engedéllyel csak a legsúlyosabb betegek s a rokkantak maradhattak vissza, ezek is csak Prizrenben s bent Albánia néhány községében a sebesült, rokkant szerb katonákkal együtt. így maradhatott vissza *Aggházy Kamii* százados is Prizrenben, több rokkant bajtársával együtt.

Rendkívül érdekesek s jellemzőek azok a nyilatkozatok, naplók, melyek a kicserélt internáltaktól, de méginkább azok, amelyek a megszökött, hátramaradt, tehát még 1915-ben kiszabadult hadifoglyoktól származnak, úgy a hadifogság élményeire, mint a kiszabadulás körülményeire nézve.

Különös figyelmet érdemelnek ezek közül *dr. Kallós Jenő*, *dr. Brezovsky Emil* hadifogoly orvos naplója s azok a történelmi okmányszámba menő hivatalos jelentések, melyeket *Halász Sándor* négyes népf. főhadnagy, az üszkübi hadifogoly gyűjtő-állomás ideiglenes parancsnoka innen 1915 december végén a hadügyminisztériumhoz intézett.

Halász Sándor népf. főhadnagy, majd százados, súlyos sebesüléssel került e sorok írójával egyidejűleg szerb hadifogságba, melyet Uszkübben élt át. Az első pillanattól kezdve örültnek tetette magát. Sebesüléseiből kigyógyult, de az örültséget továbbra is színlelte, még pedig olyan eredménnyel, hogy a nemeslelkű Lady Paget valósággal megszánta s kivételes gondozásban, védelemben részesítette. Mint gyógyíthatatlan beteg maradt hátra Uszkübben. Mikor a bulgárok bevonultak a városba, ő volt az elsők egyike, aki épelmével, katonásan jelentkezett náluk. Akik egy éven át vele voltak, nem akarták elhinni, hogy csak színlelte az örültséget.

Dr. Kallós Jenő, a 6. népfölkelő zászlóalj főorvosa Krusevácon maradt hátra két bajtársával együtt. Hazaérkezése után a következőkben számolt be élményeiről s kiszabadulásáról:

Fogságom elején nyomban az arangjelováci katonai kórházba rendelték szolgálatételre, ahol mintegy 1500 fogoly volt. Kevés orvos állott rendelkezésre s így szolgálatunk rendkívül terhes volt, annál is inkább, mert bennünket, magyar és osztrák orvosokat a polgári lakosság is túlon túl igénybe vett.

Odaérkeztem után néhány héttel már kitört a kiütéses tifusz, mely a lakosság ezreit kaszálta le, míg a gyermekek között a torokgyík dühöngött. Voltak hetek, amikor naponta 40-50 halottunk volt. Mi orvosok tudtuk, hogy bennünket is meg fog támadni a járvány s megegyeztünk egymással a kölcsönös ápolásra nézve. Magamat is megtámadott a kór s 45 napig feküdtem ágyban. Felgyógyulásom után azonban folytattam orvosi működésemet.

Szerb állítások szerint az új offenzíva kezdete előtt a teljes szerb haderő 300.000 emberre rúgott. Ez azonban nyilván túlzás. A szerbek az offenzíva előtti időt arra használták fel, hogy erődítéseket s képtelen tömegű munició befogadására alkalmas raktárakat építsenek. Említésre érdemes, hogy Kragujevác elfoglalásakor igen értékes gépeket találtunk és a szerbek csak azokat a gépeket vitték el magukkal, amelyek kézigránatok gyártására valók.

A lakosság az egész idő alatt a legnagyobb bizalommal volt ügyük sikere iránt. Kragujevác örömmámorban úszott, mikor jelentették, hogy Mackensent 200.000 emberével elfogták. A hangulat szinte napról-napra változott. Egy ideig szentül hitték, hogy a bolgárokkal megtörténik a testvéries megegyezés és hogy a bolgárok nem ellenük, hanem mellettük fognak beavatkozni a háborúba.

Az újabb offenzíva kétségtelen sikerei azonban nagyon meglepték őket. Két nappal azelőtt, hogy Belgráddal szemben az ágyúk megdördültek, a miniszterelnöknek még olyan kiáltványa jelent meg, mely megnyugtatta a lakosságot, lehetetlennek mondta az újabb offenzívát. Arangjelovácon tisztán lehetett hallani a Belgrád előtt álló ágyúk bömbölését, de a lakosság még mindig remélt, míg csak meg nem érkezett Belgrád bevételének híre, amit Arangjelovácon is dobszóval hirdettek ki, de mindjárt hozzátették, hogy a szerbek ismét visszavették Belgrádot.

A sebesültektől azonban megtudtuk a valóságot. Október 22-én a könnyű sebesültekkel Kragujevacra vezényeltek bennünket. 24-én elesett Arangjelováca. Már 3 nappal előbb menekülők rengeteg tömege hullámozott az ország belseje, majd később nyugat felé. Mikor Kragujevacra érkeztünk, a főparancsnokság már Krusevácara menekült. Utánuk kellett menni. *A szerbek mindenhol hátrahagyták saját orvosait, de a mieinket magukkal vonszolták.* Kruseváca végre megérkezett a parancs, hogy két bajtársammal együtt ott kell maradnom. November 6-án már a németek lövöldözték a várost s egy bomba felrobbantotta a hidat, egy másik pedig a munició raktárt. A városban egyetlen ablak sem maradt épen. Az elvonuló szerbek az összes üzletet kifosztották, a bezárt ajtókat kézigránatokkal felrobbantották. November 7-én bevonultak a németek, akiknél jelentkeztünk, egy ideig folytattuk orvosi szolgálatunkat, majd menetlevéllel hazatértünk.

Dr. Brezovszky Emil a maga és hadifogoly társa, *Grimm Eduárd* osztrák főhadnagy szökését, menekülő útjának regénybeillő, izgalmas élményeit s kiszabadulását naplójában így örökíti meg:

Elbasszánból Pekinjére, majd onnan Kávájára mentünk. Ezt az utat mindannyian, törzstisztjeink is, köztük egy ezredes, gyalog tettük meg. A szerbek ígértek ugyan lovakat és csomagjaink részére mállás szekereket is, de ez csak ígéret maradt. Az út sáros, a folyók átjárhatatlanok voltak, híd nem volt s így gyakran köldökig vízben kellett gázolnunk, de volt örömünk is, amidőn Pekinje-Kavaja között menetelve a tenger felől nehézágyúk hangját hallottuk. Csakhamar megtudtuk egy albán futártól, hogy a mi flottánk súly esztette el Durazzó kikötőjében azokat az olasz hajókat, amelyekben bennünket kellett volna átszállítani Olaszországba. Ez megint háromnapit nyugalmat hozott Káváján,

mert parancsnokunk nem tudta, hogy most merre vigyen bennünket. December 7-én hallottuk, hogy Kávájáról még ötnapos utat kell megtennünk Valónáig, mert az áthajózás Durazzó helyett ott fog megtörténni, mivel Durazzóba flottánk miatt újabb olasz hajók nem mertek bejönni.

Ebben a kétségbeesett helyzetben tudomásomra adták, hogy dr. Schatz Róbert ezredorvossal egy beteg tisztünket meg kell vizsgálnunk. Grimm Eduárd főhadnagy lázas gyomor-bélrontással jelentette, hogy beteg. A vizsgálatkor a főhadnagy arra kért bennünket, hogy jelentsük ki őt szállításra alkalmatlannak. Én Zsivkovics szerb őrnagynak tífuszra gyanús jelek konstatacióját jelentettem, mire ő Grimm hátrahagyását el is rendelte. Ezt a kedvező alkalmat használtam fel már-már kétségbeesett helyzetemben, mert féltem, hogy könnyen hadbíróság elé is kerülhetek egy előbbi esetem miatt. Önként jelentkeztem, hogy Grimm főhadnaggal szeretnék hátra maradni, hogy ápolhassam. Ajánlatomat először nem akarták elfogadni, de erőszakoskodásomra mégis hátramaradhattam. A szerb őrnagy előttem utasította az albán csendőröket, hogy vigyázzanak ránk és Grimm felgyógyulása után okvetlenül szállítsanak bennünket utánuk Valónába.

December 8-án reggel 6 órakor elbúcsúztam barátaimtól és tisztársaimtól, akik továbbmentek Valóna felé. Grimmel már tervezettni kezdtünk jövőnkéről, amidőn egy albán csendőrtiszt hozott. Élelmezésünkről magunknak kellett gondoskodnunk. Három nap múlva ismét megjelent a csendőrtiszt és kijelentette, hogy mindannyiunknak Valónába kell mennünk s hogy e célra egy kocsis és málháslo áll rendelkezésünkre. De midőn mi megtagadtuk az engedelmisséget és határozottan kijelentettük, hogy többé nem óhajtjuk követni a szerbeket, erről ő a város polgármesterének jelentést tett, aki rögtön fel is keresett bennünket. Ez a megnyerő és megnyugtató tekintetű török úr rögtön Magyarország és Ausztria iránti rokonszenvét és irántunk való sajnálatát emlegette. Rövid beszélgetés után megnyugtatóan, hogy velünk érez és minden erejével azon lesz, hogy bennünket a mieinknek visszaadja. – *Maradjanak és legyenek nyugodtak, hiszen barátaitok között vannak* – monda és intézkedett, hogy Kavaja első szállodájában, egy jobb szobába szállásoljanak el bennünket. Őrizetünkre egy fegyveres albán csendőrt adott.

Itt voltunk körülbelül egy hétig. Az első napokat nyugodtan töltöttük, hiszen parancs szerint maradtunk vissza s így nem volt mitől tartani. De midőn az előbb említett polgármester ismét felkeresett azzal, hogy szigorú parancsot kapott, mely szerint az összes foglyoknak el kell hagyni Káváját, azt tanácsolta nekünk – mint később megtudtuk, Esszád pasa utasítására-, hogy vessük le egyenruhánkat és civilben, albán sapkával, albánnak öltözve maradjunk tovább elrejtve a szállóban. Sőt állítólag Esszád pasa rendeletére öt-öt darab Napóleon-aranyat is adott mindkettőnknek.

Én azután áruhában gyakran kimentem a városba élelmiszeinket bevásárlásra véget s nem egyszer láttam, hogy a hadifoglyok az éhségtől teljesen kimerülten, lesóványodva, beesett arccal ténferegnek vagy összeesve feküsznek az utcákon. Mindjárt az első napokban megismerkedtem a kavajai orvossal és egy mérnökkel, akik titokban és óvatosan gyakran meglátogattak és

könyvvel, újsággal láttak el bennünket. Ők maguk is élő újságok voltak, ők mesélték el tengeri flottánk dicsó tetteit, a bolgárok előnyomulását és a mieink győzelmét Montenegróban. De látogatásuk nemsokára elmaradt, mert a szállóban minduntalan magasabb-rangú szerb tisztek szállásolták el magukat, sőt Kávájának az olaszok által való megszállása alkalmával egy olasz ezredes is itt telepedett le segédtsíjtjével együtt. Albán barátaim azért kerültek ezentúl társaságunkat, hogy a szerbek és olaszok előtt ne tűnjenek fel magyar érzelműeknek.

Helyzetünk mindennap veszedelmesebb lett. El kell képzelni, hogy mi egy szálloda szobájában az ellenség kellő közepében voltunk. A szálloda tíz szobájában állandóan 40-50 szerb tiszt és a hozzájuk tartozó szolgák, csendőrök voltak beszállásolva, akik néha majdnem erőszakkal törtek be szobánkba, mert sejtették, hogy az van legjobban berendezve, örünk, aki nem tudott szerbül, csak Esszád pasára hivatkozva akadályozott meg minden belépést. De teljesen meg is bízhattunk benne, mert maga is macedóniai bolgár menekült volt és tudta, hogy lelepleztetésünk esetén talán ő is velünk együtt kerül az akasztófára. Naponta hallottuk a szerbek vitáját a szálló tulajdonosával. Egész napi szórakozásunk az ablakon való kitekintgetés volt és ekkép néztük végig a szerb csapatok elvonulását. 15-18 éves gyerekek is voltak közöttük, akik az éhségtől már alig vánszorogtak. Majd a polgári menekültek és internáltak vonultak nagy tömegekben keresztül a városon. A hadseregnek akkor már sem géppuskája, sem muníciója nem volt. Később a lovasság, utána pedig a rendes gyalogság következett, mely hol Durazzó, hol Valóna felé menetelt. Az albánok tudomása s közlése szerint országukban akkor mintegy 150.000 szerb lehetett.

Mikor egy szerb orvos megtudta, hogy a velem levő főhadnagy, aki albán csendőrtisztként szerepelt, tifuszban fekszik, meg akarta őt vizsgálni, hogy az általa felállított lazaretben helyezze el, engem pedig, aki francia orvosként szerepeltem, egyik kórházukban való működésre akart felszólítani. Az albánok állhatatos ébersége azonban ezt a veszélyt is elhárította fejünk fölü. December 20-án reggel arra ébredtünk fel, hogy olaszok szállották meg Káváját.

1915 december 24-én megjelent nálunk Kader Effendi Durazzóból, a kavajai rendőrkapitány és egy tiszt kíséretében, aki ismételen Esszád pasa üdvözlését hozta nekünk s biztosított bennünket rokonszenvéről, végül a karácsonyi ünnep alkalmából megajándékozott 5-5 darab Napóleon-arannyal. Délután pedig meglátogatott bennünket egy Papp nevű főorvosi rangban lévő foglyunk, valamelyik horvát ezredből, akit az albánok szintén el akartak bujtatni s aki tanácsért jött hozzánk. De úgy látszik, még sem volt hozzá bátorsága, mert amint később értesültünk, a szerbekkel Valóna felé menetelt. Aggódtunk is, hogy árulás áldozatai leszünk, mert vele volt egy tőlünk elpártolt, délvidéki szerb érzelmű foglyunk is.

December 30-án már oly válságossá és veszélyessé lett helyzetünk, hogy ismét az albán csendőrtisztekhez kellett fordulnunk. Értesültünk ugyanis, hogy az Elbasszánból visszavonuló szerbek vezérkara a szállóban fog letelepedni és e célból már a tábori telefont is bevezették. Ekkor a csendőrtiszteket megkértük, hogy

valamely török magánházban rejtsek el. Ez másnap meg is történt. A szállónk telve volt szerb és olasz tisztekkel, akik között albán ruhában, albán csendőrtisztek társaságában, mindenesetre nagy feltűnést okozva, kivonultunk és szűk utcákon át bujkálva, a város végén egy török házában találtunk menedéket. A török szívesen és barátságosan fogadott, házát állandóan zárva tartotta és így biztosította teljes nyugalmunkat.

1916 január 2-án azonban Esszád pasától ismét egy csendőr jött hozzánk Durazzóból az általuk már jól ismert csendőrtiszttel együtt, akik előadták, hogy helyzetünk itt teljesen tarthatatlan, mert a szerbek kerestetnek bennünket és azt tanácsolták, hogy meneküljünk a városból. A meneküléshez ők már minden előkészületet megtettek. Hoztak bő albán nadrágot és csendőrruhát, amit rögtön magunkra öltöttünk és a házhoz tartozó kert mögött felnyergelt lovakra ültünk, melyeken a csendőr vezetésével az iszapos, posványos mezőn át a tengerpart felé menekültünk. Célunk Durazzó volt. Útközben találkoztunk egy szerb ezredessel s az őt követő tisztekkel és legénységgel. Gyanús szemmel néztek ugyan ránk, albán vezetőnk merész és szúrós tekintete azonban ismét megmentett bennünket az esetleges leleplezéstől s gyorsan a sűrű bokrokkal fedett hegyek közé vitt.

Körülbelül négy órai lovaglás után egy tanyán levő ósdi vadászkastélyhoz hasonló házhoz jutottunk, melynek szobái bútorraktárhoz hasonlítottak. Itt voltak ugyanis elhelyezve, a Wied herceg tulajdonát képező és Esszád pasa által elvett bútorok. Egy öreg muzulmán volt e tanya felügyelője, aki urának parancsát híven követte és távozása alkalmával a szoba ajtaját mindig ránk zárta. Ekkor voltunk csak igazi foglyok. A helyzetet, melybe most jutottunk, sehogyan sem tudtuk megmagyarázni. Éhesek voltunk. Kellemesebb pillanataink következtek, midőn a török ismét meglátogatott, kezében egy nagy tál aludttejjel és egy darab kukoricakenyérrel. Legalább éhen nem halunk, gondoltuk magunkban és a helyzet majd tisztázódni fog. Este már többet tudtunk, mert belépett szobánkba egy vörös fezt viselő, egyébként európaiainak öltözött mohamedán, aki bemutatkozott s közölte velünk, hogy ő a mi Lloyd-társaságunknak durazzói alkalmazottja. Németül beszélt és megmagyarázta, hogy most Esszád pasa egyik tanyáján vagyunk és helyzetünk a lehető legkedvezőbb. A szobát elhagynunk nem szabad, mert az országúton, amely mellett ez a tanya fekszik, állandóan olasz és szerb csapatok vonulnak el. Ablakunkból láttuk is, hiszen ez volt napi szórakozásunk, amint az olaszok Durazzó védelmére szolgáló erődítéseken dolgoztak, géppuskákat és ágyúkat helyeztek el. Az estét, a kellemes arcú öreg törökkel és a Lloyd-társaságnak ezzel a tisztviselőjével töltöttük, a kandalló mellett beszélgetve, cigarettázva, feketézve.

Három nap múlva ismét kellemes vendéget kaptunk. Juhárol egy albán földbirtokos köszöntött be hozzánk. Franciául s valami keveset németül is beszélt, de mindenesetre megértette magát s elmondta, hogy ő Esszád pasa legjobb és legmeghittebb barátja s hogy most is az ő tudtával és küldetésében jön. Értesített bennünket, hogy most már igen komoly tervük, hogy bennünket hazánkba visszajuttassanak. Ajánlott is egy menekülési utat Beráton át Görögországba, s a terv részleteit velünk meg is beszélte.

Hogy bizalmat gerjessen maga iránt, előadta, hogy ő a Ferenc József-rend lovagja és sok szolgálatot tett már a monarchiának. Eltávozása után zárt ajtók mögött tanakodtunk: az egyik pillanatban már-már szabadnak éreztük magunkat, a másik pillanatban azonban ismét kétségbeesettnek láttuk helyzetünket, mert a bolgárok és a mieink előnyomulásáról semmi biztos hír nem érkezett hozzánk.

Január 5-én ismét felkeresett bennünket a már említett juhai földbirtokos és előadta, hogy Görögország felé utunk nem sikerülhet, mert az olaszok a Szkumbi folyón át vivő egyetlen hidat megszállották és mindenkit igazolásra szólítanak fel. Így új tervről tanácskoztunk: Debár vagy a mirditák területén át Prizren felé akartuk megkísérelni a menekülést. A földbirtokos Esszád pasa nevében felajánlott nekünk 1000 frankot, megbízható vezetőt és két hátsólovat. Mi elfogadtuk az ajánlatot és biztosítottuk, hogy bármily kalandos is legyen a vállalkozás, nyugodtan indulunk útnak.

Ezután megjelent közöttünk maga Esszád pasa is vadászruhában, török fezzel a fején, barátságosan, de emellett szúrós, sötét szemmel fürkészett bennünket s rövid beszélgetés után arra kért, hogy közöljük kormányunkkal és magasabb parancsnokságunkkal, hogy ő nem ellenségünk nekünk, hanem barátunk, de nem léphet fel a szerbek és olaszok ellen, mert azok oly túlerővel vannak Albániában, hogy minden megmozdulás rá és népére végzetes lehetne. Ő nagyon jól tudja, hogy csak a monarchia fennhatósága alatt lehet önálló Albániát fenntartani. Elbúcsúzott tőlünk, kellemes utazást kívánt s magunkra hagyott.

Ezután következtek életünk legizgalmasabb percei. A kocka már el volt vetve, de nem tudtuk, hogy merre fordul. Vágyódtunk és akartunk hazamenni, de az utat oly veszélyesnek és nehéznek tartottuk, hogy magunk sem bíztunk sikerében. Hiszen harctéren járva tudtuk, hogy táborokon, menetelő csapatok között, esetleg rajvonalszerűen, vagy határőrségszerűen felállított szerb csapatokon kell átlopódnunk.

Grimm barátommal azután sok mindenről beszélgettünk, köztük egymással bizalmas dolgainkat, hogy ha esetleg valamelyikünkkel szerencsétlenség történnék, a másik hírt adhasson róla. Így telt el a délután. Estefelé megjelent Esszád pasának egy bizalmas csendőre, jellegzetes albán parasztruhában és egy borítékban átadott nekünk 1000 franknak megfelelő 50 aranyat. Vele nem tudtunk beszélni s így csak egymásra néztünk s igyekeztünk szeméből olvasni. Egy párszor ő is végignézett rajtunk s ilyenkor úgy tűnt föl nekünk, mint mikor a hóhér akasztás előtt a halálraítéltet nézi. Egy pillanatra az a gondolatom támadt, hogy bevisz bennünket az erdő sűrűjébe s ott megöl. De azután tolmács útján beszélgetni kezdtünk vele s ő megnyugtatót, hogy a mi vesztünk az övét is jelenti, hogy tudatában van nagy és fontos küldetésének s bízzuk magunkat rá vakon.

Másnap reggel még sötét volt, mikor vezetőnk felköltött s kezével intett, hogy öltözködjünk. A magával hozott albán csendőrkabátot ránk adta, a fehér albán sapkát, valamint a köré csavart kendőt megigazította, ekként készítve elő, bennünket az utazásra. Egy másik csendőr kevés csomagunkat vitte előre, egy pár napra való ételmezt, takarót, alsóruhát. Az éj homályában gyalog indulunk útnak és Szjak község felé igyekeztünk. Már messziről feltűntek

a tábornokok. A községbe érve láttuk, hogy olaszokkal és szerbekkel van telve. Az első őrségen átjutva, a községben egy megbízható albán üzletébe mentünk, megreggeliztünk s az útra dohányt s egyéb holmikat szereztünk be, majd a kereskedő nyugodt és barátságos arcából ismét erőt merítve, megindultunk. A községből kiérve, az első olasz táborhoz érkeztünk. Vezetőnk intett, hogy ne beszéljünk egymással, hanem szorosan melléje csatlakozzunk, hogy így albán katonai járőrnek tűnjünk fel. Sikerült is a körülbelül 4000 olaszból és vagy 10.000 szerbből álló táboron átjutnunk.

Egyes helyeken feltartóztattak, azonban mint albán csendőrzárőr, igazolás után tovább mehettünk mindenütt. Reggel 5 óra felé egy erdőhöz értünk, ahol már az előre küldött felnyergelt lovak vártak ránk. Egyik ló málhánkat vitte. Mindegyikünk lóra ült, a gyalogosan jövő bosnyák katona kivételével s így haladtunk az országúton Tirana felé. Körülbelül 10 km-nyi út után az országúttól eltértünk északnak, rossz szekérútra, amely előbb lapályon, később dombokon, majd ismét az Albániát jellemző mocsaras és agyagos területen vitt át. Lovaink a nagy sárban alig tudtak előre jutni, a kis albán lovak azonban még ilyen úton is kitarással vittek tovább bennünket. Dél tájban Esszád pasa óriási erdejébe értünk, ahol csak gyalogosok által járható útra kerültünk. Kis albán lovaink azonban ismét keresztül másztak a sok esőzéstől átázott talajon és így rövid pihenő után tovább mehettünk.

Ez az út is félelem s izgalom között telt el, hiszen ez volt a Szkutariból Durazzó felé visszavonuló szerb csapatok útja is. Először a visszavonuló trénnel, majd kisebb csapatokkal, egyes tiszti járőrökkel, később pedig egész visszavonuló ezredekkel találkoztunk. A tisztek gyanús szemmel néztek ránk, de talán a fáradtság, vagy a hazájuk vesztében érzett végső közöny, fásultság volt az oka, hogy bennünket könnyedén átengedtek. A szerb katonák pedig örültek, ha magukat tovább vonszolhatták a nehéz és sáros talajon és bár lovainkkal közöttük mentünk, sőt néha össze is ütöttünk velük, mégis kitértek s szabad utat engedtek a menekülőknél. Egy szerb tiszt előtt azonban gyanúsnak tűnhettünk fel, mert felszólított egy másik tisztet, hogy állítson meg s igazoltasson bennünket. Az előbbi hozzám fordulva, szerbül kérdezte, hogy kik vagyunk, merre megyünk. Én, minthogy albánnak voltam öltözve, úgy tettem, mintha egy szót sem értenék beszédéből, csak vezetőm nevét kiabáltam, aki odajött s mint Esszád pasa csendőrije igazolta magát. Ennek megtörténte után azonban gyors irammal az erdő sűrűjében el is tűntünk.

Este 6 óra felé értünk az első nagyobb községbe. Vezetőnk lopva ment be az út mellett lévő házba és miután meggyőződött arról, hogy ott szerb katonák nincsenek, bennünket is bevezetett egy istállószertű épületbe. Beállítottuk lovainkat s mi is lefekedtünk egy sarokba a szénába elrejtőzködve, hogy ha váratlanul mégis szerb jönne be, ne vegyen észre bennünket. A házban és környékén sok albán csendőr tartózkodott, akik megtudván vezetőnkől, hogy Esszád küldöttei vagyunk, a legnagyobb tisztelettel közeledtek felénk s őrséget állítottak a kapu elé, hogy bántódásunk ne essék. Másnap is találkoztunk nagyobb szerb csapatokkal, de a katonák fülig beburkolódtak a szakadó esőben és legfőbb gondjuk volt, hogy a sáros, csuszamlós talajon előre jussanak; sem kedvük, sem idejük nem volt velünk törődni.

Délután 3 órára Mamurába értünk. Ott az albán csendőrök házában szállottunk meg, ahol szintén az ő felügyeletük s oltalmuk alatt voltunk. Majd összegyűltek a község lakói, hogy bennünket üdvözölhessenek. Az egyik, aki tudott valamit olaszul, megmagyarázta, hogy közöttük nem kell félnünk, ők inkább magukat áldozzák föl, de vendégüket elveszni nem engedik. Különbösen is ismertük a mohamedánok vendégszeretetének azon alaptörvényét, hogy aki házuk küszöbét átlépi, annak élete minden ellenséggel szemben biztosítva van.

A következő napon sziklás hegyeken át vitt tovább utunk, ahol hátaslovainkat alig használhattuk s az út legnagyobb részét gyalog kellett megtennünk. Ebédünket Esszád pasa addig terjedő birtokának utolsó csendőrházában fogyasztottuk el. Ezután vezetőnk tolmáccsal tudunkra adta, hogy ő bennünket tovább nem kísérhet, mert a folyó túlsó partján kezdődik a hírhedt mirditák területe s ha ezt a folyót Esszád csendőre átlépi, az élve nem kerülhet onnan vissza. Ennek okát csak később értettük meg, amikor megmagyarázták nekünk, hogy a két párt halálos ellensége egymásnak. Kérdéseinkre azt tanácsolták, hogy mirdita vezetőről gondoskodjunk, akinek föl kutatásában egyik albán segítségünkre is volt. De a mirdita kijelentette, hogy ő bennünket nem visz tovább, mert társai áruló olaszokat nem tűrnek a területükön. Szavunknak, hogy magyarok, illetőleg osztrákok vagyunk, nem adott hitelt. Véleménye szerint az osztrákok Esszád pasával, mint árulóval nem tárgyalhatnak és mi vagy olasz kémek vagyunk vagy pedig propagandát akarunk népünk között csinálni. Már-már kétségbeesett helyzetünkben – hiszen vezető és térkép nélkül tapodtat sem haladhattunk volna tovább a vadregényes úton – a véletlen ismét segítségünkre jött. Egy közelben lakó kisebb földbirtokosnak 17 éves, értelmes képű fia tévedt a csendőrkunyhóhoz, ahol ő a nap egy részét egyeből társaság hiányában tölteni szokta. Az előbb említett mirdita közölte vele, hogy itt gyanús idegenek tartózkodnak, akik magukat osztrákoknak adják ki, de véleménye szerint csak kémek lehetnek. Az ifjú érdeklődött utánunk s egyik csendőrrel kihivatott engem a kunyhóból. Egyideig szótlánul álltunk egymással szemben, nem is sejtve, hogy meg tudjuk magunkat egymással értetni, midőn az albán ifjú meglepetésünkre a következőképen szólott hozzánk: – *Sprechen Sie deutsch?* – Ennek hallatára érdeklődtem, hogy honnan tanult meg németül s miután az első bemutatkozáson átestünk, kezdtem a mi célunkat – óvatosan körülírva – vele megértetni. Előadtam, hogy mi magasállású osztrák tisztviselők vagyunk, akik politikai küldetésben voltunk Esszád pasánál, vele egy szabad és független Albániának felállítására ügyében tárgyaltunk s rá akarjuk őt venni, hogy Albániát közösen szabadítsuk meg a szerbektől és olaszoktól. Most pedig az ő üzenetével Prizrenen át kormányunkhoz akarunk sietni. Ezért kérjük, segítsen bennünket a mirditákkal együtt minél hamarabb Prizrenbe. Az ifjú, bár még bizalmatlanul, de rokonszenvesen érdeklődött ügyünk iránt és megígérte, hogy fog nekünk vezetőt keresni. Alig fogyasztottuk el ebédünket, már be is állított hozzánk egy mirditával akivel megegyeztünk, hogy megfelelő napidíj mellett elvezet bennünket a legközelebbi faluhoz, ahol egy mirdita katolikus pap van s ha az előtt, mint a kerület legokosabb embere előtt,

kellőképen igazoljuk magunkat és küldetésünk fontosságát vele megértetjük, úgyhogy továbbjutásunkat pártolni fogja, akkor ő hajlandó bennünket tovább vezetni. De követelte még, hogy tolmácsként az előbb említett ifjú, Prrenk Frroku, is velünk jöjjön

Végül délután négy óraker hozzá foghattunk a Mátí folyón való átkeléshez. A híd ismeretlen fogalom ezen a tájon. A folyón való átgázolás vagy átúszás a mélység és sebesség miatt lehetetlen volt. Egy óriási tölgyfából készült csónakon keltünk át egyenként s a túlsó parton a mirdita által megjelölt házba mentünk, ahol az éjszakát töltöttük. Másnap reggel félnyolc óraker gyalog indultunk tovább a hegyes vidéken, csak takaróink és málháink részére vittünk magunkkal egy kis albán lovat. Két órai gyaloglás után a sziklák mögül hangokat hallottunk, mire vezetőnk felkiabált s a sziklák mögül fejek tűntek elő. Vezetőnkkel való rövid beszélgetés után felfegyverzett albánok jöttek ki rejtkehelyükről s miután megtudták, hogy mi osztrákok vagyunk, barátságosan közeledtek felénk s magukat katolikus mirditáknak mondva, kezét fogták velünk s arcukat a miénkhez érintve, üdvözöltek bennünket. Egyúttal közölték velünk, hogy elkísérnek további utunkra, hogy bajunk ne essék, mert az úton még felfegyverzett albánok rejtőzködnek a sziklák mögött, mintegy hatvanan kapitányuk vezetése alatt. Ez az út ugyanis átjárókapu a mirditák területéhez, amelyet Esszád embereinek esetleges támadása ellen védnek.

Csakhamar eljutottunk azokhoz a sziklákhöz, amelyeknek háta mögött a már említett fegyveres mirditák rejtőzködtek. Vezetőjük a már nem messze fekvő Sréz faluig kísért, ahol Don José nevű katolikus lelkész házába vezetett. Középtermetű, bajszos, barátságos mirdita pap fogadott bennünket, aki bemutatkozásunk után biztosított oltalmáról, vendégeinek fogadott és némileg európaiasan bútorozott ebédlőjébe vezetett be. Háztartása, melyet nővére és albán parasztruhába öltözött atyja vezettek, egyszerű, de a körülményekhez képest igen jó volt.

Másnap reggel útnak indultunk, miután lelkészünk még az ő hátsalovát is felajánlotta az egy-kétórás útra, amely lovon még járható volt.

Január 14-én délután négyóra érkeztünk Fáni községbe, ahol Don Josef nevű lelkész vendégei voltunk. Kimentette magát, hogy nem adhat hozzánk méltó vacsorát, mivel az erre vonuló szerbek mindenéből kifosztották. Elmesélte, hogy négy héttel előbb nagy csatájuk volt a szerbekkel, majd meg is mutatta a csata helyét. Ugyanis a Prizrenből visszavonuló szerb csapatok egy része Petár királlyal együtt ezen a községen át szándékozott Durazzóba jutni.

Sok viszontagság között, hóval borított hegyi ösvényeken át vándorultunk, míg végre január 18-án reggel a Bicanje felé vezető úton az állandóan velünk tartó és mindenütt nagy segítségünkre lévő ifjú albán, osztrák egyenruhás előörs-csapatot látott messziről közeledni. – *Ni! ott osztrák katonák vannak!* – kiáltott fel németül s csakugyan megismertük a mi bosnyák, fezes embereinket. Egy altiszt vezetése alatt 12 ember közeledett felénk, akikről megtudtuk, hogy a körülbelül három óra járásnyira fekvő Bicanje községben egy századunk táborozik. Odajutva, a hazánktól való hosszas távollét után először történt, hogy tisztjeink meleg s barátságos kézszerítését fogadhattuk. Minden különösebb igazolás.

nélkül, hiszen arcunkon látták, hogy nem lehetünk mások, mint bajtársak, a legszívesebben fogadtak s üdvözöltek bennünket szerencsés megmenekülésünkért. Utána kitünő és nekünk már szokatlan ebéd következett, amely közben röviden elmondtuk utunk viszontagságait s érdeklődtünk a Központi Hatalmak helyzete iránt. Január 19-én már Prizrenben jelentkeztünk Goiginger Henrik altábornagynál, aki igen barátságosan fogadott bennünket. A részletek iránt érdeklődött, majd a hadosztály-parancsnokság tisztí étkezdéjében látott bennünket vendégül. Itt a velünk jött ifjú albánnal együtt is, akit megmentőnként üdvözöltek, a legmelegebb fogadtatásban részesültünk. Az albán ifjúban ekkor már meggyökerezett az a gondolat, hogy ő osztrák katonaiskolában akarná tanulmányait folytatni.

Másnap bajtársaink tiszta fehérműről, melyben bizony már nagy hiányt szenvedtünk, továbbá egyenruháról és egyéb szükséges dolgokról gondoskodtak. Kipihelve magunkat, január 22-én reggel kocsival Ferizovicra mentünk, ahonnan egy katonai vonattal 24-én Úszkűbbe érkeztünk. Úszkűbből Nisen át vonattal mentünk Belgrádba, majd Zimonyba s Újvidékre, ahol az albán ifjúval együtt már bátyám vendégei voltunk. Az albán ifjút innen Grimm Eduárd bajtársam vitte magával Bécsbe, ahol sikerült őt a külügyminisztérium révén egy katonai reáliskolában elhelyezni.

Egyik legérdekesebb s legmerészebb vállalkozás volt hat hadifogoly tisztnek megszökése Prizrenből. Már köztudomásra jutott, hogy november 12-én elindítják a hadifoglyokat Prizrenből az albán havasok közé. Kiss Sándor, Zörner Adolf, Vuksán Dániel, Barabás Géza, Chorle Rudolf, Kisch Viktor hadifogolytiszték már az egész úton készültek a szökésre. A szükös, majd később rettenetesen nehéz viszonyok közt is mintegy 12 napra való élelmet gyűjtöttek össze és cipeltek magukkal állandóan, hogy szökésük esetén addig, míg magyar német, osztrák vagy bulgár csapatokkal nem találkoznak, legyen mit enniök. Nagy lelkierő kellett hozzá, hogy a magukkal hurcolt élelmiszerkészlethez az utolsó percig nem nyúltak hozzá.

Prizrenig azonban nem kínálkozott alkalom szökési tervük végrehajtására. Itt azonban, mikor megtudták, hogy másnap indulniok kell Albániába, elhatározták, hogy tovább nem várnak. November 11-én estefelé, mikor sorakozás volt ételkiosztáshoz, bajtársaik mellett, feltűnés nélkül elhúzódtak az istállók felé, a hátsókapuhoz. A kapuban őr állott, de már megszokta, hogy egyes hadifoglyoknak, akik szerbül tudtak, szabad kijáráruk van a kaszárnyából. Kettesével haladtak el az őr mellett, fölényesen, bátran, mintha egyenesen Zsifkovics Milutin parancsnok megbízásából mennének ki a városba. Kiss Sándorra ugyan ráfogta az őr a fegyvert, de lélekjelenléte őt is átsegítette. Horvát honvédeznél szolgált, valamennyire

megtanult horvátul s így meg tudta győzni az őrt arról, hogy ő is azok közé tartozik, akik a szerbek bizalmát élvezik.

A kaszárnyán kívül a már előbb szemrevételezett közeli mély árokba kuporodtak le. Kínos meglepetés volt azonban számukra, hogy köröskörül mindenütt tábortüzek égtek. Egy egész hadosztály-tartalék tábora lehetett ott a város alatt. Ha észreveszik őket, menthetetlenül elvesztek. Fokozta a veszedelmet, hogy kóbor kutyák már észrevették s éktelenül ugatták őket.

Szerencséjükre a tábortüzek körül a fáradt katonák lepihentek, lassacskán a kutyák is beleuntak a csaholásba. Az éj leple alatt a hóban elhúzódtak a tábor mellett a Sár-hegység aljáig, majd onnan kezdtek fölfelé tapogatózni, kapaszkodni a hegyoldalban. Már jóval éjfél után volt, mikor szénaboglyákhoz érkeztek s ott megpihentek. Kettesével befészkeltek magukat a hóval borított szénába s az egész napot ott töltötték. Le lehetett látni a Rigómezőre s meg lehetett állapítani, hogy mely irányban folynak a rigómezei döntést előkészítő harcok.

Este Zörner százados kivételével a többiek tovább mentek fölfelé és keletre. így folytatták az utat éjjelenként, míg fölérték a 2500 méter magas hegység gerincére. Innen már könnyebb volt az út, különösen, ha ráülhettek egy-egy gleccser-szerű, lefelé csúszó jégtömbre.

A hegység túlsó oldalán leláttak a kacsaniki szorosba, a Lepenác völgyébe, ahol még mindig csatáztak a szerbek és bulgárok. El lehetett látni egészen Üszkübig. Az volt a benyomásuk, hogy még mindig olyan területen vannak, ahol a szerb hadsereg uralja a helyzetet. Tehát még mindig óvatosaknak kell lenniök.

November 15-én, tehát ugyanazon a napon, amikor Zsivkovics Milutin parancsnok rájött a szökésre s a bicánjei dombtetőn büntetésből ugyancsak megfélemlítette a szökésről mit sem tudó hadifogoly tiszti tábort, e merész, mindenre elszánt bajtársak a Sár-hegység keleti oldalán egy leégett falu közelében nagy juhnyájra s fegyveres pásztorokra akadtak. A szerbül tökéletesen beszélő Barabás Géza ment oda hozzájuk s elegyedett velük beszédbe. Azt mondta nekik, hogy ők a kacsaniki szorosból jönnek, ahol a szerbek megverték a bulgárokat, ami láthatólag jó hatással volt a pásztorokra, akik szerb katonai hajcsárok lehetnek. A beszélgetés során azt is megtudta Barabás a pásztoroktól, hogy a szerb katonák erről a területről már elvonultak Prizren felé.

Másnap, november 16-án, a kapott értesülések alapján már nyugodtan haladtak lefelé a Sár hegység oldalán. Nemsokára bulgár komitácikkal találkoztak, akiknél sikerült magukat igazolniok s fegyveres bulgár népfölkelő kíséretében mehettek tovább Üszküb felé, ahová megérkezve Halász Sándor, meg a többi kiszabadult hadifogoly örömkönyvek között fogadták s üdvözölték őket.

Visszamaradt bajtársuk, Zörner Adolf, 16 napig tanyázott kínos várakozással Prizren fölött, a Sár-hegység oldalában, a hóval borított szénaboglyában. Fájós lába miatt nem tudott bajtársaival együtt tovább menni. Az első éjszakai búvóhelyen várta be, míg Prizrenbe bevonultak a bulgárok. Szerencséjére a zimankós téli időben senki sem járt fent a hegytetőn s zavartalanul figyelhette a hegy lábánál, a Rigómezőn dúló harcok lefolyását s november 28-án már nyugodtan elhagyhatta rejtekhelyét s ballaghatott lefelé Prizrenbe.

Hogy a részint hátrahagyott, részint megszökött hadifoglyok milyen állapotban szabadultak ki a szerbek fogságából, annak legyen tanúja a *Kölnische Zeitung* haditudósítója, aki színről-színre látván őket, azt írja, hogy *el kell fordulni az iszonyatos nyomorúságtól, amely ezekről a hadifoglyokról leír. Nem mennek, hanem csak vánszorognak. Csontig lesoványodott, szinte üreges arcukon, mélyen beesett szemükben végtelen fájdalom tükröződik. Beszédjük zavaros, hebegő. Még mindig nem merik, nem tudják elhinni, hogy megszabadultak a borzalmas pokolból, melyet átéltek.*

A kiszabadult hadifoglyok összegyűjtésére, elsősegélyben való részesítésére, továbbszállítására s gondozására bizottságot alakítottak, amelynek élén gróf *Tarnovsky Ádám*, a monarchia szófiai követe állott, tagjai pedig *Laxa* ezredes, szófiai követéségünk katonai attaséja, *Caska Ottokár* őrnagy, báró *Ibrányi Mihály* őrnagy, dr. *Botzenhardt Ferenc* főorvos, *Windischgrätz Lajos* herceg huszárkapitány, *Halász Sándor* 4-es népfölkelő főhadnagy, Üszkübben felszabadult hadifogoly voltak.

Részint e bizottság tagjainak hivatalos jelentései, részint egyéb adatok teljesen hű képet nyújtanak a kiszabadult hadifoglyokról, valamint az érdekükben történt intézkedésekről.

Windischgrätz Lajos herceg a következőkben számol be nisi kiküldetéséről és ott szerzett tapasztalatairól:

November 6-án kerültem Nisbe, hogy megtekintsem az ott hátramaradt hadifogoly tiszteket s katonákat és gondoskodjam ellátásukról s hazaszállításukról. 11 tisztet és 347 katonát találtam ott, nagyobbrészt sebesülteket, betegeket és lábbadozókat, akiknek száma azonban folyton növekedett olyanokkal, akik a

városban rejtőzködtek különböző helyeken, hogy ne kelljen a szerbekkel, illetőleg a szerbek előtt a nagy útra elindulniok. A többiek október 19-én indultak el Nisből Prokopljén keresztül Albániának. Hogy mi történt az Albánia felé elhurcolt hadifoglyokkal, arról csak az úton megszökött és Nisbe visszatért hadifoglyoktól, továbbá megbízható bolgár, macedón lakosoktól tudtunk meg egyet-mást.

Az összes megmenekült hadifoglyokat különböző kórházakban s istállókban találtam. Ott, ahol a szerbek a kivonulás alkalmával éppen elhelyezték őket. A legénységi táborát a lovassági kaszárnyában állítottam föl, ahol megfelelő lakást és étellemezést biztosítottam számukra. Alig lehet azt szóval elmondani, hogy ezek a nyomorékok, vakok, betegek milyen kitörő örömmel üdvözölték az új cs. és kir. uniformist és milyen hálásak voltak az egy év óta első ízben élvezett, pompás étellemezésért és tiszta lakásért.

Mint már sürgönyileg is jelentettem, a magyar s osztrák Vörös Kereszt által szállított, de a hadifoglyok közt ki nem osztott nagymennyiségű készleteket találtam, amelyeket nekem a bolgár katonai parancsnokság készséggel rendelkezésemre bocsátott. Jellemző a szerb Vörös Kereszt tehetetlen működésére, hogy a hadifoglyokat ezer meg ezer számra hagyta az éhségtől, hidegtől és betegségekől tönkremenni, mialatt a monarchiából Szerbia területére érkezett küldemények: cipők, köpönyegek stb., részint raktárakban heverték, részint a szerb hadsereg részére használtattak föl.

Windischgrätz Lajos herceg jelentésének végén még megemlékezik egy derék hölgyről, akinek több hadifogoly életét köszönhette s aki a szerbek gyanakvó magatartása ellenére is mindig a legnagyobb önfeláldozással sietett a hadifoglyok segítségére. Ez a hölgy egy orosz orvos özvegye, *dr. Vera Chalezka* orvosnő volt, akit a szerbek a Nisben hagyott hadifoglyok gondozásával bíztak meg.

1915 november 24-én *Laxa* ezredes jelentette, hogy 85 főből álló hadifogoly szállítmány, köztük 30 súlyos beteg is, Nisből Pirof felé indult s körülbelül 26-án érkezik Szófiába. A hadifoglyok egy részét innen kórházhajóval és egyéb szállítóeszközökkel azonnal útnak indították hazafelé. December 11-én ugyancsak *Laxa* ezredes jelentette, hogy Debrán 880 kiszabadult hadifogoly teljesen tönkrement testi és lelki állapotban a bolgár hadsereg-főparancsnokság tábori kórházában várja a további intézkedéseket; *Zörner* kapitány, mintegy 500 kiszabadult hadifogollyal december 10-én Prizrenből Nisbe érkezett; Aggházy kapitány s a prizreni kórházban hátramaradt hadifoglyok hazaszállítása német teherautókon folyamatban van. Monasztirból 40 felszabadult hadifoglyot szállítottak Uszkübbe s ugyancsak intézkedés történt aziránt is, hogy a szállítóképes állapotban lévő hadifoglyokat Debráról szintén Uszkübbe vigyék. Egyidejűleg a Segélybizottság megkérte a bolgár katonai

hatóságokat, hogy a nem szállítható hadifoglyokat saját egészségügyi intézeteiben ápolják és csak azután szállítsák Üszkübbe.

1916 január 17-én kelt jelentésében *Laxa* ezredes már hivatkozik Elbasszánból megszökött hadifoglyokra, akik elmondották, hogy a többiek Valóna irányába mentek, ahol értesülésük szerint Olaszország veszi át őket a szerbektől. Ugyanezekről hallották, hogy Ohridában és Sztrugában mintegy 800 magyar s osztrák hadifogoly halt meg a kimerültségtől s éhségtől.

Caska őrnagy 1916 február 9-én összefoglaló jelentésében a következőkben számolt be működéséről s tapasztalatairól:

A hadifoglyok általában rongyos ruhákban, teljesen lesoványodott, kiéhezett, testileg tönkrement állapotban vannak. Keze, lába megfelelő ruházat hiányában igen soknak elfagyott. A cseh nemzetiségű hátramaradt hadifoglyok azonban állítólag az amerikai cseh misszió révén Szerbiában lábbelit és jó ruhákat kaptak. A hadifoglyok lelkileg is teljesen megtörték. Erkölcsi s fegyelem iránti érzékük meglazult. Egymástól loptak, még elhalt bajtársaikat is kirabolták, ha valami használható dolgot találtak náluk. Közléseik szerint sok ezer hadifogoly elpusztult Albániában a nélkülözések, kegyetlenkedések s betegségek miatt. De azt is mondják a kiszabadult hadifoglyok, *hogy az albánok barátságosan bántak velük, hálásan emlékeznek meg a görög hatóságokról is azok a hadifoglyok, akik menekülő útjukban véletlenül görög területre tévedtek.*

Üszkübben a kiszabadult hadifoglyok gondozása körül különösen nagy érdemeket szereztek *Lady Paget*, az ottani angol misszió tulajdonosa és vezetője, valamint *Halász Sándor* népfelkelő főhadnagy és *Herkner János* tábori lelkész.

Összesen mintegy 1500-2000 hadifogoly maradt hátra, szabadult ki a haláimars ideje alatt. Voltak közöttük polgár, internáltak is. Kiszabadulása s hazatérése után valamennyi halálával gondolt vissza a bulgár hadseregbe, a szófiai lakossagrai a bulgár királyi családra az első melegszívű támogatásért, segítő kéért. Példásan előljártak a kiszabadult magyar hadifoglyok gondozásában Eleonóra bulgár királyné s Eudoxia, Nadesda királyi hercegnők.

Jellemző képek, mozzanatok a nagy útról.

A három öreg. Petár, a király, Pasics, a miniszterelnök, Putnik, a vezérkari főnök. Mindhárom jellegzetes törtnelmi alakja Szerbiának, a világháborúnak s az 1915-iki halálmarsnak. Legidősebb volt a király, 71 éves, utána Pasics 70 és Putnik 68 évvel. Legjobb bírta az utat Pasics, legkevésbé Put-

lük, aki járnai sem tudott. De mindahárman példaadó kitartással osztoztak a szerb nép és hadsereg nehéz sorsában. A király az egész úton katonái között óhajtott lenni. Éjjelenként leült közjük a tábornokok mellé s elbeszélgetett velük. Szavajárása volt, hogy „*mi katonák vagyunk*”. Különösen kedvelte az öreg paraszt népfölkelőket. Gyakran evett velük együtt kenyeret és főtt babot, mert más nem volt. A katonák is szerették öreg királyukat. Jó hatással volt rájuk, hogy maguk között látták a rettenetes megpróbáltatások között is. Putnik nagyon tehetséges katona volt, szüksége volt rá Szerbiának még akkor is, mikor már nem tudott járni. A három öreg közül ő ítélte el leg súlyosabban Szerbia szövetségeseinek üres biztatását, hitegetését a segítség kérdésében. Pasic volt a legbizakodóbb, legszívósabb. Az úton olykor-olykor lóra ült, de legtöbbször gyalog ment botjára támaszkodva. Kétségtelen, hogy a legnagyobb felelősség őt terhelte mindenért. Ha nem Pasic Szerbia miniszterelnöke, talán ki sem tört volna a világháború. Keveset beszélt az egész úton, de legkevésbé csüggedt el.

Egy hercegi pár. Petár király leánya Heléna férjével, Konstantinovic János orosz herceggel együtt menekült Kraljevó-Raska irányában. A hercegnő 40 szerb nő támogatásával hadikórházat tartott fenn s ennek az ügyeit intézte a menekülés pillanatáig. Raskában még ott találták a szerb vezérkart. A kapott tanács szerint Mitrovicára mentek volna gépkocsin, de az áradásoktól tönkretett úton ökrökkel kellett vontatni a gépkocsit. Prizren után Ljumkulán keresztül akartak Durazzóba eljutni, de visszafordultak s Ipek felé mentek a Feketehegyek országába, Montenegróba. Rettenetes hidegben, leírhatatlan fáradalmak közt jutottak el Podgoricára s onnan Szkutariba, majd Durazzóba. Innen olasz torpedónaszád vitte őket Brindisibe.

Orosz ápolónő. A Journal de Genève című svájci lapban egy orosz ápolónő így számol be élményeiről: »*Voltam Belgiumban, végigéltem az antwerpeni visszavonulást, voltam a fronton több helyen, de mindaz, amit a belgák szenvedtek, semmi ahhoz képest, ami nyomorúságot, borzalmat a szerbek átéltek. Volt sok olyan nap, amelyen 14 órát gyalogoltunk anélkül, hogy egy falatot ettünk volna. Micsoda visszavonulás volt ez! Az ellenség szüntelen a nyomunkban s az egész szerb hadsereg menekül, húzódik hátra napról-napra. Aztán jött a hideg, a hó, az éhség, Magam is kötöztem sebesülteket, akik súlyos sebeikkel 10-12 napig gyalog-*

goltak kötözetlenül s anélkül, hogy napokon át egy darabka kenyeret kaptak volna. Soha nem fogom elfelejteni a búcsúzást Mitrovicától; a hideget, a havat, mely belepte az utat, betemette a katonák, lovak, ökrök tetemeit!«

Sándor trónörökös, hadseregfőparancsnok nyilatkozata Korfuban. A megmaradt szerb hadsereget Korfu szigetére, illetőleg a közelében levő kicsiny Vido szigetére szállították. Éppolyan állapotban jutottak ide a szerb katonák, mint a hadifoglyok Asinára szigetére. Nem tudtak egyenesen állni, naponként 50-60 halt meg közülük. Sándor trónörökös 1916 február 8-án érkezett meg hozzájuk. Ekkor mondta a következőket:

»Azért főttem Korfuba, hogy itt is osztozzam katonáim sorsában. Az emberek nem tudnak arról fogalmat alkotni, min mentünk keresztül. Három tülerős ellenség támadott meg bennünket nagyszámú tüzérséggel. Két fronton kellett harcolnunk: északon és keleten. Azután főtt egy újabb ellenség: az éhség. El sem lehet képzelni, hogy ez mit félt. Sehol far ható út, sehol egy falat kenyér. Elpusztult ország, kiélt vidék mindenfelől. Hadseregemnek holttestein keresztül vezetett mindenütt a visszavonulás s menekülés útja.«

Pasics sofförje. Pacics miniszterelnöknek a háború kitörésekor német sofförje volt. Bock Józsefnek hívták. Amíg gépkocsival mehettek, együtt volt Pacicsal. Nyilatkozatai szerint, amikor a bulgárok Kragujevacot elfoglalták, Nisből mindenki menekült. A kormány később Raskára ment, ahol akkor már nagy hiány volt élelmiszerekben. Raskáról Mitrovicára ment Pacicsal együtt, majd innen Prizrenbe. Prizren után Ljumkulán minden állami gépkocsit elégettek. Innentől kezdve a sofförök is gyalog mentek.

Járművek. Szerbia egész területéről mindenféle jármű elindult délnyugat felé. Régi fajta bérkocsik, fiakkerek, úri hintók, homokfutó kocsik, paraszt szekerek, talyigák, nagy postakocsik, vásári laposkocsik, személy- és teherszállító autók megszámlálhatatlan sokasága poroszkált Rigómező felé. Mindegyik megrakva hazai holmikkal, élelemmel, takarmánnyal. Egyik-másik felesleges bútordarabokkal s egyéb dolgokkal is. Volt olyan, aki magával vitte kedvenc madarát kalickájával, kedvenc kuttyját ólójával együtt. Aztán mindez a temérdek jármű Ljumkulánál vagy Ipeknél elhamvadt a hadifelszerelések kényszer-krematóriumában!

A visszavonuló hadsereg. A támadás kezdetén mindenképen igyekeztek a hadsereg harcias, lelkes hangulatát ébren tartani. Virágokkal, zászlókkal díszítették föl a városokat, kaszárnyákat. Mikor Belgrád elesett, a többi fronton, beljebb az egész országban víg zene, hangos ujjongás hangzott mindenféle annak öröme, hogy jönnek az angolok, franciák.

Aztán egyszerre megtorpant, megváltozott minden. Az angolok, franciák nem jöttek, de jöttek helyettük a bulgárok..., ám nem segítőszándékkal, hanem számonkérő támadással az 1913-iki igazságtalan bukaresti békéért.

Bizonyos elégtelenség, elkeseredés kerekedett felül a szerb hadseregben. A szerbek jó katonák voltak. A tisztek fogadalmat tettek, hogy inkább meghalnak, de meg nem adják magukat. És mégis kezdték nyíltan hangoztatni, hogy valami nincs rendjén. A tartalékos tisztek kezdtek zúgolódní, hogy a csapatok vezetését teljes felelősséggel rájuk bízták. Azok a hivatásos tisztek, akiknek jobban kellene érteniök a harcászathoz, vezetéshez, irodákban dolgoznak, egyszerű nyilvántartási munkákat végeznek. Különösen zúgolódnak egyes magasabb rangú katonacsapadok ellen, amelyekben a családfő tekintélye mögött a családtagok, rokonok, ismerősök meghúzódnak veszélytelenebb beosztásokban.

A visszavonulás megrendítő képe teljes nagyságában a Rigómezőn bontakozott ki. Lipljannál már a különböző katonai osztagok teljesen elvegyülnek a menekülő lakosság között. Itt tüzéruitegek kilótt ágyúkkal, nincs már több lőszer. Ott katonalovak üres nyereggel. Gazdáik ott maradtak a csatatéren. Üres lőszer-, hadtápkocsik teljes összevisszaságban. Az egyikken a Timok, másikon a Vardar, harmadikon a Mora va hadosztály jelzése.

Az utak szélein elesett lovak, igásökrök, tehének, felfordult, összetört kocsik, szekerek. Senki sem törődik velük, senki sem igyekszik talpraállítani, újra beállítani őket a sorba.

Csak Troubrigde angol admirális tengerészei s a szerb vezérkar tisztjei tűnnek föl még Prizrenben is tiszta, gondozott ruhájukkal, üde, borotvált arcukkal. Szinte kihívó, kínos ellentét volt ez a kimerült, rongyos, sáros ruhájú, borostás arcú tisztekkel, katonákkal szemben, akik a tűzvonalakból, az ádáz tusák színhelyéről vonultak vissza.

Sokan már elkeseredetten kárhoztatják, hogy miért kell még tovább is erőltetni az ellenállást. Nisig még csak volt értelme, de tovább miért s hová?!

Legnagyobb gond volt a kenyérgkérdés. Azt már min-Uenki tudta, hogy a rigómezei harcok, Prizren kiürítése után

menniök kell tovább, de ki fog gondoskodni róluk Albániában, Montenegróban? Prizrenig még saját hazájukban voltak, saját hazájukért harcoltak, de azon túl már hontalanok, számkivetettek.

És mégis mentek, szenvedtek tovább a Golgota útján keresztül a föltámadásig!

A menekülő lakosság. Szerbia minden nagyobb városában, helyiségében az értelmiség, sőt az egyszerűbb emberek is érdeklődéssel tárgyalták mindig, de főleg most, az 1915-iki támadással összefüggő eseményeket, eshetőségeket. Különösen mióta Pasics kormányozza Szerbiát s irányítja Szerbia sorsát, erősödött meg a közélet, a jövő iránti érdeklődés. Nagyszabású, merész tervek, számítások, soha nem sejtett, nem remélt területi, hatalmi, gazdasági lehetőségek káprázata foglalkoztatta a különben is szélsőségekre, túlzott becsvágyakra hajlamos szerb értelmiséget. Meggyőződéssé érlelődött, ami eddig csak álomszerűségnek látszott, hogy Szerbia számára hatalmas szövetségei, pártfogói mellett minden elérhető.

Voltak ugyan olyan jelenségek is, amelyek zavarólag hatottak erre a bizakodásra. Ilyen volt például az, hogy az angol, francia segítség nem érkezett meg a jelzett időre. A lobogókat le kellett szedni, az üdvözlő szónoklatokat nem lehetett elmondani. Aztán, hogy a német-magyar-osztrák csapatok rettenetes ágyúkkal lődöznek, hogy a szerb hadsereg gyorsabb ütemben kénytelen hátrálni, mint amit hivatalosan tervszerű visszavonulásnak lehet nevezni.

De leginkább feszélyezte a közhangulatot a bulgár mozgósítás. Hiába akarták elhíttetni, hogy Bulgária mozgósítását nem kell komolyan venni, hogy a mozgósítás nem is Szerbia, hanem Törökország ellen irányul, a lakosság kezdett nyugtalanodni.

Mikor aztán a bulgárok megkezdték a támadást, a lakosság készülődni kezdett. Ösztönösen érezte, hogy a bulgárok számon kérik a bukaresti béke megaláztatását.

Erre a gyors hangulatváltozásra jellemző Üszküb lakosságának a magatartása. Október 16-17-ike közötti éjjel kezdődött a bizalmatlanság, a nyugtalanság. Az emberek nem tudtak aludni, az utcákon ödöngtek. Egyszerre csak észrevették, hogy a katonai parancsnokság épületében társzekereket raknak meg mindenféle ládákkal, csomagokkal. Az üszkübi katonai parancsnok nagy úr, nagy hatalom volt. Az ő feladata volt az új-, vagy délszerbiai határok védelme keleten. Akkor már baj lehet, ha az üszkübi katonai parancsnok is csomagoltat. A lakosság

is megkezdte a készülődést. Még akkor szabad volt a vasútvonul úgy Szaloniki, mint Mitrovica felé. Indultak is vonatok mindkét irányban. Az volt a szerencsés, aki Szaloniki felé indulhatott, mert az megmenekült a halálmars borzalmaitól.

De nemcsak Üszkübben, hanem Szerbia többi részében, városokban is hamarosan megváltozott a lakosság bizakodó hangulata. Különösen, mikor mindenütt látták, hogy a katonatisztek családjai csomagolnak, indulnak.

A középületeken lengő angol, francia lobogók már nem tudták megnyugtanni a lakosságot.

Igen sok helyen már alig volt annyi ideje a lakosságnak, hogy a legszükségesebb dolgokat összekapkodhassa. Nemcsak önszántukból kellett menekülniök, hanem a hatóságok, katonai parancsnokságok kényszere folytán is.

A lakosság Szerbia minden részéből a Rigómezőn zsúfolódott össze. Kivéve azokat, akiknek idejekorán alkalmuk, módjuk volt Románia vagy Szaloniki felé elmenekülniük.

Menekülő lakosság a Rigómezőn. Pristinától kezdve már teljes fölfordulás van mindenütt. Vagy összebújnak az egyes családok, ismerősök egymással, mint a kígyók, vagy elszélednek, hogy az úton soha többé nem látják egymást. Ahol egy-egy menekülő tábor megszáll, vagy éppen azokban a helységeken, ahol a menekülők minden irányból átvonulnak, mint például Lipjánban is, ott nem marad más a portákból, mint a pusztfa. Reggelre kelve a gazda hiába keresi ólját, csürét, kerítését. A hideg éjszakában az egymásután özönlő menekülők, katonák eltűntek.

Jellemző volt a teljes felfordulásra, hogy imig gyermekek eltévedtek, eltűntek, elszakadtak a szülőktől, testvérek a testvérektől, rokonok a rokonoktól, addig egymást soha nem látott emberek korra, nemre, foglalkozásra való tekintet nélkül mint régi ismerősök olvadtak össze a közös nyomorúságban anélkül, hogy egymás neve, múltja iránt érdeklődtek volna.

Leginkább kínozza a menekülőket a hideg és az éhség. A menekülés irányába eső útvonalon két-három nagyobb helység, város van, mint Pristina, Prizren, de ezek sem tudnak százezres menekülő tömegeknek szállást, födelet nyújtani. Éjjeli szállás tehát csak az Isten szabad ege alatt van. Tüzet raknak, melegesznek, beszélgetnek, bóbiskolnak reszkető öregek, kisdedeiket mellükön szorongató anyák, sebesültek, megtört hadifoglyok. Ruhát szárítgatnak, sarat tisztogatnak a lövész árkokból érkező, átvonuló szerb katonák.

Utolsó éjszakák Prizrenben. November 25-ikétől kezdve szomorú éjszakák voltak Prizrenben s környékén. November 22-én a menekülők tízezrei kint a szabad ég alatt éjszakáznak, virrasztanak. A környező hegyeket, völgyeket titokzatos köd lepi el. Dusan cárnak a város fölött emelkedő palotájának, várának romjai mintha gyszáfátyolt öltöttek volna magukra.

Az utolsó éjjel elásták a szerb királyi koronát. Csendben, titokzatosan. Hú emberek végezték a munkát és Sándor, a jövő király virrasztott s hallgatta az ásók kopogását.

A kenyérnélküliség, éhség itt már ijesztő mérvű lett. Akik még előbb értek Prizrenbe, tudtak maguknak útravalót szerezni, de a menekülők, a visszavonuló hadsereg zömének már nem maradt semmi. Prizren mohamedán, albán lakossága különben sem rokonszervezett a szerbekkel, nem érzett irántuk szánalmat.

Az elégtelenség, türelmetlenség, elkeseredés odáig fokozódott a menekülőknél, hogy sokan nem akartak, sőt nem is mentek tovább. Voltak, akik minden hitüket, reményüket elvesztették a jövőt illetőleg. *Világot járt, művelt szerbek fejtegették, hogy Szerbia nem lehet nagy állam, mert nincsenek igazi nagy emberei. Különben a török alól 1912-1913-ban felszabadult Szerbiát előbb meg kellett volna alapozni, anyagilag, szellemileg megerősíteni s csak aztán gondolni a délszlávok egyesítésére.*

November 24-én Pasics miniszterelnök a kormány tagjaival elhagyta Prizrent. A menekülő tömegek most már kormány nélkül, az ország határán tényleg nem tudták, hogy mit cselekedjenek. Eddig még hittek, akik hittek, valami csodában, de most már...?!

Fokozta az elégtelenséget, a forrongó hangulatot, hogy még ebben a szörnyű nagy nyomorúságban, sorscsapásban is voltak kivételes kedvezményeket, helyzetet élvezők.

Egy jobbmódú anya például, akinek férje a harctéren elesett, két gyermekével együtt gyalog ment egész Pristináig. Itt egyszerre csak a rengeteg kocsi között fölismerte a saját hintóját. Tőle elvették azzal az indokolással, hogy kell a hadsereg számára, mert a sebesült katonák nem mehetnek gyalog. A hintóban azonban két úri, divatosra szabott, vörös kereszt ruhájú dáma ült, bizonyára magasabb pártfogásból ugyanakkor, mikor a tűzvonalból visszavánszorgó szerb tartalékos tiszték Kursumlijától Pristináig gyalogolni voltak kénytelenek.

Megható annak a másik anyának a sorsa is, akinek férje szintén hősi halált halt a második balkán háborúban, most pedig a Rigómezőn tudta meg, hogy két fia is elesett a vissza

vonulási harcokban. Mi célja volt, mi célja van most már az ő további menekülésének?!

Mennyivel jobb dolga van annak az asszonynak, akinek a fiai katonai irodákban vannak még a menekülés alatt is s aki mint magasrangú tiszt felesége állami autón tette meg az utat Prizrenig az összes konyha-, piperekészlettel, virágtartókkal s más egyéb csecsebecsékekkel fölszerelve. Még katonai kíséret is jutott ehhez a gépkocsihoz, mikor a hiányok pótlására még a 15-16 éves gyermekeket s a 60 éven felüli öregeket is be kellett sorozni!

Minél tovább mentek Prizren után, minél beljebb jutottak a hegyek közé, annál súlyosabbá vált a helyzetük. Addig az ellenség ágyúi dörögtek a hátuk megett, most meg a nyomorúság, fagyasztó hideg, őrjítő éhség mardosásai közé jutottak.

Egyik idősebb szerb mondotta, hogy úgy érzi magát ebben a menekülésben, mint az, aki az égő ház hatodik emeletéről ugrik le a bennégés veszedelme elől.

E sorok írója a Vojusza partján beszélgetett egy szerb gimnáziumi tanárral, tartalékos hadnaggyal. Az olaszok a hadifogoly tiszteket áthajózták a Vojuszán s átvették őket, a szerb katonákat, tiszteket azonban visszahagyták. Akkor mondotta könnyes szemekkel a szerb tanár, tartalékos tiszt hogy sokat szenvedtek az úton a hadifoglyok is, de azoknak még van hazájuk, ahová egykor visszatérhetnek, de nekik már nincs többé hova hazatérniök.

Nem neki lett igaza! Ők megnagyobbodott, a hadifoglyok megcsonkított hazába térhettek vissza!

Fontosabb személy- és helynevek rövid ismertetése.

Albánia. A mai Albánia 27.500 km² területet foglal magában, kereken egy millió lakossal. Az idők folyamán sokat változott a területe. Neve inkább nép-, mint földrajzi fogalom. Albánok lagnak Görögország, Jugoszlávia területén, sőt Olaszországban is. Fővárosa Tirana. 1928 szept. 1. óta királyság. Királya Ahmed Zogu, volt fölkelővezér, aki a világháború alatt a magyar és osztrák közös, hadseregben is szolgált. Keleti részét hegyek borítják, melyek itt-ott a 2500 méter magasságot is meghaladják. Az Adria felé ereszkedő nyugati része s a folyók völgye termékeny síkság. Vízszabályozé s hiánya miatt azonban a nagy kiterjedésű áradásos, mocsaras területek hasznavehetetlenek s járhatatlanok. Kikötői: San Giovanni di Medua, Durazzó, Valóna, Santi Quaranta. Folyói: a Drim, Mati, Arzén, Szkumbi, Szemeni, Vojusza. Jelentősebb városai: Berat, Durazzó, Elbasszán, Korica, Szkutari, Tirana, Valóna. A halálmars

- idejében az albán állam feje Esszád pasa volt, de kormányzását nem mindegyik törzs ismerte el. A világháború után a Népszövetség 1920-ban mint önálló, független államot fölvette tagjai közé.
- Alessió, az ókori Lissos, Albániának kis városkája, a Drim torkolatánál, közel a tengerparthoz. A szerbek Ljesnek hívják. Régi vára ma is hirdeti, hogy a múltban jelentékeny történelmi szerepe volt. Szkander béget, Hunyadi János kortársát s fegyverbarátját itt temették el. San Giovanni di Medua 5 kilométerre van tőle.
- Andrijevic, montenegrói városka a Lim völgyében. Szintén egyik menekülési útirány s pihenő hely volt Szkutari felé.
- Balugdzsics Zsivojin. Újságíró volt s harcos ellensége azObrenovicsoknak.. Emiatt menekülni kellett hazájából. Hosszú ideig élt külföldön, nyelveket tanult, világot látott s kitűnő diplomata lett belőle. A Karagyorgyevicsek alatt, mint követ, több európai országban képviselte Szerbiát. 1915-ben athéni követ volt.
- Belgrád eleste. A szerbek lehetetlennek tartották, hogy az ellenség a Duna és Száva felől behatolhasson Belgrádba. Inkább a déli oldalon,, a szárazföldi részen erősítették meg. A Kalimegdánra, Belgrád erődjére fölvontatott angol hajóágyúk tüzérsége még az ostrom idején is vidáman mulatott. Annyira biztosak voltak ágyúikban, meg a Duna-Száva medrébe elhelyezett aknában! Október 7-én hajnali két órakor mégis megkezdődött az átkelés.
- Berezina, a Dnyeper baloldali mellékfolyója. Napoleon menekülő hadserege 1812 november 26-28-án rettenetes veszteséggel kelt át a folyón rögtönzött s az orosz tüzérség által állandóan lőtt hidakon. Több mint 30.000 ember pusztult ennél az átkelésnél. Bizerta, az afrikai parton Tunisz hadikikötője, francia birtok.
- Bojadzsev Kliment, bulgár tábornok, született Ohridán, 1865-ben. A balkáni háborúban hadosztályparancsnok volt. A világháborúban az 1. bolgár hadsereget vezette.
- Bojovics Péter szerb tábornok, hadvezér. 1858-ban született Misevicsen. Az 1876-77-78-iki háborúkban mint katonai növendék vett részt s már akkor kitűnt bátorságával s kiváló képességeivel. A világháborúban az I. hadsereg, majd az új szerbiai hadsereg parancsnoka volt. Ő vezette a kacsaniki-rigómezei védőharcokat 1915 november második felében. Putnik vajda után 1915 végétől 1918 júniusáig Szerbia vezérkari főnöke volt. Több jeles katonai szakmunkája is van, közöttük Rigómező védelmének leírása is.
- Brindisi, Olaszországnak egyik legjobb tengeri kikötője a keleti parton. Az ókorban Brundisium volt a neve. Görögország s Kelet felé rajta keresztül bonyolódott le minden forgalom.
- Cetinje, Montenegró fővárosa, mintegy 5000 lakossal. A Lovcsentol keletre fekszik, magas hegyektől körülvett völgykatlanban. Görögkeleti érseki székhely. Legtekintélyesebb épülete a királyi palota s a külföldi követek háza. A cattarói kikötővel műút köti össze. A világháborúban a magyar és osztrák csapatok 1916 január 13-án vonultak be a városba.
- Conrad von Hötendorf. Gróf hötendorfi Conrad Ferenc tábornagy 1852 november 11-én született, Bécs mellett, Penzingen. Mint főhadnagy résztvett a boszniai hadjáratban. 1906-tól kezdve rövid megszakítással vezérkari főnöke volt Magyarországnak és Ausztria hadseregének, 1917 márciusától 1918 júliusáig hadsereg- parancsnoka az Olaszország ellen küzdő délnyugati frontnak.; 1925 augusztus 25-én halt meg Würtembergben. Egyike volt

- azoknak, akik idejekorán felismerték, hogy a Franciaország körül megalakuló nagyhatalmi érdekcsoport a Monarchia felosztására szervezkedik. Katonai, politikai működése egész életén keresztül arra irányult, hogy ezt a veszélyt elhárítsa.
- Csakor hegység Montenegróban, Plavtól északkeletre húzódik, átlagosan 1500 méter magasságban.
- Decsani kolostor, Ipek mellett. III. Uros István alapította. 1327-1335-ig épült a Bisztrica partján. 1725-ben megnagyobbították. A török hódoltság idején a szultánok kivételes védelmét élvezték s ezért maradhatott meg aránylag elég jó állapotban.
- Delcassé Teofil, francia államférfi, 1915 okt. 13-ig külügyminiszter Viviani kormányában. A francia németellenes s háborús pártnak egyik vezéralakja volt, aki mint szentpétervári nagykövet erősen befolyásolta Oroszországot is s egyik előkészítője volt a világháború kitörésének.
- Drim. Albánia főfolyója. A Fekete s Fehér Drim egyesüléseként. Alesztól nyugatra torkollik az Adriába. A Fekete Drim a 695 m. magasságban elhelyezkedett Ohrida tóból, a Fehér Drim pedig Ipektől északra a 2200 m magas Zsljeb-hegységből ered. Nem tévesztendő össze a Drina folyóval, mely Szerbia nyugati határát képezte s Racsánál éri el a Szávát. Vannak, akik az albániai Drim folyót is Drinnek írják s ez nyújt alkalmat az összetévesztésre.
- Durazzo, szerbül Drács, Albánia egyik legrégebb, legérdekesebb városa s kikötője. Mintegy 5000 lakosa van. Görög gyarmatosok alapították. A rómaiak Kr. e. 229-ben vették birtokukba. A középkorban, 1336-ban a nápolyi Anjouk kezébe került, így kapta az Anjouk egyik ága a Durazzo-i melléknevet. A magyar és osztrák csapatok 1916 márciusában foglalták el s 1918-ig tartották megszállva.
- Elbasszán, albániai élénk kereskedő város 10.500 lakossal, a Szkumbi folyó mellett. A bolgárok 1916 február 12-én szállták meg.
- Esszád pasa. Tiranai születésű albán főember. A balkán háború előtt a török hadseregnél szolgált. 1914 febr. 21-én ő ajánlotta föl Vilmos "Wied hercegnek az albán királyi koronát, de hamar elpártolt tőle, amiért elfogták s száműzték. 1914 szept. 2-án Vilmos elhagyta Albániát s ekkor Esszád pasa hazatért s hatalmába kerítette a kis ország kormányzását. Ingadozó uralma nem sokáig tartott. Szerbia, Albánia megszállása után neki is menekülnie kellett. 1916-ban a konstantinápolyi haditörvényszék halálra ítélte, de nem hajthatták végre rajta az ítéletet, mert Szalonikiben Sarrail francia tábornok védő szárnyai alatt húzódott meg. Kalandos, ingtag élete végre is gyilkosságnak esett áldozatul. 1920 jún. 13-án Avni Rusztem albán összeesküvő Nizzában lelőtte.
- Euboea, nagy sziget, Görögország keleti partja mellett, közel a száraz-földhöz. Ennek a szigetnek északnyugati csücskében van Edipszosz üdülőhely, ahol Petár király számkivettségében hosszabb ideig tartózkodott.
- Európa felosztása. L'Europe Future de Demaine címmel a világháború előtt térkép jelent meg Párizsban. Hivatalos sugalmazásra készült térkép. Eszerint Franciaországhoz kerül Elzász-Lotharingia. 100 km-es semleges sáv húzódik Hollandia határától Svájcig. Svájc kapja Innsbruck városával Tirolt s az egész Bodeni tó környékét. Szerbia kapja Boszniát, Horvát-Szlavonországot, Dalmáciát, Albánia egy részét. Montenegró kapja Hercegovinát. Románia kapja Erdélyt, Bánátot, Bácskát, Bukovinát. Oroszország kapja Kelet-Porosz-

- országot, Posent, Galiciát. Dánia kapja Schleswig-Holsteint. Németországtól az összes gyarmatokat elveszik. És ezt a térképet készítő hatalmak fogták rá Magyarországra, Ausztriára, Németországra, hogy vétkesek a háború fölidézésében!
- Falkenhayn Erich, német hadvezér, született 1861-ben, meghalt 1922-ben. Volt hadügyminiszter, vezérkari főnök is. Conráddal együtt ő tervezte a gorlicei áttörést, az 1915-iki szerbiai hadjáratot. 1916-ban Románia ellen ő vezette a 9. hadsereget s vívta meg a döntő nagyzebeni csatát.
- Fieri, albán község a Szemeni és Vojusza folyók között Valónától északra. A magyar s osztrák csapatok egészen idáig nyomultak előre Albániában, erős állásokat rendeztek itt be, de ezeket 1918 október 2-án kénytelenek voltak kiüríteni. A halálmarsban Valóna előtti utolsó nagyobb táborhelye volt a hadifoglyoknak s a visszavonuló szerb katonáknak.
- Gallwitz Max báró, német hadvezér. A 11. hadsereget vezette a Szerbia elleni hadjáratban, majd a Somme menti s verduni csatákban harcolt.
- Giljáne, másként *Gujiláne* város a Binacska-Morava mellett, 9000 lakossal. A törökök nevezték el Giljánénak, azelőtt Morava volt a neve. Véres harcok folytak itt is a szerbek és bulgárok között.
- Gojkovic Ilija tábornok, a Morava, majd a Timok hadosztály parancsnoka volt.
- Grey Eduard, angol államférfi, az 1914-iki júliusi napokban ő is háború mellett döntött s egyike volt azoknak, akik Angliát a háborúba sodorták s ezzel előidézője annak, hogy a háborút nem lehetett elszigetelni arra a kérdésre, amely csak Szerbiát és Magyarországot, Ausztriát érintette.
- Ibár, jobboldali mellékfolyója a Moravának. Keresztülhalad Montegrón, Szerbián. 241 km hosszúságú völgye rendkívül gazdag tájképi szépségekben s termékeny lapályokban, vízierőkben.
- Ipek. A Metójság síkság főhelye, érseki székhely. Az ipeki pátriárka fennhatósága kiterjedt az összes görög-keleti vallású szerbekre. A szerb hadsereg a visszavonulásnál itt hamvasztotta el a tovább nem szállítható hadianyagot.
- Joffre József J. C, francia hadvezér, a háború kitörésekor a francia hadsereg főparancsnoka. Az 1916-iki eredménytelen Somme menti csaták után átengedte helyét Nivellenek. Tanácsait azonban később is igénybe vette a francia hadvezetőség. Ő hangoztatta állandóan, hogy az ántánt összes hadseregeit egységes parancsnokság alá kell helyezni, ami azonban csak 1918-ban következett be. Meghalt 1931-ben.
- Jovanovic Jován, volt szerb külügyi államtitkár és miniszter a világháború alatt. Az 1915-i összeomlás után londoni, majd washingtoni követe volt Szerbiának.
- Jurisics-Sturn Pál, porosz származású szerb tábornok 1876-ban lépett be, mint hadnagy a szerb hadseregbe. A világháborúban a III. szerb hadsereg parancsnoka volt.
- Kaesani. Ilyen néven város is, hegyszoros is van. A hegyszoros 23 km hosszúságban a Sárhegység és azüzkübi Feketehegy között húzódik. Mélyén a Lepenác folyó kanyarog a Vardár felé. Ezen a szoroson keresztül vezet az országút s a vasút Üszkübhól a Rigómezőre. Birtokáért rettenetes harcokat vívtak 1915 novemberében a bulgárok s a szerbek.

Karagyorgyevicz Petár. Született Belgrádban, 1844-ben, meghalt ugyanott 1921 aug. 16-án. Mint Karagyorgyevicz Sándor fejedelem fia, idősebb testvérének, Szvetozárnak, 1847-ben történt halála után ő lett a trónörökös. Évtizedekig élt számkivetésben. 1883-ban feleségül vette Nikita leányát, Zorkát, akitől négy gyermeke született: Jelena, György, Sándor és Milena. Ez utóbbi kicsiny korában elhalt. A szerb szkupstima 1903 jún. 2-án választotta királlyá. Korfu. Homeros által is megénekelt ősrégi lakott hely. így nevezik a Görögország nyugati partjához közelfekvő szigetet s rajta a sziget fővárosát. Erzsébet királynénk itt építtette a csodaszép Achilleion kastélyt, ahol nagyon szeretett tartózkodni. A királyné halála után Vilmos német császár vette meg a kastélyt. Anglia, Franciaország 1916 januárjában egyszerűen kisajátította Korfu szigetét s ide szállíttatta a szerb hadsereg maradványait. A beteg, fertőzött katonákat Korfuhoz tartozó Vido szigetcskére vitték, melyet maguk aszerbekishalászigetnekneveztek. A nagy út fáradalmaitól naponta 50-60 szerb katona halt meg.

Kövess Hermann tábornagy, született Temesvárott 1854-ben, meghalt Bécsben 1924-ben. A nagyszebeni hadtest parancsnoka volt, mikor kitört a világháború. Ivangorodot ő vette be az orosz harc-
térén, majd a Szerbia elleni hadjáratban Novibazárt, Montenegro-
negrót foglalta el.

Kragujevac. Sumadija kerület székhelye, rendkívül megerősített hely. A szerbek erről is azt tartották, hogy bevehetetlen, mégis kénytelenek voltak kiüríteni. Fegyvergyárában, hadraktáraiban nagymennyiségű anyag maradt vissza a támadók zsákmányául. Krusevac. Ősrégi szerb város. A Rigómezőn 1389-ben elesett Lázár fejedelemnek Krusevac volt a székvárosa. Innen indult a török ellen Rigómezőre. Fia István már kénytelen volt északra húzódni a török elől s székhelyül Szerbia határszéli városát, Belgrádot választotta. Azóta Belgrád a szerbek fővárosa.

Kursumlja 6300 lakosú, élénk forgalmú város a Toplica partján. Azelőtt Toplicának nevezték. Szép fehér templomát Nemanja István építtette Szent Miklós tiszteletére.

Lim folyó Montenegróban, Ószerbiában és Boszniában, a Drinának a mellékfolyója. Nagy esései vannak, vízierejét most már kezdik fölhasználni.

Liplján. 2000 lakosú városka a Rigómezőn. A rómaiak idejében Ulpiana volt a neve. Ősi várának romjai ma is megvannak. Alessióból, Szkutariából Nisbe erre jártak a kereskedők s ezért élénk forgalom bonyolódott az aránylag kicsiny városban. Misics Zsivojin, a szerb hadsereg egyik legkiválóbb, legképzettebb tábornoka, a világháborúban az I. hadsereg parancsnoka volt. Mitrovica, 15.000 lakosú város az Ibár partján. Alig néhány kilométerre a montenegrói határtól. Végállomása volt 1915-ben az üszkub-mitrovicai vasútvonalnak.

Monasztir, szerbül Bitolj, Macedónia középpontja. Lakosainak száma több, mint 60.000. A lakosságnak csak egyötöde szerb. Montenegró. Nagysága 14.200 km², mintegy 450.000 lakossal. Közülük 100.000 mohamedán és katolikus, a többi görögkeleti szláv. Északkeleti részén össze-visszaszakgatott, meredek bástyákhoz hasonló hegyláncok húzódnak. Belsejét is magas hegyek borítják. Ezért nevezik a Feketehegyek országának. Hegyei az Adria felé lépcsőzetesen ereszkednek alá. Mezőgazdasági termelés csak a nyugati

- részen lehetséges, a keleti részeket őserdők borítják. 1915-ben egyetlen kis vasútvonala volt, 36 km hosszú, Virpazártól Antiváriig. Nikita, magyarul *Miklós*, Montenegró királya. Született 1841-ben, meghalt 1921-ben Nizza mellett, Antibesben. A világháborúban Lovcsen eleste után fegyverszünetet és békét kért Ferenc Józseftől. Országát elhagyta, Olasz-, majd Franciaországba ment. Montenegrónak az egyesült délszláv királysághoz való csatolását nem ismerte el.
- Nis. Inkább bulgár, mint szerb eredetű város. Az ókori Naissust, Nagy Konstantin szülővárosát a bulgárok szállták meg a bizánci uralom idejében. Csak a XIV. században került rövid időre a szerbek birtokába. A török hódoltság alól felszabadult Nist csak hatalmi erőszak juttatta újból Szerbiának. Lakosainak száma 30.000 körül van, de a világháború alatt a százezret is meghaladta. 1915 őszéig Nis volt tulajdonképpen Szerbia fővárosa.
- Novibazár. Jól megerősített hely. Fellegvárán kívül hét külön régi erődje van. Székhelye a hasonló nevű kerületnek, lakosainak száma 16.000 körül van.
- Nusics Braniszlav, egyik legkiválóbb és legtermékenyebb szerb író. Belgrádban született 1864-ben. A világháború kitörésekor az üszkübi színházat szervezte s vezette. Itt találta az 1915-i nagy támadás. Ő is menekült, végigélte a kalváriaút minden szenvedését. Élményeit meg is írta *Devetszto petnaesza Tragedija jednog naroda* című kétkötetes munkájában. A halálmars után Olaszországban, Svájcban és Franciaországban tartózkodott.
- Ohrida a monasztiri kerület egyik szép fekvésű, népes városa, mmtegy 10.000 lakossal. Már a rómaiak idejében is jelentős város a Via Egnatia út mentén. Lychnidus volt akkor a neve. Közvetlen a hasonlónevű tó partján fekszik. 1912 november 9-én a szerbek harc nélkül szerezték meg a törököktől. Lakossága nagyobbára bulgár. Sokáig volt bulgár cárok és pátriárkák székhelye. A bulgárok igényt is tartottak úgy Ohridára, mint Monasztirra, de az 1913-i bukaresti béke Szerbiának juttatta mind a kettőt. Az Ohrida-tó tektonikus katlan, 695 m magasságban helyezkedett el a tenger színe fölött. Tojásdadalakú. Hosszúsága 9, szélessége 9-14 kilométer. Legmélyebb tava a Balkán-félszigetnek. Legnagyobb mélysége 285 m.
- Paesu Láza dr. szerb államférfi. A Bácskában született s Vrnjcin halt meg 1915 október 12-én. A gimnáziumot is magyar földön, Újvidéken végezte. Többször volt pénzügyminiszter Grujics és Pasic kormányában. Pasicnak legmeghittebb barátja volt.
- Pasic Nikola. 1845-ben született Zajecsáron, a bulgár határ közelében, jómódú kereskedő családból. Állítólag bulgár eredetű ősei Újszerbiából, Tetovó környékéről költöztek ide. Volt idő az Obrenovicsok alatt, amikor Pasicnak belgrádi udvari körökben szemére is lobbantották bulgár származását. A világháború előidőzésének egyik legjellegzetesebb alakja. A világháború alatt miniszterelnöke volt Szerbiának. Tulajdonképen minden az ő akarata szerint történt. Kormányja tagjaival Korfuba menekült ő is, innen kereste föl Szerbia szövetségeseit segítség kieszközlése céljából. Itt ütötte nyélbe 1917 július 20-án a híres korfui egyezményt, mely elvileg a délszláv területeket szerb uralom alatt egyesítette s amely gyakorlatilag a mai Jugoszláviában valósult meg. A világháború után visszavonult, de Petár halála után 1921-ben Sándor újnr megbízta a miniszterelnökséggel. 1926-ban halt meg.

Pirot. 10.500 lakosú város a Nisava völgyében. A belgrád-nisi-szófiai vasútvonal egyik legfontosabb állomása. Jelentős gazdasági s kereskedelmi központ. A város erődítménye körül évszázadokon keresztül elkeseredett harcok folytak. 1885-ben itt verte meg Battenberg Sándor bulgár fejedelem Milán szerb királyt, akit tulajdonképpen Ferenc József mentett meg a teljes megalázástól. A bulgár hadsereg 1915 okt. 27-én foglalta el.

Piskopéja. Albán falu. Milutin király idejében Szerbiához tartozott.

Plav kis városka a Lim folyó forrásvidékén. Az ipeki, decsáni s a vaszovejvicsi útkeresztezésnél fekszik s ezért számottevő jelentősége, szerepe volt Szerbia és Montenegró sorsában.

Podgorica, Montenegró legnagyobb városa a Ribnica torkolatánál, a Moracse partján. Csaknem 10.000 lakosa van. Két részből áll: Ó- és Újvárosból. Az Óváros sok kemény harcot állott ki évszázadokon keresztül. A házakat még most is védőfalak veszik körül. Élénk kereskedelmi hely, fő gazdasági központja volt mindig Montenegrónak.

Podujevo. Városka Délszerbiában, a Rigómezőn. A halálmars idején mindössze 120 ház volt benne 630 lakossal. A lakosok behúzódtak a hegyek közé. Minthogy a nis-pristinai főútvonalon fekszik, békés időben élénk kereskedelmi tevékenységet fejtenek ki.

Prepolac. Rendkívül fontos hágó a Láb és Toplica folyók völgye között Észak- és Délszerbia közepén. 873 méter magasságban rajta vezet keresztül a Kursumlja-Pristina közti út. Ez a legalkalmasabb út az északi városokból a Rigómezőre. Minden megmozdulás, vándorlás, menekülés északról délre, vagy délről északra ezen a hágón keresztül zajlott le.

Prokuplje. Város a Toplica folyó partján. Gabona- s szőlőtermelő, állattenyésztő vidék központja. Mai nevét a XIV. században kapta. Nisből Prokupljén keresztül vezetett az út Raguzá és Pristina felé. 5400 lakosa van. A bulgárok 1915 nov. 13-án foglalták el.

Pristina és nem Prisztina. Az 1921-i népszámlálás szerint 14.000 lakosú rigómezei város. Valamikor népesebb volt. Rendkívül fontos közlekedési utak csomópontjában fekszik. Élénk kereskedelmi összeköttetésben volt Raguzával. A város alatt vívta meg véres csatáját Hunyadi János II. Murád szultánnal.

Prizren és nem Prizrend. A leggazdagabb s legszebb városa ennek a vidéknek. Mezőgazdasága, kereskedelme mellett eredeti ipara is nagyjelentőségű volt évszázadokon keresztül. A Balkán legjobb fegyverkovácsai Prizrenben dolgoztak. A város fölött a Sár hegyesség oldalán emelkedik a fellegvár, mely valamikor Dusán cár idejében dicső, nagy időknek volt tanúja. Az évszázados hódoltság alatt egészen eltörökösödött a város. A lakosság % része ma is mohamedán. Egész utcák vannak tele bazárokkal. A szerbek 1915 nov. 28-án üritették ki.

Putnik Radomir vajda. 1847-ben született Kragujevácon, meghalt a hontalanság ideje alatt 1917 május 18-án Nizzában. Atyja fehértemplomi tanító volt, de innen hazaellenes magatartása miatt menekülnie kellett Szerbiába s Kragujevácon telepedett le. Az 1912-1913-i balkáni háborúban már a szerb vezérkar főnöke volt s kiváló érdemeiért a vajda címet kapta, ami hercegi rangot jelentett. Mint vezérkari főnök ott maradt seregével együtt az 1915-i visszavonulás ideje alatt is. 1916 jan. 13-án érkezett Korfu

szigetére s egy darabig közreműködött a szerb hadsereg újjászervezésében. Innen Nizzába ment családjával együtt s ott is halt meg.

- I. Sándor, az egyesült Szerb-Horvát-Szlovén államnak, majd Jugoszláviának királya. Petár második fia. Született Cetinjében, 1888-ban. 1909 után trónörökös, a balkán háborúban az I. hadsereg parancsnoka, 1914 június óta atyjának helyettese, főparancsnoka, hadura volt a szerb hadseregnek. Petár halála után, 1921-ben királlyá koronázták. Feleségül vette Ferdinánd román király leányát, Máriát. 1929-től kezdve az alkotmánynak hatályon kívül való helyezésével kormányoztatta Jugoszláviát. 1934 okt. 9-én meghívásra Franciaországba utazott s Marseilleben Barthou francia külügyminiszterrel együtt merényletnek esett áldozatul. Elsőszülött fiának, II. Petárnak nevében kormányzótanács élén Pál herceg gyakorolja a királyi hatalmat.
- San Giovanni di Medua. Kikötőváros Albánia legészakibb partján, a Drim deltája között. Lakosainak száma nem igen több 1000-nél. Szkutarival jó út köti össze. 1916 január 28-án magyar és osztrák csapatok szállták meg.
- Sarrail Maurice francia tábornok 1915 végétől 1917-ig az ántánt szaloniki hadseregének főparancsnoka. A franciák, különösen Clemenceau, őt okolták Szerbia összeomlásáért. 1929-ben halt meg Parisban.
- Sumadija. Szerbia egyik leggazdagabb, legjellegzetesebb kerülete. Magyarul erdővidéket jelent. Területe 3864 km². Lakossága 240.000. Székhelye Kragujevac. A lakosság főfoglalkozása a földművelés és állattenyésztés. Nevezetesebb helyiségei még Gornji Milanovac, Arangelovac, Topola, Racsa.
- Szaloniki, görögül Tessalonike, szerbül Szolun, Görögország harmadik legnagyobb városa. Menetelesen ereszkedik le a város az 1200 m magas Kortács-hegység lejtőin. Fekvése gyönyörű, kikötője elsőrangú. Régi, hatalmas erődítményei arra emlékeztetnek, hogy mindig uralta az előtte elterülő tengert. A Via Egnatia nevű híres római birodalmi út Durazzóból Szalonikin ment keresztül Konstantinápoly felé. A világháborúban 1915 októbertől 1917 nyaráig főhadiszállása volt az angol-francia keleti hadseregnek. 1917 Sarrail, majd ettől kezdve Franchet d'Esperey parancsnoksága alatt. Ez utóbbi törte át Sztepanovics tábornokkal együtt 1918 őszén a bulgár frontot.
- Szkutari, a régi illir Szkodra. Az illir királyság székhelye volt a hasonló nevű tó partján Kr. e. 168-ig, amikor a rómaiak elfoglalták. A balkán háború után Montenegró igénye ellenére Albániához csatolták, de a világháború elején Montenegró ismét hatáskörébe vonta. 1919-ben újra visszaadták Albániának.
- Sztepanovics Sztepa tábornok a világháborúban a II. szerb hadsereg parancsnoka volt. 1914-ben és 1918-ban is ő törte át az ellenséges frontot, melynek 1914-ben a Potiorek-féle 1918-ban az általános összeomlás lett a következménye a balkáni harctéren.
- Sztruga. Az Ohrida-tó partján épült városka 3500 lakossal. Mellette szakad ki a Fehér Drim az Ohrida tóból. Ma már vasút köti össze Ohrida várossal és Üszkübbel, úgyhogy kényelmesen meg lehet közelíteni a tónak gyönyörű vidékét.
- Szuharéka. Kis város a Rigómezőn, mintegy 1000 lakossal. A Prizrenbi vezető út keresztülhalad rajta, ezért a rigómezei harcokban: szerbek itt is szívs ellenállást fejtettek ki.

Terzies Bozsidár ezredes, majd tábornok, a sumadiai és vardari hadosztály parancsnoka volt, 1915 december 6-tól pedig ideiglenesen Szerbia hadügyminisztere.

Tirana. 1920 óta Albánia fővárosa, 1924 óta pedig Ahmed Zogu király székhelye is. A világháború alatt Esszád pasának is Tirana volt a székhelye. A magyar és osztrák csapatok 1916 február 9-én szállták meg. A megszállás elől Esszád pasa Valónába menekült. Lakosainak száma 12.500. Fekvése, környéke nagyon szép, valószínűleg nyaralóhely.

Toplica, a Morava egyik mellékfolyója. A Kopaonik-hegységből ered.

Topola a sumadiai erdő vidék kis városkája az oplenáci magaslat tövében. A városka nem sokban különbözik a többi szerb községtől, de annál szembeötlőbb az oplenáci tetőn emelkedő szép kegytemplom, fehér márványból, alatta kriptákkal, melyekben az elhunyt Karagyorgyevicsok nyugsznak. A templom közelében van a Karagyorgyevics család vidéki kúriája, egyszerű, de gondos ízléssel épült lakóház. Petár éppúgy, mint egykor nagyatyja, Kara Györgye, nagyon szeretett itt tartózkodni.

Troubridge tengernagy, a belgrádi angol tüzérség parancsnoka. Résztvett a menekülésben. December 4-én érkezett meg Szkutariba.

Urosevác, másként Ferizovics városka. Nagyjelentőségű útkeresztezési csomópont a Rigómezőn. A török világban az erdős vidéken Feriz nevű hán, vendégfogadó volt itt, innen nyerte a Ferizovics nevet. Bojovics tábornok hősiessen védte az itteni állásokat.

Üszküb, szerbül Szkoplje. A Vardár völgyének legnagyobb, legjelentősebb városa gazdasági, kereskedelmi és hadászati tekintetben egyaránt. Több, mint 70.000 lakosa van. A szerbek egyik legnagyobb uralkodóját, Dusánt, 1346-ban itt koronázták cárrá. 1389 után Üszküb is török város lett. A világháborúban Bojovics Petár szerb tábornok elszánt hősiességgel védte a várost, de 1915 október 22-én délután már bevonultak a bulgárok.

Valóna. 6500 lakosú albán város, a természettől is jól védett kikötővel. 1912 november 29-én az albánok itt kiáltották ki függetlenségüket. A világháborúban az olaszok szállták meg. Itt vették át az olaszok a szerbektől a hadifoglyokat a szárazföldi halálmars után.

Vaszics Dusán ezredes, a monasztiri hadosztály parancsnoka, később a vardari hadosztály vezérkari főnöke lett. Monasztir védelmében hősiessen harcolt.

Xenofon görög történetíró és hadvezér. Anabasis című hadinaplójában írta meg annak a 10.000 görög zsoldos katonának menekülését hazafelé, akik résztvettek a híres kunaxai csatában s akiket ezer meg ezer veszedelem között ő maga vezetett vissza a veszített csata színhelyéről, ellenséges országokon keresztül a kisázsiai partokig.

TARTALOM

	Oldal
<i>Előszó</i>	3
<i>Szerbia összeomlása</i>	5
A támadók s védők].....	5
A rigómezei döntő harcok.....	9
Szerbia utolsó erőfeszítése.....	9
A kiaknázatlan győzelem.....	21
A halálmars méretei.....	23
<i>A király útja a hontalanságba</i>	25
<i>A szerb kormány, főhivatalok és a külföldi diplomáciai testület menekülő útja</i>	35
<i>Szerbia hadifoglyainak halálmarsa</i>	51
Hadifogolysors.....	51
Rigómező felé.....	53
A prizreni táborozás.....	60
Az albán havasokon keresztül.....	62
Az Adria felé.....	70
Hadifogolynapló és egyéb följegyzések a halálmarsról.....	75
Visszamaradt, megszökött, kiszabadult hadifoglyok.....	87
<i>Jellemző képek, mozzanatok a nagy útról</i>	103
<i>Fontosabb személy- és helynevek rövid ismertetése</i>	110

FORRÁSOK:

Hadifogoly-magyarok története. Szerk. Baja Benedek, dr. Lukinich Imre, Pilch Jenő, Zilahy Lajos. I. k. Faragó László: *A Balkán-félszigeten.* Budapest, 1930.

Szőllőssy Aladár: Szerb hadifogság. 1914-1918. Budapest, 1925.

Guiseppa C. Ferrari: Relazione del campo di prigionieri colerosi all'isola dell'Asinara nel 1915-1916. Roma, 1929.

Boppe-Tyokity: Za srpszkom vladomod Nisa dp Krfa. Genf, 1918.

Petar Bojovity; Odrbrana Koszovoga Polja. Beograd, 1922.

II. H. Tyukanovity: Kralj Petar I. van otacbine 1915-1919. Beograd, 1922.

Henry Barby-Zsivan J. Rankovity: Arbanszka Golgota. Beograd, 1928.

Braniszlav Nusity: Devetszto petnaeszta. Tragedija jednoga naroda. Beograd, 1931.

Feyler: Les campagnes de Serbie 1914-1915.

In Feindeshand. Aufsätze über Serbien, Albanien und Montenegro. II. Wien, Amon Goth.

O. Randi: *La Jugoslavia.* Roma, 1925.

Pilch Jenő: *A világháború története.* Budapest, 1927.

Dämmert R.: *Der serbische Feldzug.* Leipzig, 1916.

Novakouics Szt.: L'occupation austro-bulgare en Serbie. 1915.

Nagy Vilmos: Szerbia meghódítása. Események a Balkánon 1915-1918. Budapest, 1929.

Hadifogoly-naplók, főljegyzések s a hadtörténelmi levéltár vonatkozó anyaga.